

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

Gurumandal Series No X.

NIRUKTAM

(Naigamam Kandam)

BY

Maharshi Yaskacharya

WITH A

COMMENTARY BY

Bhagwat Durgacharya

Volume III

FIRST EDITION 5000

5, Clive Row,
Calcutta

Vikram Era.
2009.

Christian Era.
1952

अथर्व किशोर सिंह द्वारा
गोपाल प्रिण्टिंग वर्क्स
१६८११. कार्नवालिस स्ट्रीट से
मुद्रित ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ निरुक्त तृतीय भागस्य चतुर्थादि षष्ठाध्यायानां

विषय सूची

—:(०).—

प्रकरणम्	विषय	पृष्ठाङ्काः
अथ चतुर्थाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	३४१
प्रथमः पादः	(नैग० ४, १, १—६)	३४१
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, १, १०—२७)	३७०
तृतीयः पादः	(नैग० ४, १, २८—४८)	३६४
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, १, ४९—६२)	४२७
अथ पञ्चमाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	४५६
प्रथमः पादः	(नैग० ४, २, १—३३)	४५६
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, २, ३४, ४६)	४६६
तृतीयः पादः	(नैग० ४, २, ४७—६४)	५२४
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, २, ६५—८४)	५४६

१ पट्टाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	५७५
प्रथमः पादः	(नैग० ४, ३, १—२२)	५७५
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, ३, २३—४१)	५६८
तृतीयः पादः	(नैग० ४, ३, ४२—७०)	६२३
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, ३, ७१—१००)	६४८
पञ्चमः पादः	(नैग० ४, ३, १०१—११६)	६७६
षष्ठः पादः	(नैग० ४, ३, ११७—१३२)	६६५

॥ समाप्तौषा सूची ॥

निरुक्तम्

द्वितीयः खण्डः

अथ नैगमं काण्डम्

अथ चतुर्थाध्यायः

प्रथमपादः ।

—(ः३ः)—

ॐ । एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमथयान्यनेका-
र्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च
निगमांस्तदैकपदिकमित्याचक्षते जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

“एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्” । किमर्थमिदमुच्यते ? न
हि यद्यद् वृत्तं तत्तद् वक्तव्यम्, इदं वृत्तमिदं वर्त्तिष्यत इति ।
यद्यद् वृत्तं तत्तदनुक्तमपि प्रतीयते, यच्च वक्ष्यमाणमिति । आह,—
सङ्क्षेपतो निगमनाय यदुक्तं यद्वा वक्तव्यं प्रतिजानीथ, समास-
विस्तराभ्यां हि सुखमाधस्त्यं प्रकरणमवधारयिष्यामहे, गृहीतार्थं
सङ्क्षेपाच्च विस्तरेणोत्तरग्रन्थमुच्यमानं सुखमवभोत्स्यामहे ।
अपिचोक्तमन्यत्रापि,—

“विस्तोर्यं हि तमज्ञानमृषिः सङ्क्षेपतोऽवधीन् ।

इत्थं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥”

शृणु,—समाससो यदुक्तं यच्च वक्तव्यम् “एकार्थमनेकशब्द-
मिति”—एतन् पुरस्तात् सूचितम्, एतावन्तः समानकर्माणो
धातवः, एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि,—इत्यनेन धाक्येन ।
यदेतन् “गौरिति पृथिव्या नामधेयम्”—इत्यत आरभ्य नामाग्या-
तोपसर्गनिपातानां प्रपञ्चनञ्च, तत्त्वभेदपर्यायसङ्ख्यासन्दिग्धो-
दाहरणतन्निर्वचनव्याख्याप्रविभागेनोक्तम् । स एव नैघण्टुकस्य
प्रकरणस्य निगमव्याजेन सर्वथाऽप्यर्थः सङ्क्षेपत उक्तः, शास्त्र-
सम्यन्धश्चैवमनुसृतो भविष्यति । प्रकरणद्वयस्य चास्यैवमपुन-
रुक्तता प्रदर्शिता भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण एकार्थमनेकशब्द-
मित्युक्तम् । एकोऽर्थः पृथिव्यादिः, अनेकेषां गवादिशब्दानाम्,
यत्र तत्त्वभूतः कथ्यते, अनेके च गवादिशब्दाः पृथिव्यादेरेक-
स्यार्थस्य यत्राभिधायिनः कथ्यन्ते, तदिदमेकार्थमनेकशब्दं
प्रकरणम् । अनेकेनार्थनानेके शब्दा लक्ष्यन्ते, अनेकैः शब्दैरेकोऽर्थः ।
ततो लक्षितलक्षणया घृरया प्रकरणं लक्ष्यते । अत्र यद्यपि
गतिकर्मणां द्वाविंशतिशतसङ्ख्यानामविशिष्टं गमनमेकोऽर्थः
उक्तः, तथापि प्रसिद्ध्यानुरोधाय “कसति” “लोठने”, “श्चोतते”
—इत्येवमादयः प्रतिनियतसत्त्वगमनविषया एव द्रष्टव्याः ।
तद्यथा,—य एवोत्कटिक उरसा वा गच्छति, स एव कसती-
त्युच्यते, नेतरो य ऊदुर्ध्वो गच्छति । तथा च,—य एव निम्नेन
प्रदेशेन कश्चिदचेतनो लोष्ठादिरन्यो वा चेतनः पुर्यादिः अकाम-
कारेण गच्छति, स एव लोटत इत्युच्यते, नान्यः । तथा च,—
यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित् स्रवति, तदेव श्चोतत इत्युच्यते, नान्यत् ।

एवं गच्छतिकर्मणामेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् गमन-
विशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरप्राप्तिस्तु चलन-
पूर्विका, सर्वेषां समानं कार्यम्, इत्यत एकार्थत्वमेवामुक्तम् ।
सामान्यशब्दाश्च कचिद् विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च
कचित् सामान्यवाचिनः, तदप्युपेक्षितव्यम् ॥

एकार्थमनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकरणमनुसृतम्, “अथ”
इदानीं यद्व्याख्यातव्यं, तन् समासतः प्रतिज्ञायते ।—“यानि
अनेकार्थानि एकशब्दानि” पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एता-
वतामर्थानामिदमभिधानमित्येवम्, “तानि” “अतः” परम्
“अनुक्रमिष्यामः” व्याख्ययेत्यमिसम्बन्धः । किलक्षणा पुनरिह
व्याख्या ? इति । तदुच्यते,—

“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येय नैगमे पदे ॥”

यान्येतानि दयत्यकृपारादानि पदानि अनेकार्थरूपद्वया-
दानदहनहिंसादिभिरर्थयन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदयादान-
दहनहिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि, तान्येवमितरेतरविशेषण-
विशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणतामुपगतानि, एवम्प्र-
कारणा ऐकपदिकप्रकरणव्याख्याया ‘अनुक्रमिष्यामः’ वर्णयिष्यामः ।
अत्रार्थस्याप्रतीयमानस्य पर्यायाभिधानेन विभज्य प्रतिपादनं
व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एवमेते द्वे व्याख्ये ।
तयोरर्थपरिज्ञानमेकस्याः कार्यम्, शब्दपरिज्ञानमेकस्याः ।
तदेतदुभयकप्येकैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ॥

आह,—किमनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते? नेत्युच्यते,—“अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्” । ‘अनवगतसंस्कारान्’ अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः । येषां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञायते, तांश्च निगमान् अत्रैव व्याख्यास्यामः । पूर्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति च शब्दः ॥

तदेतदेवप्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते, “तत्” “एकपदिकम्” “इति” अनेन नाम्ना अन्येऽप्याचार्याः “आचक्षते” निरुद्धा हीयमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे गणशः पदानां विरचनापेक्ष्यैतदैकपदिकमुच्यते, अत्र त्वेकैकमेव पदं समाभ्यातम् । तद्यथा,—“जहा, निधा”—इत्येवमार्दीनि । यत्र पुनः क्वचिदनेकात्यपि समाभ्यातानि, तद्यथा,—“देवो देवाच्या कृपा” “सोमो अक्षाः”—इत्येवमार्दीनि तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥

एवं प्रकरणार्थं सङ्क्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तित्वाच्च प्रथमं यत् पदं, तदुपादीयते,—“जहा(१)” —इति । आह,—किमेतदनवगतसंस्कारमुतानेकार्थम्? उच्यते,—स च जर्हात्यनेनानुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति । अत्र हन्तेर्जहातेश्च सन्देह इति भाष्यकारेणावधृतं “जघानेत्यर्थः”—इति । आह,—कुतः पुनर्विशेषावधारणं हन्तेरेवात्र रूपम्, न पुनर्जहातेः? इति । उच्यते,—निगमात् ॥ १ ॥

को नु मर्या अभिधितः सखा मखायमब्रवीत् ।
जहा को अस्मदीपते । मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादा-
भिधानं वा स्यान्मर्यादा (मर्यादादीयते मर्यादा)
मर्यादिनोर्विभागो मेथतिराक्रोशकर्मापापकं जघान कमहं
जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्नि-
धीयते पाश्या पाशसमूहः पाशः पाशयतेविपाशनात् ॥२॥

कतमः पुनरसौ निगमः ? इत्याह,—“को नु मर्याः (ऋ०
सं० ६, ३, ४६, २)”—इति । त्रिशोकस्येयमार्थम् । गायत्री ।
महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते । अस्यामृचि जहेत्यस्य
शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसाम्यार्थोपपत्तिभिः
संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न
जहातेः । कथम् ? इति, ऋणु,—“मा न एकस्मिन्तागसि मा
द्वयोस्त त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥” (ऋ० सं० ६, ३, ४८,
४) । ‘मा’ ‘नः’ ‘एकस्मिन् आगसि’ ‘वधीः’ हे ‘शूर !’ ‘मा’
‘द्वयोः’ आगसोः वधीः । ‘उत’ अपि च ‘त्रिषु’ अपि आगस्तु
मा वधोः । ‘भूरिषु’ अपि अपराधेषु ‘मा वधीः’ इति । एत-
स्मिन् प्रकरणे ब्रवीति “को नु मर्याः”—इति । हे ‘मर्याः’
मनुष्याः ! युष्मानेव तावत् पृच्छामि,—‘अभिधितः’ अनाक्रुष्टः,
पश्यमपि वा किञ्चिदनुक्तः, अपि च ‘सखा’ समानख्यानः, ‘सखा-
यम्’ एव समानख्यानमेव सन्तम् (यथा भवतामहं यज्ञे समान-

स्यात्, एवं सन्तम्) 'अग्रवीन्' । को न्वेवमाह ? 'अमिथितः' अनाकुप्यो द्रूयाद् यः कश्चित्,—यथा यूयमनाहूताः सन्तो मां द्रूत मा रयारिति । "जहा को अस्मदीपते" । अपापकशब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः प्राक् जहाशब्दस्य अर्थोपघोतनार्थम्,— 'अपापकं' सन्तं "कमहं" "जघान" हतवान् "जातु" कदाचिदित्यर्थः । "अपापकं" "कम" "अहम्" "जातु"—इति सर्वमेतत् अध्याहृतं भाष्यकारेण, 'जहा' शब्दस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थमधस्तादुपरिष्ठाद्य, एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्तार्थो भवति । न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्व इति, पापकारिणस्तु हर्मात्यभिप्रायः । ते यूयमपापा एवाजर्ण भूयास्थ, न धो हनिष्यामि । यन् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्वप्यागस्तु, मास्मान् वधोः'—इति, कथमागस्कारी न हन्यते ? श्वा पुरोडाशमघलिह्यात्, न च कस्यचित् कस्मिंश्चिदपि श्वता स्यात्, सर्वं वा असमञ्जसमेव स्यात्, यदि पापकारिणो न हन्येरन्, अथ मनुष्यानपापानपि त्वं हंस्येवेति । अत्र द्रूमः,— "कः" "अस्मत्" अस्मत्तः अपापकारी सन्न "भीतः" 'इप्ते' "पलायते" इत्यर्थः, न कश्चिदप्यपापकारी मत्तः उद्विजमानः पलायते, स हि शुद्धेन चेतसा अभिमुख एव मामभ्येति, य एष तु पापकारी भवति, स एवात्मापराधशङ्कितया बुद्ध्या अस्मत्तो भीतः पलायते इत्यभिप्रायः । अत्रापि कोऽस्मदित्येतस्मात् पञ्चमीयोगात् ईपतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः सतो गमनविशेषे पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद् विभेति, स तस्मात् पलायते ।

भीतशब्दश्चाध्याहृतः ? न ह्यभीतः कश्चित् पलायते । इत्येव
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् । —“मर्याा इति” मनुष्यनामसु पठितम् ।
इहापि चैतन् “मनुष्यनाम” एव । तस्योक्ता व्युत्पत्तिः,—
“मर्याा मनुष्यो मरणधर्मा” इति । अथ “वा” “मर्याादा-
भिधानम्” एव अत्र “स्यात्” न मनुष्यनाम । यदा मर्याादाभि-
धानमेतदभिप्रेतं भवति, तदैवमर्थयत्तास्य योजयितव्या,—
“मर्याादा, मर्याादीयने” । का नु एषा मर्याादा,—यतो
धर्मज्ञाः सन्तो यूयमनाहता अनाक्रुष्टाश्च अतदभियोगं सखायः
सन्तो मम सख्युर्दत्तं मा धर्माः ? इति, नैतन्याय्यमित्यभिप्रायः ।
“मर्याादा, मर्याादीनोर्विभागः” । संधिता या भूमिरुपश्रीणा,
सा मर्यााद्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः), आदिन्यस्य विषयस्योप-
क्रमश्चोच्यते । संधितायाश्च भूमेरादेश्च विभागकारिणी या
भूमिः, सा मर्याादेत्युच्यते । “मेथतिराक्रोशकर्मा” । यतस्तः
पत्न्योऽश्वमभिमेथतीति प्रसिद्धमश्वमेधे मेथनेराक्रोशकर्मत्वम् ।
लोकेऽपि च शालो मेथनक इत्युच्यते, ॥ शर्माक्षणमाक्रुर्यते,
आक्रोशति च सः ॥

“अपापकम्”—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः,—
को न्येधं द्रूयादपापकं सन्तं मा धर्मारिति ? जघान कमहं
जातु पापकमपापकं वा ? कोऽस्मद्भीतः पलायते ? न कश्चि-
दपि, सौम्योऽहमित्यभिप्रायः । यल्लुति सम्बन्धादिन्द्र एवायम् ॥
एवमेतस्मिन् मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्या-

थोपपत्तिभिर्हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽयतिष्ठते, न अहातेः, जहातो
होतस्मिन् कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च पदानि विरुध्यन्ते
शब्दसारूप्येऽपि सति । तस्मान्नात्र जहातेरवकाशोऽस्ति, पारि-
शेष्यात् हन्तेरेतद्रूपमित्युपपन्नं भवति ॥

एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥

“निधा (२)” — इति । एतत् पश्मनवगतसंस्कारावसम्प्राप्तं
व्याख्यानीयमैकपदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुवृत्त्या स व्याख्या-
तव्य इति तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या द्रूमः,
— “निधा पाश्या भवति” — इति । पर्यायेण तत्त्ववचनम् ।
यो बालमयः क्षायुमयो वा पाशसमूहः, पक्षिग्रहणार्थः, स
पाशयेत्युच्यते । अधुना द्वाषप्येती शब्दो निर्घक्ति, निधाशब्दं
पाश्याशब्दश्च । — “यत्” यस्मात् इयं “निर्धायते” नीचैर्धार्यते
पक्षिग्रहणार्थम् । तस्मात् निधिरिति प्राप्ता, निधानीति वा ।
सेयमेव प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसंस्कारेणोच्यते । पाश्याशब्द
पर्यायामिधानप्रसक्तं निर्धूवीति प्रत्ययोत्पादनार्थम्, — “पाश्या
पाशसमूहः” इति । पदान्निष्कृत्य तद्विधार्थो निरुक्तः, अधुना
पदार्थं निर्धूवीति, — “पाशः पाशयतेर्विपाशनान्” तेन हि विविध-
मतिशयेन वा पाशयते वध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋपयो नाध-
मानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पृद्धिं चक्षुर्मुमुग्ध्यः स्मान्नि-
धयेव वद्वान् । वयो वर्वहुवचनं (सुपर्णाः) सुपतना

आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुद्वाध्वस्तं
 चक्षुश्चक्षुः ख्यातेर्वा चप्टेर्वा पूर्द्धि पूरय देहीति वा मुञ्चा-
 स्मान् पार्श्वैरिव बद्धान् पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः पार्श्वं
 पशुमयमङ्गं भवति पशुं स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं
 स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गं रंगमंगनादञ्चनाढा श्रोणिः श्रोणतर्गति-
 चलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शिताम भवति
 दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाकपूणिर्विपितो भवति श्यामतो
 यकृत्त इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद् यथा कथा च
 कृत्यते शितिमांसतो मेदस्त्व इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं
 माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा मेदो
 मेद्यतेः ॥ ३ ॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहवाची, तमानीय
 ब्रवीति, निधाशब्दनिगमार्थम् । कतमः पुनरसौ मन्त्रः ? इत्याह,—
 “वयः सुपर्णा” इति । शाक्त्यस्य गौरिर्यातेरियमार्थम् । त्रिष्टुप् ।
 अग्निष्टोमे मस्त्यर्तायशस्त्रस्य परिधानीयैषा निचिद्धानीये सूक्ते ।
 ‘वयः’ “आदित्यरश्मयः” । “वेतेः” गत्यर्थस्य (अदा० प०)
 नामीभूतस्य “यदुच्यते” विः, वी, वयः शत । ‘सुपर्णाः’
 “सुपतनाः” एत एव “उपसेदुः” । उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रा-

घहन्यहनि । कमुपसेदुः ? 'इन्द्रम्' आदित्यम् । 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः । ■ एव यज्ञसहचारित्वात्, उद्गतेपूदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते । 'ऋग्यः' त एव, अर्पणात्, प्रकाशकत्वात् । 'ताधमानाः' ■ आदित्यमुपसेदुः । कमर्थं "याचमानाः" ? इति । "अपोर्णुहि" अपावृणु जनानामेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्यस्तम्" आच्छादितं तमसा । 'बभ्रुः' 'पूर्द्धि' "पूर्य" युष्मदननुगृहीत-मसफलमिधैतेषां जनानामेतच्चभ्रुः, तत् पूर्द्धि, सफलं कुर्यित्यर्थः । अथवा 'पूर्द्धि' "देहि" इति । यदुक्तं स्यान् अस्तं हि गच्छता त्वया एतेषां जनानामात्मिष्व यच्चभ्रुः, तत् पुनरुद्यंस्त्वमेतेभ्यो जनेभ्यो देहि । कथञ्च पुनर्देहि ? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्" 'निधया' "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले "बद्धान्" । यावदेतत्तावदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां जनानामेतच्चभ्रुगुग्मं, सफलं वा कुर्मः । एवं ह्येतत् त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः । एतमर्थं याचमाना उपसेदुः ॥

"बभ्रुः" "ह्यातेर्घा" दर्शनार्थस्य, "बध्नेर्घा" दर्शनार्थस्यैव । एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्मान्निधये' च बद्धान्—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य पाशसमूहादन्यः कोऽर्थः स्यात् ?—'मुमुग्धि' 'बद्धान्'—इत्येतौ शब्दौ येन बद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थमिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षतः । तत्रैवं सति धरमविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थमिधायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पाशसमूहमिधायित्वेऽचतिष्ठते,

इतरथा ह्ययमितरैः पदैरसम्बन्ध्यमानोऽनर्थक एव स्यात् ।
तस्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्काराणामसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्या-
दाकाङ्क्षितरूप एवार्थोऽवस्थान भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्था-
तिगौरवभयात् तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः ॥

“शिताम (३)”—इति । एतदनवगतम् । अनुपन्यस्यैव
पदम्, अभिधेयं चानुक्त्वंच निगममेव प्रथमं पठत्याचार्यः ।
विप्रतिपत्त्यानेकार्थत्वमस्येति । “पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः”—
इति निगमः (य० मा० सं० २१, ४३) । पशुहविषः प्रैपेऽयं
मन्त्रशेषः । कतमः पुनरसौ प्रैपः ? “होता यक्षद्रिन्द्राग्नीछागस्य
हविष आत्तामय मध्यतो मेद उद्भृतम्पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुषेय्या
गृभो घस्तां नून घासे अज्जाणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
शतरुद्रियाणामग्निध्वात्तानां पीवोपयसनानां पार्श्वतः श्रोणितः
शितामत उत्साद्रतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुपेता
हविर्होतुर्यज ॥” (य० मा० सं० २१, ४३)—इति । सर्व एव
गद्यः । यामदेवस्पर्पम् । मैत्रावरुणो ब्रवीति । ‘होता यक्षत्’
होता यजतिवित्यर्थः । तेन चेज्यमानौ ‘इन्द्राग्नी’ अस्मात् ‘हविषः’
पश्याएवान् ‘मध्यतः’ यदेतन् मेदः ‘उद्भृतम्’ अस्यां लुच्यां
हितम् । तस्मान्मेदः पर्यस्यति, श्रपयति, त्रेधा भेदः करोतीति
लुक्तम् । एतन्मेदः ‘अय’ एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्भृतम् ‘आत्ताम्’
भक्षयेताम् । ‘पुरा द्वेपोभ्यः’ हविर्मधिभ्यः पिशाचादिभ्यः ।
‘पुरा पौरुषेय्या गृभः’ अर्वाणिडावदानात्, इडा हि पुरुषार्थं
गृह्यते, प्राक् तस्माद् ग्रहणात् । ‘इन्द्राग्नी’ ‘घस्तां’ भक्षयेतां,

‘नूनं’ निश्चयेन । एतस्मिन् ‘घासे’ घसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते ‘अज्राणाम्’ अनभिभूतानां रक्षोभिः आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्कृतानाम् । अथवा ‘घासेअज्राणाम्’ इत्येकं पदम् । तद्व्याख्यार्थः,—घासे हि सति पशवो न जीर्यन्त इति ‘घासेअज्राः’ । ‘यवसप्रथमानां’ यवसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येष देवतुल्ये प्रथमानि, तेषां यवसप्रथमानाम् । ‘सुमत्क्षराणाम्’ स्वयमेवैतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्क्षराणाम् । ‘शतरुद्रियाणाम्’ । बहुस्तुतीनाम् । अथवा ‘शतरुद्रियाणां’ बहुशो रुग्णानाम् । ‘अग्निध्वात्तानाम्’ अग्निध्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादूकृतानाम् । ‘पीघोपघसनानाम्’ पीघना छागेन, उपवस्तानाम्, अथवा पीघानं छागमुपगम्योपितानाम् । ‘पार्श्वतः’ अङ्गात् ‘अवत्तानाम्’ ‘श्रोणितः’ अवत्तानाम् । ‘शितामतः’ अवत्तानाम् । ‘उत्सादतः’ च उच्छेदनक्षानात् ‘अङ्गादङ्गात्’ अवत्तानाम् । ‘करवः’ कुरुताम् इन्द्राग्नी ! तृतिम् एतेषाम् एवंलक्षणानामवदानानाम् । हे ‘हीतः’ ! यथैतादिन्द्राग्नी ‘जुपेताम्’ आसेवेताम्, एतत् ‘हविः’ । तथा त्वमपि ‘यज’ ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति” । पशवो चङ्कय उच्यन्ते, तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम् । आह,—पशुः कस्मात् ? उच्यन्ते,—“पशुः, स्पृशतेः” । आह,—किमनया स्पृष्टम् ? इति । उच्यते,—“संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्” प्रति भवति । आह,—“पृष्ठं” कस्मात् ? उच्यते,—“स्पृशतेः”

(तु० प०) एव, तद्धि “संस्पृष्टमङ्गैः” । आह,—“अङ्गम्” कस्मात्? उच्यते,—“अङ्गनात्” अङ्गितं हि तत् कालेन भवति, गतमित्यर्थः (भू० प०) । “अञ्जनाद्वा” । अञ्जतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०) । धात्यन्यत्वमर्थेकत्वम् । पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वाचीति,—“श्रोणिः श्रोणतेः” धातोः “गतिचलाकर्मणः” (भू० प०) । गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गतिचलाकर्मणः । किं कारणम्? “श्रोणिश्चलतीव” स्थानात् पशोः “गच्छतः” ॥

शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—“दोः शिताम भवति” बाहु-
 रित्यर्थः आह,—दोः कस्मात्? उच्यते,—“दोः” “द्रवतेः”
 (भू० प०) तस्य हि प्राणेन पशु द्रवति । श्रितमंसभागेन एतत्-
 कार्यं भवतीति शिताम । यदा दोर्विषये शितामशब्दः, तद्वैद्यं
 निर्घक्तव्यः । आह,—कयोपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते?
 शृणु,—पशोर्हि बाह्यानि चायदानानि, आभ्यन्तराणि ॥ भव-
 न्तीति । तत्र, पशोः पार्श्वे श्रोण्याखंसाविति बाह्यानि, जिह्वा-
 हृद्यङ्गतादीनि आभ्यन्तराणि । तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणितः
 इत्येतयोरन्तरा वर्तमानः शितामशब्दः किमन्यद् दोष्णोऽभि-
 दध्यात् । प्रायो हि नियामको भवति । एवं बाह्यायदानप्राये
 च शितामशब्दो वर्तते इति दोर्विषयः कल्प्यते । “योनिः
 शितामः”—“इति” शाकपूणिः” आचार्य्यो मन्यते । तत्र योनिः
 अनवदानीया एव । योनिसमानदेशस्तु गुदो नामायदानमस्ति,
 स योनिशब्देनोच्यते । स च गुदः “विपितो भवति” । ‘विप्लु-

व्याप्तौ' (जु० उ०), व्याप्तः स पुरीषेण भवति । अथवा विपित-
मांसो विपुषितमांसः, विषस्तमांसः, स भवति । आह,—कयो-
पपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः शिताम शब्देनोच्यते ? इति ।
शृणु,—स हि श्रोण्यनन्तरो भवति, श्रोण्यनन्तरञ्च शितामशब्द
उच्यते,—श्रोणितः शितामत इति । शब्दसारूप्यमपि च किञ्चि-
दस्ति,—विपितो भवति, शितामेति । अनयोपपत्त्या अनेन च
शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते ।

“श्यामतो यदुक्तः”—“इति” “तैट्टिकिः” आचार्य्यो मन्यते ।
यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति । एवं
हि यदुत्तरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवञ्च सति यदुक्त एतद्वदानं
चोदितं स्यादिति गम्यते । किङ्कारणम् ? तद्धि “श्यामं” श्यायतेः”
(भू० आ०) धातोः, तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते । आह,—“यदुक्तं”
कस्मात् ? उच्यते,—तद्धि मृदुत्वात् “यथा कथा च” अयत्नेनैव
“कृत्यते” छिद्यत इत्यर्थः । “शितिमांसतो मेदस्त”—“इति”
“गालवः” आचार्य्यो मन्यते । श्वेतान्मांसात् ‘शितिमांसतः’ ।
कतमत पुनस्तत् श्वेतं मांसमिति ? उच्यते—‘मेदस्तः’ । तस्मात्
यदुक्तं भवति शितिमांसत इति, तद्वोक्तं भवति शितामत इति ।
एवमपि यदुत्तरं शब्दसारूप्यमस्ति । “शितिः” “श्यतेः” तनूकर
णार्थस्य (दि० प०), परो हि विवेकस्तेजसो मेदस्येवावतिष्ठते ।
“मांसं” “मानसं चा” य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमेतन्
संस्क्रियते । “मानसं चा” सुमनसा हि तदुपादीयते । अथ वा
य एव हि मनस्विनो भवन्ति, तैरुपादीयते । “मनोऽस्मिन् सीद-

तीति वा” सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति । “मेदः”- “मेद्यने”
स्नेहनार्थस्य ॥

एवमेव शितामशब्दोऽनवगतमभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि ।
एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपेक्षितानि ।
उक्तं हि,—

“शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।

सर्वमेतदनेकार्थं दशानवगमे गुणाः ॥”—इति ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६)

कतमे पुनस्ते ? इति । पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविभा-
(७) (८) (९) (१०)

गक्रमविक्षेपाध्याहारव्यवधानानि । तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्धचनं
कर्त्तव्यम् । उक्तं हि,—

“धातूपसर्गाद्यवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

यद्वेकधातुजं चापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥

धातुज धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च ।

पास्यजं व्यतिकीर्णञ्च, निर्वाच्य पञ्चधा पदम् ॥”—इति ।

(१) पदजात्यनवगतम्,—“त्वं” इति यथा, नाम, निपातो

चा ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—“शिताम” इति ॥ यथा ।

(३) स्वरानवगतम्,—“द्यने न धायो” इति यथा ।

(४) संस्कारानवगतम्,—“ईमान्तासः” इति यथा ।

(५) गुणानवगतम्,—“करुलती” इति यथा ।

(६) विभागानवगतम्,—“मेहना” इति यथा ।

(७) क्रमानवगतम्,—“उपरमध्वं मे घचसे” इति यथा ।

(८) विक्षेपानवगतम्,—“द्यावा नः पृथिवी” इति यथा ।

(९) अध्याहारानवगतम्,—“दानमनसो नो मनुष्यान्” इति

यथा ।

(१०) व्ययधानानवगतम्, “वायुश्च नियुस्वान्” इति यथा ।

एकमपि पदं पदद्वितयं क्रियते—“पुरूषादः, पुरुषानदनाय”

इति यथा ।

पदद्वितयमपि चैक पदं क्रियते,—“गर्मनिधानी सनितुः”

इति यथा ।

आख्यातमपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीन्द्रस्य धनानि

विभक्ष्यमाणाः” इति यथा ।

एवमेव शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः, दृष्टानुविधानात्

छन्दसि यथासम्भवमनुविधेयः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः । राधस्तन्नो
चिद्व्रस उभया हस्त्याभर । यदिन्द्र (चित्रं) चायनीयं
मंहनीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि
पदानि त्वया नस्तद्दातव्यमद्रिवन्नद्रिरादृणात्येतेनापि वात्तेः
स्यात्ते सोमाद् इति ह विज्ञायते राघ इति धननाम राधु-
वन्त्येनेन तन्नस्त्वं वित्तधनोभाम्यां हस्ताभ्यामाहरोभौ

समुन्धौ भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना
वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥४॥

“मेहना (४) — इति । एतद्वेगतम् । “मंहनीयम्” इति
अघगमः । “यदिन्द्र चित्र मेहना” — इति निगमः । अत्रे-
भौमव्याख्यम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्री । स्वरपृष्ठानां स्वरस्तान्तां
१ २ ३

प्रथमे स्वरस्तान्ति “यज्जायथा अपूर्व्य” इति स्तोत्रियः, स्वर-
१ २ ३ २ ३
पृष्ठानां “यदिन्द्र चित्र मेहना” इति द्वे “या इन्द्र मुज
१ २ ३ क

आभर” इति तृतीयानुरूपस्येति विनियोगः । हे “इन्द्र” !
‘चित्रम्’ “चायनीयम्” पूजार्हम्, “यत्” मेहना ‘मंहनीयम्’
पूजार्हम्, तय ‘राघः’ “धनम्” “अस्ति” किञ्चित्, ‘त्यादातं’
“त्वया” च “दातव्यम्” एवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा “नः”
अस्मभ्यम् “तत्” यतः, अतो ब्रूमः — हे ‘अद्रियः’ यज्जिन् !
“तत्” “नः” राघः हे ‘विद्वत्सो’ आतधन ! साम्प्रतमेव
“उभाभ्यां हस्ताभ्याम्” अक्षयणम् ‘आभर’ “आहर” मा चिराय
इत्यभिप्रायः । अथ “वा” “यन्म इह नास्तीति” एतस्मिन्
वाक्यैकदेशे “त्राणि” “पदानि” “मध्यमानि” मध्ये भवन्ती-
त्यर्थः । कथं मेहना इत्येषा संहिता, — ‘मे - इह - न’ इति ?
एतान्यस्याः संहितायाः पदानि । एवमेव वाक्याचयचः पञ्चपदो
भवति । अत्र ‘यत्’ — इति प्रथमं पदम्, अतः परं ‘मे’ ‘इह’

‘न’—इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि पदानि, ‘अस्ति’—इति पञ्चमं पदम् । एवमभिप्रेत्य “इन्द्र चित्र”—शब्दादपहृष्योक्तं “त्रीणि मध्यमानि पदानि” इति । आह,—यदैवम् पदविभागः, तदा कोऽर्थः ? इति । उच्यते,—यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तव च तन् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावन् स्तोतृभ्यः, तद्वस्ताभ्यामस्मभ्यमाभरेति । बहुचानां ‘मेहना’—इत्येकं पदम् । छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि ‘म, इह, न’—इति । तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायाध्वानुविहिती,

एवञ्जातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थमुभयोश्च ग्रामाण्यख्यापनार्थम् ॥

आह,—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः ? इति । उच्यते,—‘विद्यावान्’ विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते,—यच्च यस्य गृहे नास्ति, स तद्विशिष्टमविशिष्टं वा प्रार्थयेत्, न चानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति, तस्मान्मंहनीयमित्येतयार्थमस्या मेहनेत्येवमेकं पदमभिप्रेतं शाकल्यस्य । गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः । एवमत्र विशेषलिङ्गमाध्वद्विप्रतिपत्तिः एवमन्येष्वपि शाखान्तरपदविकल्पेषु अनुविधानमर्थाविरोधेन कर्तव्यम् । एवमयं मेहनाशब्दो राधःशब्दसामानाकरण्ये वर्तमानो यन्मंहनीयं राधः, यद्वा मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात् कमन्यमर्थं ब्रूयात् ? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्याद्धनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः ॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते ।—“अद्रिरादृणात्येतेन” अद्रिसारमयमेव ह्यायुधं भवतीति । अद्रिर्ध्वज उच्यते । आह,—

अद्रिः कस्मात् ? उच्यते,—आदृणाति आदारयतीत्यर्थः ।
 अथवा सोमामिषवप्राचमिस्तद्वान् अद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि
 सोम आदार्यते “अपि वा” “अतोः स्यात्” अद्रिः । कुतः ?
 एतन्निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति “ते सोमाद् इति ह
 विज्ञायते” “ते सोमाद्गो हरी इन्द्रस्य निस्तते (ऋ० सं० ८, ४,
 ३०, ४)”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेरद्रिः
 स्यादिति । व्याख्यात एव शेषः । “राधः” “इति” एतत्
 “धननाम” स्मारयति । व्यभिचारित्वच्छा शब्दानां धननामसु
 पठितमपि सदेतद्वधारयति,—इहाप्येतद्धननामैव, नात्र व्यभि-
 चारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेपु सर्वेष्वेतौ समाधी
 योज्यौ । “वित्तधन” इति प्राप्तधन ! उभौ समुद्ध्यौ भवतः,
 संपूर्णावित्यर्थः ॥

“दमूनाः (५)” —इति । एतद्वनवगतम् । “दममनाः”
 दमूनाः स्यान्, दमे हि नित्यमस्य मनः, अमूरमना इत्यर्थः ।
 “दानमना वा” दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः ।
 “दान्तमना वा” दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य
 मनः, स वा दमूनाः । अथवा “दम इति” एतद् गृहनाम” एतद्
 यस्य मनसि ममेदमिति, स दमूनाः “स्यात्” गृहपतिरग्निः ॥५॥

जुष्टो दमूना अतिथिदुरोण इमन्नो यजमुपयाहि
 विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामभरा

भोजनानि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु
परकुलानीति वा गृहाणीति वा (अयमपीतरोऽतिथिरेत-
स्मादेव) दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं
नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् सर्वा अग्ने अभियुजो विहृत्य
शत्रूयतामाभर भोजनानि विहृत्यान्येषां बलानि शत्रूणां
भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूपो मूपिका
इत्यर्थो मूपिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूपोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

निगमः,—“जुष्टो दमूनाः”—इति । यस्तुभूतस्यान्नेयस्येय-
मार्पम् ! त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाभिनयोः शस्यते
स्त्रिष्टुष्टपुरोनुवाक्या चैयं चातुर्मास्येषु साकमेधे । हे भगवन्नाग्ने !
'जुष्टः' आसेवितस्त्वमस्मामिः स्तुतिभिः 'दमूनाः' दममनाः,
अमूर्मनाः भूत्वा, ततः 'उपयाहि' । अथवा गृहे ममेदमिति
चेतोऽवस्थाप्य, तत् उपयाहि । अथवा दानमना भूत्वा, दातव्य-
मेभ्यो मयेत्येयं चेतोऽवस्थाप्य, तत् उपयाहि । अथवा दान्तेष्वेव
हि तव मनो ध्यञ्च दान्ताः, 'अतिथिः' च त्वमग्निहोत्रिणां
दान्तमनसां प्रातः सायञ्च उद्योध्यमानो भवसि स्वभाव एवैव
तवाग्निहोत्रिणामतिथित्वेनोपस्थातव्यमिति, अतो धूमः ध्यमपि
दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणञ्च, अस्माकमपि य एषः 'दुरोणे' यज्ञगृहे
यज्ञस्तन्यते, तं त्वमुपयाहि, तमागच्छ, 'विद्वान्' जानानः सम-

धिकारं भक्तताञ्चास्माकम् । किञ्च, 'विश्वाः' सर्वाः 'अभियुजः' अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्य, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रति-
 चक्षेत घर्त्तमानाः, 'विहृत्य' नानाप्रकारं हत्वा, तत्र उपयाहि ।
 किञ्च, एवमागच्छंस्त्वं शृणु यत्कुरुष्व,—'शत्रूयतां' येऽस्माकं
 शत्रुत्वं कामयन्ते कर्तुम्, तान् विहृत्य, तेषां यत्नानि, ततो यानि
 तेषां भोजनानि अश्वानि, धानानि वा, तानि अस्मभ्यम् 'आभर,
 आहरेति समस्ताथः ॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च । आह,—“अतिथिः”
 कस्मात् ? उच्यते,—“गृहान्” “अमि” आभिमुख्येनासौ “भतितो
 भवति” गत इत्यर्थः । “भतति—पतति” इति गतिकर्मसु पठितम्,
 अथवैयमन्यथा स्यात्, “अभ्येति” अभ्यागच्छति “तिथिषु” पूर्णमा
 स्याद्यासु “परकुलानि” यजमानकुलानात्यतिथिः । “अयमपीतरो-
 ऽतिथिरेतस्माद्देव” । “दुरोण इति” एतन् “गृहनाम” । आह,—
 किङ्कारणम् ? उच्यते—ते हि गृहाः “दुरथा भवन्ति, अघतिस्तर्प-
 णार्थः, “दुस्तर्पाः” इत्यर्थः । उक्तञ्च,—“कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि”
 —इति । एवमेतस्मिन्मन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः, पिबान्, हे
 अग्ने ! यत्तमुपयाहि ! इत्येतस्मिन्नधिकारे घर्त्तमानः 'दमूनाः'
 शब्दः कमन्यमग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात् ? न कञ्चिदपि, परिशेषा-
 द्दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम् ॥

“मूयः (६)—इति । एतद्वचनम् । बहुवचनञ्चैतन्,
 मूद्, मूर्पो, मूयः इत्येवम् । आह,—कुत एतन् ? उच्यते,—
 “व्यदन्ति” इत्येतस्मिन्नाख्याते बहुवचननिर्देशात्, मूयो व्यदन्ति

—इत्येतत् सम्बध्यते ! “मूपिकाः—इति” अनेनाद्यगतसंस्कारेण यः “अर्थः” उक्तः स्यात्, स एव मूप इत्युक्तः प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन । ‘मूपः’—शब्दस्य तत्त्वमाख्यातम्, अधुनाऽऽख्यात-प्रसक्तस्य मूपिकाशब्दस्य निर्वचनं करोति,—“मूपिकाः पुनर्मुप्यातेः” । “मुपःस्तेये (क्र्या० प०)” इति । अस्य “मूपः अपि” च “एतस्मात् एव” ते हि हरन्ति धान्यादीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशवः । मूपो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशवः कूपपशवो मूपिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्रानि व्यदन्तीति सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं मे अस्य रोदसी) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिग्रभौ तत्र ब्रह्मेतिहासमिथमृङ्मिश्रं गायामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

“सं मा तपन्ति”—इति निगमः,—“सं मा तप ०—० रोदसी”—इति । आप्त्यस्य त्रितस्य, कुत्सस्य, वेयमार्थम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्र्येया । “सन्तपन्ति” “माम्” “अभितः” सर्वतोऽवस्थिताः,

कूपे पतितस्य एताः, “कृपपर्शवः” कूपेष्टकाः, सङ्कुत्रेऽवस्थितम् ।
 कथं पुनः संतपन्ति मामभितः ? ‘सपत्नीरिव’ यथा समानभर्तृका
 योषितः (परस्परं वा पीडयन्ते) एकं भर्तारमपि सन्तपेयुः
 दुर्बलोभिः, इदमस्याः त्वया कृतम्, इदं मम न कृतमिति, एवम्
 मामेताः कृपपर्शवः सन्तपन्ति, ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीडये ।
 किञ्च, ‘मुपो न’ “मुपिकाः इय” ‘शिघ्राः “शिघ्रानि” “व्यदन्ति”
 व्यदन्ति तानि । अन्नवेष्टितानि, अन्नमिश्राणि, अन्नमिश्रोदकपायितानि
 “सूत्राणि” “व्यदन्ति” । सूत्रशब्दोऽध्याहृतः उपपत्तिं हृष्ट्या
 भाष्यकारेण । धिविधमदन्ति भक्षयन्ति । अथ “वा” “स्वाङ्गाभि-
 धानम्” एतन् “स्यान्” । स्वाङ्गाभिधानमिति शेषोऽभिप्रेतः,
 भवति हि तिरश्चामेषः स्वभावः,—यच्छेषं भक्षयन्ति । अथवा
 लाङ्गूलमपि सादृश्यात् शिश्रमुच्यते, भवति हि मूपिकाणामेष
 स्वभावः,—स्नेहभाण्डे स्वलाङ्गूलं मुक्त्वा उद्बृष्ट्य व्यदन्ति
 आस्वादयति । उपपद्यत उपमार्थ एवायमपीति शिश्रशब्दो
 विकल्प्यते । एवमेते मदुक्तः “सन्तपन्ति मा आध्यः” । आध्यः
 “कामाः” सोमेन यक्ष्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः । मां
 भक्षयन्ति, पीडयन्ति, असम्पूर्णमाणाः । ‘आधिः’—इति मानसं
 दुःखमुच्यते । “स्तोतारं ते शतक्रतो” हे ‘शतक्रतो !’ तव नाम
 ‘स्तोतारं’ सन्तम् एते कामाः, एताश्च कृपपर्शवः, मा उभय-
 पार्थोऽर्तं सयाद्यान्तरं सन्तापयन्ति । न च नाम त्वमस्मानेतस्या
 आपदः त्रायसे, समर्थः सन् ? अहो न युक्तम् ? भक्तपरित्यागो
 हि सतां सर्वम्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः । यदा एवमर्थ-

मानो न शुभ्राव इन्द्रः, तदा यावापृथिव्यौ आह,—यदि नायमिन्द्रः
 शृणोति मन्दभागधेयत्वादस्माकम् । युवामपि तावत् हे
 'रोदसी !' 'चित्तम्' 'जानीतम्' "अस्य" घञसः स्तुत्याख्यस्य
 यत् प्रयोजनम्, यदर्थमहं रोरषीमि, युवामपि चैतस्मात् अति-
 भयाकारात् कृपात् उद्धरतम् । यदि नायमिन्द्रोऽभ्युद्धरति
 युवयोरपि स्तोतैवाहमित्यभिप्रायः ॥

आह,—पर्शवः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कृपपर्शव
 एताः ? इति । उच्यते,—“वितः कृपेऽवहितः”—इत्येतस्मिन्
 सूक्ते विशेषलिङ्गात् तत्रैव भाष्यकारेण ख्यापितम्, अतएव
 सूक्तगताद्विशेषलिङ्गान् उपलभ्य “वितं कृपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रति
 वमी” यत्रेयमृक् । तस्मात् कृपपर्शवः एता इति ॥

सूत्राणि व्यदन्तीति सूत्रशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः शिश्न
 इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मूपकसम्बन्धेन, ते ह्यन्नगन्धेन सूत्राणि
 व्यदन्तीति । स्वाङ्गाभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्येयेति ॥

“तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्” । तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म, इतिहास-
 मिश्रम्, इतिहासयुक्तमित्यर्थः । तन् यथा,—“वितः कृपेऽव-
 हितो देवान् हवत ऊतये”—इत्येवमादि (ऋ० सं० १. १०, ५,
 १७) । “ऋग्मिश्रं” “गाथामिश्रं” च “भवति” । स पुनरिति-
 हासः ऋग्वद्धो गाथावद्धश्च । ऋक्प्रकार एव कश्चित् गाथेत्यु-
 च्यते, गाथाः शंसति, नाराशंसीः शंसतीति ह्युक्तं गाथानां
 कुर्यतेति । ■ एष सूक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः,—इतिहास-
 सन्ध्यान्वयपि सूक्तानि भवन्ति । तेषु प्रकरणादपि सन्दिग्धस्य

पदस्यार्थोऽध्यवसेयः, यथेह पर्शुशब्दो भाष्यकारेणाध्ययसित इति ॥

भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्वधीति,—“त्रितः तीर्णतमो मेधया” एकतद्वितयोः सकाशात् “वभूव” । “अपि वा” सङ्ख्यानिमित्तमेव एतत् “नाम” “अभिप्रेत स्यात्” । कथम् ? “एकतः, द्वित, त्रितः इति त्रयः” हि ते भ्रातरः “वभूवः” तस्मात् सङ्ख्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव । उक्तञ्च,—“भाष्याद्वारेणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रित इति ॥ ६ ॥

इ॒पिरेण॑ ते॒ मन॑सा सु॒तस्य॑ भक्षीमहि पि॒त्र्यस्ये॒व रा॑यः ।
सोम॑रा॒जन् प्र॒ण आयु॑पि ता॒रीर॑हा॒नीव॑ सूर्यो॑ वा॒मरा॑णि ॥
ई॒षणे॑न वै॒षणे॑न वा॒र्षणे॑न वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि
पि॒त्र्यस्ये॒व ध॒नस्य॑ प्रव॒र्द्धय॑ च न आयु॑पि सोम॑रा॒जन् ।
अ॒हा॒नीव॑ सूर्यो॑ वा॒सरा॑णि । वा॒सरा॑णि वे॒सरा॑णि वि॒वा॒स॒ना॒नि ग॑म॒नानी॑ति वा कुरु॒तने॒त्यन॑र्थका उपजना भवन्ति
कर्त्त॑नहन्तनयातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते
धी॑यते वा ॥ ७ ॥

“इपिरेः (७)” —इति । एतदनवगतम् । “ईषणेन वा
वैषणेन वा ऋषणेन वा” इति । एताः शब्दसमाधयः । “इपि

रेण ते मनसा” इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इपिच्छाब्दस्य प्रतीयत एवमतो विशेषणत्वमित्यभिधेयमनुक्त्वा निगममेव पठति, —“इपिरेण ते मनसा ०—० वासराणि”—इति (ऋ० सं० ६, ४, १२, २) । प्रगाथस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । सौमी । हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘इपिरेण मनसा’ त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः । “ईपति, फणति”—इति गतिकर्मसु पठितम् । “अपणेनेति वा” स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः । “ऋपणेनेति वा” दर्शनवता । ईदृशेन मनसा किं कुर्मः ? ‘ते’ तव योऽस्माकं स्वांशः, तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि । कथं पुनः भक्षयेमहि ? ‘पित्र्यस्येय रायः’ यथा पित्र्यो धनांशः अविज्ञेन भक्ष्यते, भक्षितश्च सुखपरिणामो भवति, एवं तथ वयं स्वमंशमविज्ञेन भक्षयेमहि, भक्षितश्च सुखपरिणामो मे अस्तु, मार्ताण्ड मिधेमर्हीत्यभिप्रायः । किञ्च, हे ‘सोमराजन् !’ ‘प्र’ ‘न’ ‘आयूंषि’ ‘तारीः’ तारय च प्रवर्द्धय च नः आयूंषि । कथं पुनः प्रवर्द्धय ? “अहानि इष सूर्यः वासराणि” । यथा सूर्यः वासराणि वासन्तिकान्यहानि । “वासराणि” इति “वेसराणि” । शीतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति, तेषु हि शीतोष्णं भवति, रात्रौ शीतम्, दिवा उष्णम् । अथवा “विवासनानि” स्युः, तानि हि तत् शीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः । “गमनानांति वा” विस्तृतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते । यथा तानि सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एवमस्माकं त्वमायुः प्रवर्द्धयेत्याशीः ॥

“कुरुतन (८)”—इति । “अनर्थका उपजना भवन्ति” य एवार्थः कुरुतेत्युक्ते भवति, स एव कुरुतनेति, नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति । अधुना एवमुक्त्वा अन्यान्यपि दर्शयति,—कर्त्तनहन्तनयातनेति” ।

“शुनं सुफाला चितुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु घाहैः । शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओपधीः कर्त्तनास्मे”—इति (य० वा० सं० १२, ३६) ।

अग्निवचने क्षेत्रकर्पणे चिनियुक्ता । त्रिष्टुप् । ‘शुनं’ सुफालाः सुखं शोभनाः फालाः, ‘चितुदन्तु’ विरूपन्तु ‘भूमिम्’ । सुपं ‘कीनाशा’ भूमिं कीणनाशाः, खिलोत्कर्त्तारः, कर्पुकाः, ‘अभियन्तु’ ‘घाहैः’ अनङ्गुलिः । अयं तावदेवं कृपोयलः कृपि करोतु, युवामपि हे ‘शुनासीरा’ ! ‘हविषा’ उदकेन ‘तोशमानां’ निघ्नन्ती भूमिं ‘सुपिप्पला’ सुफलाः, एताः ‘ओपधीः’ ‘कर्त्तन’ कुरुत, ‘अस्मे’ अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

“यो नो मघ्नो अभि दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि वसद्यो जिघांसति ॥ दुहः पाशान् प्रति संमुर्चाष्ट तपिष्टेन हन्मना हन्तना तम्”—इति (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २) ॥

वसिष्ठम्येयमार्षम् । सान्तपनस्य चरोः याज्यैषा । ‘यः’ ‘नः’ अस्माकं हे ‘मघ्नः’ ! ‘दुर्हणायुः’ पापक्रोधः, ‘तिरश्चित्तानि’ अन्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य ततो हन्तुमस्मानिच्छति । हे ‘वसद्यः’ सर्वभूतवासयितारः ! तस्येदं लक्षणस्य ‘दुहः’ अस्मद्द्रोण्युः उपरि ‘पाशान्’ ‘प्रति संमुर्चाष्ट’ प्रतिसम्मोचयत । पशैः

एवं वदुध्या 'तपिष्ठेन' तापयितृत्वेन हन्मना' हननेन, वधेन
'हन्तना' हन्तेत्यर्थः ॥

“कोऽन्यत्र मरुतो मामहे वः प्रयातन सखीं रच्छा सखायः ।
मन्मानि चित्रा अपि घातयन्त एषां भूत नवेदा म श्रुतानाम् ॥”
—इति (ऋ० सं० २, ३, २६, ३) । इन्द्रागस्त्यमरुतां
सम्वादः । कयाशुभीयं सूक्तम् । तत्रेयमगस्त्यस्यार्थम् । महाव्रते
व्यूहस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते । हे 'मरुतः !'
कोऽन्यः युष्मानेवमेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः पुनः महयति,
पूजयति ? यथा ब्रह्म, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः यत एवमतो
ब्रवीमि,—अस्मान् एव 'सखीन्' आभिमुख्येन 'प्रयातन, प्रयात,
हे 'सखायः !' । किञ्च, 'मन्मानि' मननानि स्वानि चेतांसि 'चित्राः'
चित्राणि, अस्मान् प्रति 'अपि घातयन्त' निगमयन्तः 'एषाम्'
'श्रुतानां' यज्ञानां प्रापयितारः 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः !
इत्यर्थः ॥

“जठरम् (६)” —इति । एतदन्तर्गमम् । “उद्धरं भवति” —इति
अभिधेयवचनम् । “जग्धम्” भुक्तमन्नम् “अस्मिन्” अवस्थितं
“धियते” इति जठरम् । अन्नं “वा” जग्धमस्मिन् “धीयते”
जग्धधानं वा स्यात् । एते शब्दसमाधौ ॥ ७ ॥

मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्यधं
मदाय । आसिञ्च स्वजठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः

सुतानाम् ॥ मरुत्वानिन्द्रः मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्पितापां
 रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिव सोममनुष्यधमन्वन्नं
 मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिं मधु
 सोममित्यौषमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्ये तस्मादेव त्वं
 राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

“मरुत्वाँ इन्द्र” — इति निगमः । “मरुत्वाँ इन्द्र वृषभः ० — ०
 सुतानाम्” — इति (ऋ० सं० ३, ३, ११, १) । विश्वामित्रस्येय-
 मार्षम् । त्रिष्टुप् । महाप्रते पृष्ठपस्य चतुर्थेऽहनि शस्यते ।
 मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिव । हे ‘इन्द्र !’ यः त्वं ‘वृषभः’ वर्पिता,
 ‘अपाम्’ इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात् । यः त्वामेवं
 कर्मकारी तं त्वां ब्रवीमि, — ‘रणाय’ “रमणीयाय संग्रामाय”
 रमणीयं संग्रामं करिष्यामीति एतमर्पमुद्दिश्य “पिव” एतं
 “सोमम्” अन्मत्प्रदत्तम् । ‘अनुष्यधं स्वधेति अन्ननाम,
 सवनीयपुरोडाशाजमिप्रायेण । ‘अनुष्यधम्’ “अन्यन्नम्” ।
 ‘मदाय’ “मदनीयाय” पानाय, शुष्मदर्यमस्माभिः संस्मृतम् ।
 ‘जैत्राय’ — इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण, द्विविधो हि मदः, — सम्मो-
 हकरो जैत्रश्च, तयोः जैत्र इष्टः संग्रामे । कथं च पुनः पिव ? —
 किमीपन् ? नेत्युच्यते, — ‘आसिञ्च स्वजठरे’ ये ‘मध्यः’ “मधुनः” ।
 “मधुसोममिति, औषमिकम्” — इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम् ।

“माद्यतेः” धातोः । वृत्तिर्हि समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमि-
कत्वम् । “इदमपीतरत् मधु” माक्षिकम् “एतस्मादेव” माद्यते ।
यत्तु सोमस्योपचारत्वेन, तस्मात् माध्विकम् । ‘ऊर्मिः’ सङ्घातः ।
साद्यत् तं सोममासिञ्च स्वजडरे, यावता जैत्रो मद उपजायते ।
कस्मात् पुनरेयं ग्रथीमि ? इतः,—यस्मात् ‘त्वं राजासि प्रदिषः
सुतानाम्’ त्वमेव ‘राजा’ ईश्वरः “पूर्वेष्वपि अहःसु सुतानाम्”
अभिपुताताम्, न केवलमाधुनिकानाम्, एषं ते समुचितं सोम-
पालमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

—३—

द्वितीयः पादः

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमाश्रतु-
अमिति वा ॥ १(६) ॥

“तितउ (१०)” इति । एतद्वनवगतम् । “परिपवनं भवति”—
इति अभिधेयवचनम् । सक्तवः परिपूयन्ते येन द्रव्येण, तन्
परिपवनमुच्यते । तत्तेन चर्मणा नद्धं ‘तितउ’ । तुन्नैर्वा छिद्रैः
तद्वत् ‘तितउ’ । तिलमात्राणि वा तुन्नानि तस्मिन्निति ‘तितउ’
यथासम्भवमेताः शब्दसमाधयः ॥ १ (६) ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाच-
मकृत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मी-
निहिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः सक्तुः
सचतेदुर्धायो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो
भवति यत्र धीरा मनसा वाचमकृतपत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञान-
वन्तो ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि मज्जानते भद्रैषां
लक्ष्मीनिहिताधि वाचि भद्रम्भगेन व्याख्यातं भजनीयं
भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा लक्ष्मी-
लाभाद्वा लक्षणाद्वा (लप्स्यनाद्वा) लञ्छनाद्वा लपतेर्वा म्यात्
प्रंप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्वा-
घाकर्मणः क्षिप्रं इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ २ (१०) ॥

निगमः,—“सक्तुमिव तितउना”—इति । विद्यामृक्ते बृह-
स्पतेरार्यम् । “सक्तुः सचतेः” स हि मृश्मन्वान् सचति संश्लि-
ष्यति शङ्गे । ततः “दुर्धायो भवति”—इति उपपत्तिः । दुःखं
धायने प्रक्षाल्यत इत्यर्थः । “कसतेः वा म्यात् .विपरीतस्य” स
“विकसितः” विपुष्पितः “भवति” । यथा सक्तुं कश्चिन् परि-
पवनेन पुनाति, एवं “मनसा” परिपवनमर्थार्थेन परिपूय चिनि-
धित्य शब्दार्थं न्याययुक्तं “वाचं” “यत्र” यस्मिन् समाजे यजे-
या “धीराः” धीमन्तः, मेधाविनः ‘अकृत’ ‘अकृत’ कुर्यन्ती-

त्यर्थः । अत्र केचित् अकृपत प्रज्ञानमित्यभिधीयते, प्रज्ञानार्थ-
त्वात् वाचः । तत्र किम् ? इति “तत्र सखायः” समान-
ख्यानाः । समानख्यामानामेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणाम्,
तद्यथा,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैरुक्तानां नेरुक्ता एव
“सख्यानि” सखिभाषान् “सज्जानते” विज्ञानानि सज्जानते, इतरे-
तरस्य यो विज्ञानप्रकर्षः, तं जानते । किङ्कारणम् ? यस्मात्
“भद्रा” भन्दनीया “एषा” “लक्ष्मीः” विज्ञानाख्या “निहिताधि-
धाचि” वाचः ‘अधि’ उपरि, ‘निहिता’ अवस्थापिता । तथा
लक्ष्म्या इतरेतरस्य विज्ञानश्रमं जानते, इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञा-
स्यत इत्यभिप्रायः ॥

“भद्रम्” । “भगेन व्याख्यातम्” स्त्रीभगः तथा स्यात्,
भजतेः इति । “भजनीयम्” इति । “भूतानाम्” “अभिद्रव-
णीयम्” अभिगमनीयमित्यर्थः । “भवद्रमयतीति घा” यस्य हि
तद् भवति, स रमते । “भाजनघट्टा” सन्ति हि कल्याणरूपाः
पुरुषाः, ये यस्य भाजनम्, तैः तद्वत् ॥

“लक्ष्मीः” । “लाभाद्धा” लक्ष्मीवन्त एव लभन्ते, नेतरे ।
“आ लक्षणाद्धा” आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान् । “लज्जनाद्धा”
तथा हि लज्जित इव भवति । “लपतेः (भू० उ०) वा स्यात्,
प्रेप्साकर्मणः” सर्व एव हि ताममिलयन्ति । “लग्नतेः (भू० प०)
वा स्यात्, आश्लेषकर्मणः” आश्लिष्य इव हि सा वृत्तंते
पुरुषम् । “लज्जतेः (तु० आ०) वा स्यात्, अश्लाघाकर्मणः”,
ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति, ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते ॥

“शिप्रे (११)”—इति । “एतन् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः”
—“शिप्रे हनू नासिके वा”—इति, अत्र हि एतन्निगमप्रसक्त-
मायास्यतीति लाघवायमुत्कृष्टम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्त्त० वित० सञ्ज-
भार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते
सिमस्मै ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां
क्रियमाणानां वित० संहियते यदासावयुक्त हरणानादित्य-
रश्मीन् हरितोऽश्वानिति बाधरात्रौ वामस्तनुते भिमस्मै
वेमरमहरवयुवती सर्वस्मादपि वोपमार्थं स्याद्रात्रीय वासस्त-
नुत इति तथापि निगमो भवति पुनः समव्यङ्कित० वयन्ती ।
समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

“मध्या (१२)”—इति । एतद्वनवगतम् । “मध्ये”—इत्य-
वगमः । “तत् सूर्यस्य देवत्वं ०—० सिमस्मै”—इति निगमः
(ब्रह्० सं० १, ८, ७, ४) । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्चम् !
त्रिष्टुप् । सौर्यस्य पशोः षडर्चं वषाया याज्या, सूत्रितञ्च
—“चित्रदेवानामिति पुरोनुवान्वास्तिन्न उत्तरा याज्याः सौर्य-
स्योपाशु (भा० ३, ८)” इति । ‘तन्’ अहं ‘सूर्यस्य’ भगवतः
‘देवत्वं’ देवताभावं, ‘तन्महत्त्वं’ तच्च महत्त्वं माहाभाग्यं ‘मन्ये’
जानं । तन् किम् ? इति,—‘मध्या’ “मध्ये” “यत्” “कर्मणां

क्रियमाणानाम्” अनेकेषाम् अवगणय्य सर्वान् कर्मकर्तृन् ‘विततं’
 तेषां “विततम्” एतत् प्रकाशजालम् । एवमतिमहत् । महतापि
 कालेन तन् दुरूपसंहारमन्यैर्यदेकेन मुहूर्त्तेनायत्नेनैव भगवता
 सूर्येण “संहियते” तन् अस्य देवत्व तच्च महत्स्यमहं मन्ये । किञ्च,
 “यदासौ भगवान् सूर्यः, “अयुक्त” युनक्ति, ‘हरितः’ “हरणान्”
 रसहरणान् “आदित्यरश्मान्” आत्मन्यस्तं गच्छन् ‘सधस्थात्’
 पृथिवीलोकादारुण्य । पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्थानम् ।
 इतो हि ते सर्वे एव रसानाददते । ‘आत’ अथेत्यर्थः । अथ
 तदेव उपसंहृतसर्वरश्मिजाले भगवति सूर्ये, ‘रात्रिः’ ‘घासः’
 “वैसरमहरघयुवती” अवमिश्रयन्ती ‘सिमस्मै’ सिमस्मात्, सर्व-
 स्मात् लोकात् अहरपकृष्य, स तमः ‘तनुते’ । तदेवमेतदपि
 सूर्यस्यैव माहाभाग्यं यदस्य सन्निधौ तमो नश्यति, यश्चानेनो-
 त्सृष्टो देशः स तमसा छाद्यत इत्यभिप्रायः । “हरितोऽश्वानिति
 चा” ऐतिहासिकपक्षमतेन ॥

“अपि घोषमार्थं स्यात्, रात्रीव घासस्तनुत इति” घास
 इव रात्री तमस्तनुत इत्यर्थः । पूर्वत्र वैसरमहरघयुवती तम-
 स्तनुत इति नास्त्युपमा, इह पुनर्घास इव तमस्तनुत इत्येव-
 मुपमा ॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, “तथा” च “निगम.” “अपि”
 अयं भवति”—“पुनः समग्रं विततं वयन्ती मध्या कर्त्तुर्न्य
 धाच्छ्रम धीरः । उत्संहायास्थाद् व्यु १ तू र्द्धररमतिः सविता
 देव आगत् ॥” (ऋ० सं० २, ८, २, ४) । गृत्समदस्ये-

यमार्पम् । सावित्री । त्रिष्टुप् । पृष्ठ्यस्य पष्ठेऽहनि वैश्वदेव-
 शास्त्रे शस्यते तृतीयसवने । “पुनः समव्यद्विततं वयन्ती” ।
 “समनात्सीत्”—इति निर्वचनम् । समवेष्ट्यदित्यर्थः । यथा
 योषित् काचिद् वासो वयन्ती, पुनः सवेष्ट्यत्यस्तमयकाले,
 पुनश्च वितनोत्वादित्य उदिते, एवमियं रात्रिः पुनरेव तमः
 संवेष्टयति, योषिदिव वासो वयन्ती । कदा पुनः संवेष्टयति ?
 यदा ‘मध्या’ मध्ये ‘कर्त्ताः’ कर्मणां क्रियमाणानां लौकिकवैदि-
 कानां ‘विततम्’ एतद्रश्मिजालम्, ‘शक्म’ स्वात्मप्रसयादपर्यभूतं
 ‘न्यधात्’ न्यदधान्, नीचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय । अथवा
 शक्मेति कर्मनाम स्यात्, यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधत्ते,
 निदधाति, उदेति ‘धीरः’ धीमानादित्यः, तदा अहनि अभ्युपस्थिते
 पुनः संवेष्टयति रात्रिस्तम इति । अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव
 तनोतीति । एषमेतस्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादस्त्युपमाशब्दे
 वाससा तम उपमीयते । यथेह तथा पूर्णस्मिन्नपि, निगमेऽपोत्ये-
 चमेके मन्यन्ते । अपरे पुनः अपि घोषमार्थं स्यादित्यर्त्तं वर्ण-
 यन्ति,—रात्रीव घामस्तनुत इत्यत्र वासः शब्दोऽहः शब्दपर्याय-
 घाची, तस्योक्ता व्युत्पत्तिः घेसरमहरिति । सा रात्रिः वासस्त-
 नुते, अहस्तनुत इत्यर्थः । रात्रिप्रान्ते हि शुक्लमहर्लक्ष्यते, तेन
 ज्ञायते रात्र्यैवेदं ततमिति । एवमुपमार्थत्वमेके मन्यन्ते,—यदा
 वायमर्थः, तदा “पुनः समव्यद्विततं वयन्ती (३७० सं० २, ८, २,
 ४)”—इत्यत्र पुनः समवेष्ट्यदहो रात्रिः, विततमिव वासो
 वयन्ती । कदा ? यदा मध्ये कर्मणां ‘न्यधात्’ निदधाति ।

अस्तं गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्म' रश्मिजालं यदा च 'उदस्थात्' उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' विदधाति 'अनून्' अहोरात्रलक्षणान् । यदा एवम् 'एषः' 'सविता देवः' 'अलमतिः' पर्याप्तमतिः, 'आगात्' आगच्छति । तदा 'रात्रिः तनुने' 'घासः' अहर्लक्षणम्, 'पुनः' 'सवेष्टयतीत्येवं' मन्यन्ते । यदत्रार्थाविरोधि तत् प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ (११) ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सङ्गम्मानो अविभ्युपा । मन्दू
समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽविभ्यु-
पा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति
स्यात्ममानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

“मन्दू (१३)” — इति । एतदनवगतम् । “मदिष्णू, मन्दुनेति वा” शब्दसमार्थः । “इन्द्रेण सं हि” — इति निगद्यः । मधु-
च्छन्दस इदमर्थम् । महाव्रते महदुक्षे तृचाशीतिषु शस्यते,
सात्रिकेषु चाहःसु स्तोमातिवृद्धौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छसिनः
शस्त्रे इन्द्र उच्यते । हे भगवन् ! इन्द्र ! त्वं 'इन्द्रेण' ईश्वरेण,
दीप्तेन वा मरुद्गणेन, नित्यमेव “सङ्गच्छमानः” ‘संदृक्षसे’ “सन्दृ-
श्यसे” । ‘अविभ्युपा’ अभयवता, “गणेन” — इत्यध्याहारः ।
तौ च “युवां” मरुदुगणः त्वं च, एकत्र सङ्गती । “मदिष्णू”
हर्षशाली, नित्यप्रमुदितावित्यर्थः । ‘समानवर्चसौ’ च समान-
दीप्ती इत्यर्थः । एवं “मन्दू समानवर्चसा” — इत्येतेन द्विवचनेन

मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः । “अपि वा” एवमन्यथा
 “स्यात्” । मन्दु इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तत्वेन विपरिणामः,
 एवञ्च सति मरुद्गणविशेषणमेतद्वदति । कथम् ? “मन्दुना”
 मरुद्गणेन, इन्द्र ! सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानः । “समानवर्चसा
 इति” एतत् पदं मन्दुनेति “एतेन” पदेन “व्याख्यातम्” यथैव
 हि मन्दु इत्येतत् द्विवचनमेकवचनं वा, एषमेतदपि,—समानवर्च-
 साचिन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा
 च मरुद्गणेन इत्येवं तृतीयैकवचनम् । अपि वा एवं मरुद्गण
 उच्यते,—त्यमिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्यमेव सन्दृश्यस इति ।
 समानमन्यत् ॥ ४ (१२) ॥

ईर्मान्ताः सिलिकमध्यमाः मंशूरणासो दिव्यामो
 अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्म-
 मश्वाः ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः)
 पृथ्वन्ता वा मिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा
 चाऽपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि
 मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रिता-
 न्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संशूरणासः (दिव्यासो अत्याः)
 शूरः शयतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः ।
 हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानं

(श्रेणिश इति) श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति यदा-
क्षिपुर्पदापन् दिव्यमज्ममजनि माजिमश्वा अस्त्यादित्य-
स्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वा निस्तष्ट इति । स्रुतादश्वा
वसवो निस्तष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

“ईर्मान्तासः (१४)”—इति । एतद्वनचगतम् । “समीरि-
तान्ताः”—“पृथ्वन्ता वा” इति यथासम्भव शब्दसमाधी ।
“ईर्मान्तासः”—इति निगमः । दीर्घतमस आर्यम् । “यमेन
दुत्तम्”—इति इयञ्च, द्वे अप्येते अश्वस्तोमीये सूक्ते, तेन चाश्वः
स्तूयतेऽश्वमेधे, आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्त उच्यन्ते ईर्मा-
न्तासः, तेषां सप्तानां येऽश्वाश्चत्वारः, ते “समीरितान्ताः”
चिक्षिमान्ताः, प्रसृतान्ताः, प्रविरला इत्यर्थः । “पृथ्वन्ता वा”
तेषामेवाश्वानां पृथ्वीऽन्ताः, पृथूरस्काः, पृथुजघना वा इत्यर्थः ।
“सिलिकमध्यमाः, संमृतमध्यमाः” संश्लिष्टमध्यमा इत्यर्थः ।
तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रयः इतरेतरमुत्पीड्य संश्लेषेणा-
वस्थिताः । अथवा पृथुजघनोरस्कानां सप्तां मध्यमाः शरीरप्र-
देशाः, सप्तानामपि संश्लिष्टाः संलग्नास्तनवः, निरुदरास्तेऽश्वा
इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यत एव । “शीर्षमध्यमा वा”
सिलिकमध्यमा वा । एवमपि हि शब्दे सारूप्यमस्ति, यो हि
तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । “अपि वा”
एवमन्यथा स्यात् । “शिर आदित्यः” एव “भवति” सर्वभूत
प्राधान्यात् । “मूर्द्धा, राजेति वा ब्रह्मेतमुपासे इति ह विज्ञा-

यते” । यस्माच्चासावनुप्रविश्य प्राणभावेन सर्वभूतानि “शेते”
 आस्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः । स चेतेषा-
 मश्वानां “मध्ये तिष्ठति” शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा
 इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते । “इदमपीतरच्छिर
 एतस्मादेव”—इति प्रासङ्गिकम् । “समाश्रितानि” हि “एतत्”
 उत्तमाङ्गम् “इन्द्रियाणि” चक्षुरादीनि “भयन्ति” इति शिर उप-
 पत्तिः । ‘संशूराणासः’ सङ्गताः शूरेण भगवतादित्येन संशूराणाः ।
 “शूरः शयनेर्गतिकर्मणः” स हि परानभिमुगो गच्छत्येव, न
 पर्यावर्तते । ‘दिव्यासः’ ते हि “दिव्याः” दिविजाताः, ‘अत्याः’
 “अतना.” ते हि अतन्त्येव, मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते । य एवं-
 लक्षणा अश्वान्ते किं कुर्वन्ति ? इति । उच्यते,—‘हंसा इव
 श्रेणिशो यतन्ते’ हंसा इव श्रेणीरुक्ताः पङ्क्तीरुक्ताः यतन्ते गच्छन्ति ।
 “हंसा हन्ते” ते हि “घ्नन्त्यध्वानम्” । कदा पुनरेवं यतन्ते ?
 “यदाक्षिपुः” ‘यत्’ “यदा” यस्मिन् काले ‘आक्षिपुः’ ‘आपन्’
 आप्नुवन्ति । किम् ? ‘द्वियम्’ ‘अजम्’ “अजनि” । अज्य-
 तेऽस्यां गम्यत इति अजनि, वाहिका, स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा
 ते आप्नुवन्ति—उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदैव यतन्ते । के
 पुनस्ते ? इत्युच्यते—‘अश्व्याः’ । एवमेतानि ईमान्तास इत्येव-
 मादीनि अश्वविशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात् ।
 आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा इत्येवं प्रक्रमेण सूक्ष्मदैवत एव
 मन्त्र उक्तः । स पुनर्यमश्वस्तुतो विनियुक्तस्तदसमञ्जसमिति
 मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधित्सुगह,—“अस्त्यादित्यस्तु-

तिरश्वस्य" इति, अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयत इत्यर्थः ।
 आह,—कयोपपत्त्या ? इति । उच्यते, "आदित्यादश्वो निस्तष्ट
 इति"—अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्वः स्तूयते । आह,—कुत
 पतत्सूरादश्वो निस्तष्ट ? इति । उच्यते,—“सूरादश्वं वसवो
 निरतष्ट—इत्यपि निगमो भवति” । “यमेन दत्तं त्रि ॥ एनमायु-
 न्निगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रक्षनामगृभ्-
 णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३, ११,
 २) । ‘यमेन’ ‘एनम्’ अस्माकं ‘दत्तम्’ अश्वम् ‘त्रितः’ त्रिस्थानो
 वायुः ‘आयुनक्’ युनक्ति । यत्रायं योक्तव्यः, तत्र वायुना युक्त-
 स्येन्द्रेणार्धिष्ठितस्य ‘अस्य’ ‘गन्धर्वः’ गन्धर्वराजः ‘रक्षनामगृभ्-
 णात्’ नियमेन रज्जुं गृह्णाति । कुतः पुनरयमश्वः ? इत्युच्यते,
 —‘सूरात्’ सूर्यादेतमेर्षलक्षणम् ‘अश्वं’ ‘वसवः’ ‘निरतष्ट’ निस्त-
 ष्ठयन्तः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व इति स्तूयते ।
 “कारणाच्च कार्य्यमनन्यत्”—इत्युपपद्यते सौर्येण मन्त्रेणाश्वस्य
 स्तुतिरिति ॥ ५ (१३) ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः । न तत्त
 अग्ने प्रमृषे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहामवः ॥ कायमान-
 धायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम
 उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत् सन्निह
 भवसि जायमानः । लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः । शीरं पावकशो
चिपम् । पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वाशिनमिति
वा ॥ ६ (१४) ॥

“कायमानः (१५)” — इति । एतदनवगतम् । “चायमानः”
— इत्यवगमः, “कामयमान इति वा” । “कायमानो घना त्वम्”
— इति निगमः (ऋ० सं० ३, १, ५, २) । विष्ण्वामित्रस्ये-
यमार्थम् । पृहती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् !
अग्ने ! ‘कायमानः’ “चायमानः” पश्यन्नित्यर्थः । अथवा “काम-
यमानः” । किम् ? स्वां योनिम् । कनमाम् ? ‘घना’ “घनानि”
दारुणि । दारुभ्योऽग्निर्जायते, तदेतत् प्रसिद्धमेवोक्तम्, यदा
चाग्निरनुगच्छति अरणी घावगच्छति । ‘मातृः’ वा सर्वभूतनि-
र्मात्रीः ‘अपः’ सापि योनिरेवाग्नेः । “आपो चा अग्नेर्योनिः,—
इति ह विज्ञायते” । अनयोर्योन्योरन्तरां योनिं ‘यत्’ यदा ‘अज-
गत्’ “अगमः” “त्वम्” । कदा पुनरगमः ? “उपशाम्यन्”—
इत्यध्याहृत भाष्यकारेण, अनुगच्छन्नित्यर्थः । तस्य तथैवमनु-
गच्छतः किम् ? इति । उच्यते,—‘न’ ‘तत्’ ‘ते’ ‘अग्ने’ !
‘प्रमृपे’ ‘निवर्त्तनम्’ । “न प्रमृष्यते” न प्रमृज्यते निवर्त्तनं, घर्म्म,
मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः । कथं गम्यते न प्रसृज्यते मार्गः ?
“इति । ‘दूरे’ अपि ‘सन्’ अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् “इह” पुनः
“भवसि” एव । कदा ? “जायमानः” “यत्” यदा अदुभ्यो जायसे
वैद्युतात्मना, यदा वा अरणिभ्यां जायसे मध्यमानः, तदा ॥

“न सायकस्य विकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्य-
मानाः । नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्
नयन्ति” इति (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३) । “लोधम् (१६)” —
इति । एतद्वनघगतम् । “लुब्धम्” — इत्यवगमः । यस्मिन् निगमे
एव शब्दः सा वसिष्ठे पिणी ऋक् । अह च कापिष्ठलो वासिष्ठः ।
यतस्तान् निग्रहीर्माति ॥

“शीरम् (१७)” — इति । एतद्वनघगतम् । अग्निरभिधेयः ।
“अनुशायिनमिति वा” — इति, अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेते
इत्यनुशायी, तमनुशायिनम् । अश्नोति व्याप्नोति वा सर्वभूता-
नीति “आशितम्” । “शीरं पाचकशोचिपं ज्येष्ठो यो दमेष्वा-
दीदाय दीर्घधुत्तमः ॥” — इति निगमः (ऋ० सं० ६, ७, ११, १) ।
भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्पम् । प्रातरनुवाकाभिनयाः शस्यते ।
‘शीरम्’ अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्निं स्तौमि । “पाचकशो-
चिपम्” पाचयित्री यस्य शोचिर्दीप्तिः, तं पाचकशोचिपम् । किञ्च
‘ज्येष्ठः’ श्रेष्ठः, ‘यः’ प्रधानः ‘दमेषु’ यज्ञगृहेषु ‘आदीदाय’ आदीप्यते,
परिचर्यमाणोऽग्निहोत्रिभिः । किञ्च ‘दीर्घधुत्तमः’ यः, दीर्घधोतुम्यः
यो दीर्घधुत्तमः । तमग्निं स्तौमि ॥ ६ (१४) ॥

कनीनकेन विद्ध्ये नवे द्रुपदे अर्भके । ब्रभ्रू
यामेषु शोभेते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कम-
नाया भवति क्वेयं नेतेव्येति वा (कमनेनानीयत्

इति वा) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठान-
 प्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति क्षाकपूणिर्विद्वयोर्दारु-
 पादोर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रू नवे नवजाते
 अर्भके अशुद्धे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु
 शोभेते वभ्रू चोरश्चयोः संस्तव इदञ्च मेऽदादिदञ्चऽ मेदा-
 दित्यपिः प्रमंख्यायाह । सुवास्त्रा अधि तुग्वनि । सुवा-
 स्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति । कुयिन्नंसन्ते
 मरुतः पुनर्नः । पुनर्नो नमन्ते मरुतो नसत इत्युपरिष्ठाद्
 व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनमो विहायमन्तेभिरिन्द्रं
 चोदय दानवे मधम् । ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनयन्त-
 स्तरिन्द्रं चोदय दनाय मधम् ॥ ७ (१५) ॥

“विद्रधे (१८), द्रुपदे (१६)” — इत्येते पदे एकनिगमे । ॥
 अप्यनवगते, पक्षेण चानेकार्थे । ‘विद्रधे’ विद्धे, ‘द्रुपदे’ द्रुममये
 पदे इत्यवगमः । दाह्यपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते ।
 कन्ययोर्वा पादपाठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरपि
 पदयोरेक एव निगमः,—“कनीनकेव विद्रधे०—०शोभेते”—
 इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ७) । वामदेवस्यार्पम् । “कन्या कमनीया
 भवति” सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव । अथवा “केयं नेतव्येति
 वा” दानायेत्येवं तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या । “कमने-

नानीयत इति वा” । “कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः” “कनति (१७) कानियत् (१८)” —इति कान्तिकर्मसु पठितम् । ‘इव’ इति उपमायाम् । ‘विद्रुधे’ ‘नवे’ ‘द्रुपदे’ ‘अर्मके’ —इत्येतानि चत्वारि पदानि “कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि” “सप्तम्या एकवचनानीति” एवं “शाकपूणिः” आचार्य्यो मन्यते । एकस्मिन् दाहमयं पाद-
पीठेऽस्मिन् समधिरुद्धेषु पाकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरुद्धे
‘शोभेते’ यथैवं ‘बभ्रू’ बभ्रूवर्णं अश्वे ‘यामेषु’ आजिस्थानेषु
यमनस्थानेषु, कन्यके, शालभञ्जिके वा । तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुच्यत
इति शाकपूणिराचार्य्यो मन्यते । यास्कस्तु “विद्रुयो.” विद्रुपि-
ताधोभागयोः “दारुपाडो.” अधिरुद्धयोः कन्ययोरभिधानपदान्य-
भिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते । ताभ्यां ह्यश्विन्योः
सुराकारत्वेन सारूप्यमस्तीत्येवमुपादानम् । दारुपाडोरित्ये-
तस्मिन् व्याख्यानप्रसङ्गे पदे विग्रहप्रसक्तो दारुशब्दो निरुच्यते,—
“दारु दूणातेर्वा” विदारणार्थस्य (क्र्या० ५०) । “दूणातेर्वा”
हितार्थस्य तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य “द्रु” —इत्येतदभिधानं
भवति । द्रुपदे इत्येतदपेक्ष्य “तस्मादेव द्रु” —इत्येतदुक्तम्, द्रुम
इत्यर्थः । “नवे नवजाते” । “अर्मके अष्टुद्धे” अल्पके इत्यर्थः ।
“ते” कन्यके एवमप्रकारेषु “तदधिष्ठानेषु” तेषु पादुकाख्येषु
अधिष्ठानेषु अधिरुद्धे “शोभेते” यथा “एवं” “बभ्रू” बभ्रूवर्णं अश्वे
“यामेषु” आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु
मन्दुराख्येषु, वर्त्तमाने शोभेते । ते एवमेव “बभ्रूवोरश्वयोः
संस्तवः” ॥

“तुग्वनि (२०)” — इति एतद्वनवगतम् । “तूर्णमेतदायन्ति” — इति शब्दसमाधिः । “तीर्थम्” अभिधेयम् । “सुवास्त्वा अधि तुग्वनि” — इति निगमः (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७) । अस्य ऋक् पादस्य ऋक्छेपापेक्षो निर्णयः । सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्यामयं पादः, तस्या या आद्यान्या आधस्त्या ऋक्, तदपेक्षो निर्णया यतः, अतस्तस्या ऋच. आधस्त्यायाः सङ्क्षिप्यार्थमाह भाष्यकारः,—‘इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादिन्यृपः प्रसङ्ख्यायाह’ — इति । इदञ्च द्रव्यजातं, मम वत्तयानसौ राजेत्येवं, प्रसङ्ख्याय’ परिसङ्ख्यानं कृत्वा, ऋपिराह उक्तवानित्यर्थः । कतमा पुनरसौ आधस्त्या ऋक्. यथायमर्थः सङ्क्षिप्यते ? इति । उच्यते,—“अदाग्ने पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं असदस्युर्वधूनाम् । महिष्ठो अर्यः सत्पतिः” (ऋ० सं० ६, १, ३५; ६) । सौभरेः काण्वन्येयमार्थम्, परा च, वानप्रशंसा । ‘यः’ ‘अदात्’ ‘मे’ मम, ‘पौरुकुत्स्यः’ यदुशत्रुकर्त्तितुः पुत्रः ‘असदस्यु’ दस्युग्रासनः । किमदान् ? ‘पञ्चाशतं वधूनाम्’ पञ्चाशतं घोढव्यानां कन्यानाम् । ‘महिष्ठ.’ पूज्यतरः । ‘अर्यः’ ईश्वरः । ‘सत्पतिः’ च सतां पालयिता च । एवंलक्षणः पौरुकुत्स्यः असदस्युः मम वत्तवान् पञ्चाशतं वधूनाम् । आह किमेतदेवादात् ? नेति । उच्यते,— इदञ्च यदुक्तम् उत्तरञ्च यद् वक्ष्यते । कतरा पुनरसावुत्तरा ऋक् ? इति । उच्यते,—“उ त मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुग्वनि । तिसृणां समतीनां श्यावः प्रणेता भुवद् वसुर्दियातां पतिः” — (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७) । अप्येतन्,—यदुक्तम्

अपि च यदेतत् वक्ष्यमाणमिति 'उत'—शब्द एवमुभयं सम्भावयति । 'मे' मम 'प्रयियोः' (प्रगम्यते येन, तन् प्रयियुः, धनमश्वादि, तस्य प्रयियोः) धनस्य, बह्वदात् । तामिः कन्याभिः सह 'धयियोः' (ऊयत इति धयियुः धर्मादि, तस्य) च बह्वदात् । 'तिसृणां सप्ततीनां' गवाम् । 'श्याचः' श्यामवर्णः कृपः, श्यामवर्णानां 'प्रणेता' प्रकर्षण नेता अग्रतोगार्मी । 'भुवङ्सुः' भावयिता धसूनाम् । 'प्रशस्तः' पूजितलक्षणः । 'विद्यातां' दानार्हानाम्, देया याः तासां पतिः । ताश्च गा एतत्सङ्ख्यायुक्ताः, एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनस्तावदात् ? 'सुधास्त्वा' सुष्ठु निधास्ताया नद्याः 'अधि तुग्वनि' तीर्थेऽधि, एतत् अदात् मह्यम् । "सुधास्तुः नदी" "तुग्धं तीर्थं भवति" "तूर्ण" हि "एतत्" अद्यगाहनार्थम् "आयन्ति" । अत्र दानसम्बन्धान् सुधास्तुशब्दो नद्यभिधाने, प्रसिद्धं हि नद्यां दानम्, नदीसम्बन्धाच्च तुग्धशब्दोऽपि तीर्थाभिधायक इत्युपपत्तिः । निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽपि अन्वीक्षितव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शितमाचार्येण ॥

"नंसन्ते (२२)"—इति । एतदनवगतम् । "नमन्ते"—इत्यवगमः । "कुविनंसन्ते"—इति निगमः, "तां धा रुद्रस्य मीन्वद्भुयो विवासे कुविनंसन्ते मरुतः पुनर्नः । यत् स्रवस्ती जिहीलिरे यद्वाविग्व तदेन ईमहे तुराणाम्" ॥ इति (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५) । वसिष्ठस्येयमार्पणम् । 'तान्' अहं 'मीन्वद्भुयः' मरुतः वर्षस्य सेतून् धनवतः, बलवतः धा 'आविवासे' आभि-

मुख्येन स्थित्वा परिचरामि । किंलक्षणान् पुनः मरुतः आवि-
 चासे ? 'रुद्रस्य' इन्द्रस्य स्वभूतान्, आप्तान् वा । अथवा
 'मीव्वहुपः' इति रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात् मीव्वहुपो
 रुद्रस्य स्वभूतानिति । कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ?
 यस्मात् ते मरुतः 'कुयित्' बहु 'नंसन्ते' 'नमन्ते' 'पुनः' षर्पाद्युप-
 कारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रह्वीभयन्ति । किञ्च, 'यत्सखत्ता'
 यच्छरीरगतम् 'एनः' जिह्मिलिरे' लज्जयन्ति, यद्य 'आवि.'
 प्रकाशम्, तदैवम्प्रकारमुभयलक्षणमपि । एनोऽस्मान् 'जिह्म-
 लिरे' लज्जयन्ति । तदेयां मरुतां 'तुराणां' त्वरमाणानां प्रसादेन
 उभयलक्षणमपि 'अवयजेमहि' निर्णुदेमहि,—इत्येतत् 'ईमहे'
 'याचामहे' अनेन परिचारेण आराध्यैतान् मरुत इति । "नसत
 इत्येतदुपरिष्ठात्" द्वादशाध्याये "व्याख्यास्यामः"—"अभि
 प्रचन्त समनेव योषाः" (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)—इति व्या-
 ख्याने, "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति ॥

"आहनसः (२३)"—इति । एतदनवगतम् । "आहनन-
 घन्तः"—इत्यवगमः । "ये ते मदा आहनसः"—इति निगमः,
 "परि सोमं प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।
 ये ते ०—० मधम् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५) । पाव-
 मार्ता सौर्मा । कवेर्भार्गवस्येयमार्थम् । जगती । हे भगवन् !
 'सोम !' 'पणिधन्व' पणिप्रक्षर, एतस्मान् दशापवित्रात् ।
 'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय अस्माकम् । 'नृभिः' एतैः ऋत्विग्भिः,
 'पुनानः' पूयमानः । किञ्च, 'अभिवासय' अभिप्रच्छादय,

अभिभावय । 'आशिरम्' तृतीयसवने । किञ्च, 'ये ॥ मदा
 आहनसः' ये ते मदाः तव आहननवन्तः, "वञ्चनवन्तः" सम्मो-
 हयितारः, 'विहायसः' महान्तः, तैः 'इन्द्र' 'चोदय' प्रेरय, 'दातवै'
 "दानाय" 'मघं' धनम् । यथास्माकं तैर्मदैरनभिहतचेताः सन्
 दद्यान् मघं धनमित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपो॑ अदर्शि॑ शु॒न्ध्यु॑वो न वक्षो नो॒धा इ॒वा॒चिर॑कृत-
 प्रियाणि॑ । अ॒द्म॒सन्न॑ स॒सतो॑ वो॒धय॑न्ती श॒श्वत्त॑मा॒गात् पुनरे॑-
 यु॒पो॒णाम् ॥ उपादर्शि॑ शु॒न्ध्यु॑वः शु॒न्ध्युरा॑दित्यो भवति शोध-
 नात्तस्यै॒व वक्षो॑ भामा॒ध्यूढ॑ इ॒दम॑पी॒तर॒द्वक्ष॑ एतस्मादे॒वाध्यूढं॑
 काये॑ शकु॒निरपि॑ शु॒न्ध्युरु॑च्यते शोधनादे॒वोदक॑चरो भव-
 त्यापोऽपि॑ शु॒न्ध्यु॑व उच्यन्ते शोधनादे॒व नो॒धा ऋ॒षिर्भव॑ति
 नवनं॑ दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत ए॒वमु॒पा रूपा-
 ण्याविष्कुरु॑तेऽन्नसद॒भान्नं॑ भवत्यन्नमादिनीति वा॒न्नसा॑निनीति
 वा । स॒सतो॑ वो॒धय॑न्ती श॒श्वत्त॑मा॒गात् पुनरे॑ यु॒पो॒णाम् ।
 (स्व॒पतो॑ वो॒धय॑न्ती) श॒श्वत्त॑मा॒गात् पुनरे॑ यु॒पो॒णाम् ।
 ते वाशी॑मन्त इ॒ष्मिणः॑ । ई॒षणि॑न इति वै॒षणि॑न इति
 वा॒र्षणि॑न इति वा वाशी॑ति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः ।
 शंसा॑वाध्व॒र्यो॑ प्रति॑ मे गृणी॒हीन्द्रा॑य वा॒हः कृ॒णवा॑व जुष्टम् ।

अभिवहनन्तुतिमभिपवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव
शस्यते परितक्म्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ८ (१६) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४, २ ॥

“अन्नसन् (२४)” — इति । एतदनवगतम् । “अन्नसाक्षिनीति
वा अन्नसानिनीति वा” शब्दसमाधी । “उपो अदर्शि — इति
निगमः (ऋ० सं० २, १, ७, ४) । कक्षीवत् आर्षम् । औपत्ती ।
त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्चिन्तयोः शस्यते, ‘उपो अदर्शि’ उपश्लिष्टा
दृश्यत इयमुपाः । कस्य ? ‘शुन्ध्युवः’ शोधयितुरादित्यस्य,
आदित्यो हि यदप्यशुचिर्मवति, तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा शुची-
करोति । “सूर्यः पवित्रमुच्यते” — इति दृश्यति । तमांसि
वा शोधयतीति शुन्ध्युः, तस्य शुन्ध्युवः । कथं पुनरुपश्लिष्टा
दृश्यते ? ‘वक्षो न’ वक्ष इव, यथा तस्य स्वभासः स्वप्रकाशजालं
वक्षोभूतमेतस्मिन् मण्डलेऽध्यूढम्, एवमियमुपा एतस्मिन् मण्डले
उपश्लिष्टा दृश्यते, सन्निकर्षात् । प्रासङ्गिकमुच्यते शब्दसामा-
न्यात्, — “इदमर्पातरत्” “वक्षः” पुरुषवक्षः, पशुवक्षो वा अङ्गम्
“एतस्मादेव” वहेर्धातोः (भू० प०), इदम् “अध्यूढम्” अधिप्रवे-
शितमेव “काये” शरीरे भवति । “शकुनिरपि” य एष मद्गुर्नाम,
अयमपि “शुन्ध्युरुच्यते” “शोधनादेव” यो हि “उदकचरो
भवति” नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः । “आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते”
ता अपि हि शोधयन्ति । “एवं” तावदियम् “उपाः” आदित्य-
स्यवक्ष इवोपश्लिष्टा दृश्यते । किञ्च इयमेवोपा नोधाः इवाविष्क-

तप्रियाणि “नोधा ऋषिर्भवति” स हि “नवन” स्तोत्रं देवताः
 प्रति “दधानि” । “स यथा” स्वमुखोदुगीर्णया “स्तुत्या” प्रिया-
 ण्यात्मनः “कामान्” स्वानि कामाख्यानि “आविष्कुरुते”
 आविष्कृणोति, प्रकाशति देवताः प्रति । “एवम्” इयम् “उपाः”
 स्वात्मनः एवोदुगीर्णेन प्रकाशेन “रूपाणि” जनानाम् “आवि-
 ष्कुरुते” प्रकाशीकुरुते । किञ्च, इयमेवोपाः ‘अन्नसन्न ससतो
 बोधयन्ती’ “अन्नं अन्नम्” तत् प्रतिकर्तव्यतया सीदति, तद्वा
 सनोति, सम्भजत इति “अन्नसत्” गृहाधिकारे नियुक्ता अन्नसा-
 धिका ह्यी । सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं ‘ससतः’
 “स्थपतः” जनान्, दोहकादीन् “बोधयन्ती” अन्नं साधयिष्यन्ती,
 एवमुपा अपि जनान् बोधयन्ती, तत्कालं हि ते इतिकर्तव्यतार्थं
 जनाः प्रतियुध्यन्ते, तेनैतयैव बोधिता भवन्ति । आह,—कदा
 पुनरेतद्वयति ? इति । उच्यते,—यदा ‘शश्वत्तमागात्’ “शाश्वति-
 क्तमा” नित्यतमा “आगात्” आगच्छति, तदैव जनान् बोध-
 यति, एवमुपा रूपाण्याविष्कुरुते । एषञ्च घञ् इवोपा आदि-
 त्यस्य दृश्यते । आह,—का वा सा शश्वत्तमा इयमुपाः ?
 इति । उच्यते,—‘पुनरेयुपीणाम्’ “पुनरागामिनीनाम्”—
 इत्यर्थः । या एताः काश्चिदुगत्वा पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेयुष्यो
 गावः, अन्या वा, तासां पुनरेयुपीणामिति निर्धारयति । एवैव
 ‘शश्वत्तमा’ शाश्वतिक्तमा । एवमेवमिन् मन्त्रे, सा यथा
 अन्नसदित्यन्नसाधिका ह्यी उच्यते, सा हि तत्काले जनान्
 दोहकादीन् बोधयति, उपा अपि च तत्काल एवागच्छतीति,

एवमुपमानमुपपद्यत इत्युपपत्तिः । अन्ये तु भक्षिकामग्रसदं
मन्यन्ते, सापि हान्ने सीदति, सनोति चान्नं तत्काले च प्रति-
बुध्यमाना अन्यान् बोधयतीति ॥

“इष्मिणः (२५)” — इति । एतदनवगतम् । ईषणिन इति
घा, एषणिन इति घा, आर्षणिन इति घा” शब्दसमाधयः ।
“ध्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः
सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य
मास्तस्य धाम्नः” ॥ इति निगमः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६) ।
राहुगणस्य गोतमस्येयमार्षम् । जगती । मास्तस्य प्रैयङ्गवस्य
चरोरिय याज्या, तत्र ह्युक्तम् “प्रियवती याज्यानुयाक्ये भयतः”
— इति । ‘ध्रियसे कम्’ ध्रियाऽर्थाय यजमानाय आत्मने घा,
कमित्यनर्थकमेव, कामये इति घा अस्यार्थः । ‘भानुभिः’ दीप्तिभिः
सूर्यरश्मिभिः, येऽन्तरिक्षे मरुतः ‘सम्मिमिक्षिरे’ सङ्गच्छन्ते, ‘ते’
एव ‘रश्मिभिः’ सर्वलोकनियन्तृभिः ‘सम्मिमिक्षिरे’ — इत्येतदेया-
नुवर्त्तते । ‘ते’ एव ‘ऋक्भिः’ रसहर्तृभिः सम्मिमिक्षिरे ।
‘सुखादयः’ सुखदातारः जनानाम् । शोभनानां वा हविषां
खादिताः, अत्ताः, ‘सुखादयः’ । ‘ते’ एव ‘वाशीमन्तः’
वाग्मिनः ? ‘इष्मिणः’ “ईषणिनः” उपगमनवन्तः, “एषणिनो
घा” इच्छावन्तः, “आर्षणिनो घा” आमिमुष्येन सर्वार्थानां
द्रष्टारः, ‘अभीरवो विद्रे’ विदारयितव्ये शत्रौ प्राप्ते विगतमयः,
अथवा ‘विद्रे’ वेदुमि, जाने । य एवंलक्षणा मरुतः, तेषां मरुतां
यत् स्थानम् ऋन्तरिक्षलोकः, तस्य ‘प्रियस्य’ इष्टस्य ‘मास्तस्य’

मरुतां स्वभूतस्य 'धाग्नः' स्थानस्य प्राप्तये, तानेव मरुतः स्तोमी-
त्यध्याहारः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वाशीमन्त इप्पिणः'—इत्ये-
तस्मादेकपाकसम्बद्धात् 'इप्पिणः'—इत्येतन्मरुद्विशेषणम् ।
“वाशीति घाङ्नाम” । “वाशी (११), वाणी (१२)”—इति
पठितं घाङ्नामसु । वास्यत इति कारकावधारणम् ॥

“वाहः (२६)—इति । एतदनवगतम् । पक्षेण चानेका-
र्थम् । “शंसावाव्यर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाय
जुष्टम् । एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाया च मूदुक्थमिन्द्राय
शस्तम् ॥”—इति निगमः (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३) । विश्वा-
मित्रस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् । होता ब्रवीति,—हे 'अध्वर्यो' ।
एहि 'प्रति गृणीहि' 'शंसाव' आवामुभाषपि, न ह्यप्रतिगीर्ष्यमाणं
शस्यते, नाप्यशस्यमानं प्रतिगीर्ष्यते, एवमितरेतरोपकारकत्वमभि-
प्रेत्योक्तं द्विवचनम्,—‘शंसाव’ इति । एवमितरेतरगुणसम्पन्नमेतन्
‘वाहः’ स्तोत्र ‘कृणवाव’ आवाम् । स्तोम एव हि दैवानां घोडा
भवति । “वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमः । (ऋ० सं० ६, २,
२६, १)”—इति, “बोद्धतमो हानानां स्तोमः”—इति हि
वक्ष्यति । एवमियमभिवहनस्तुतिः । एवमेतच्छ्रमाभिमुख्य-
‘गामि “इदम्” ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, ‘जुष्टम्’ प्रियम्, तस्य यथा
स्यात् तथा कुर्वः । अन्ये त्वेनाम् “अधिषवणप्रवादां” सोमा-
भिषवणप्रवादिनां स्तुतिं मन्यन्ते, वाहःशब्दो हि उदकवाहाभिधा-
नसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा यदा पुनरेवं, तदैवमर्थो
योज्यः,—‘इन्द्राय’ ‘इदं’ ‘वाहः’ सोमोदकपूर्णमधिषवणफलका-

क्यं वाहः 'जुष्ट' प्रियं यथा स्यान् तथा कुर्वः । तद्धि 'सुशस्त' सुप्रतिगीर्णञ्च इन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति । एतदेव कर्त्तव्यमा-
 चाभ्यां यतः, अतो ब्रवीमि,—'एदं बर्हिः यजमानस्य सीद' एतदु
 बर्हिः, यदेतदग्रतःस्तीर्णमग्रेण होतारं बर्हिः । 'सीद' "स प्रतिग-
 रायोपविशति"—इति ह्युक्तम्, 'यजमानस्य' अभिप्रेतकामावाप्तये
 आसीद । मा अवमंस्थाधिरैणैतच्छेत्त्यत इति, उपविष्टश्चेत् त्वं
 ममाग्रतः । 'अथ' अनन्तरमेव 'भून्' भवति । 'उक्थ' शस्त्रमेतत्,
 इन्द्रार्थं शस्तम्, नात्र मम वाङ्मृपेत्यभिप्रायः । एषमियमभि-
 चहनस्तुतिः, अथवा अधिषवणप्रवादा स्तुतिः, उभयथापि ॥
 इयम् "ऐन्द्री त्वेव शस्यते" इदमेवैकमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत
 इत्यभिप्रायः ॥

"परितक्मया (२७)"—"इति" । "एतदुपरिष्ठादु व्याख्या-
 स्यामः" षोडशाध्याये, तत्र हि एतत् "किमिच्छन्ती सुरमा प्रेद
 मानद् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)" —इत्येतस्मिन् मन्त्रे प्रसक्तमा-
 चास्यतीति लाघवार्थमुत्कृष्टमिति ॥ ८ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ४, २ ॥

तृतीयः पादः ।

सुविते सुइते सूते मुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा
 धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं
 दयमानाः स्वामेत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वस्त्रिति
 दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानीति
 दहतिकर्मा । दुर्वर्त्तुर्दुर्धारः विद्वद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति
 हिंसाकर्मा । इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोपसा पितृ-
 तमश्विना तान् । अयं हि वा मृतये वन्दनाय मां वायसो
 दोषा दयमानो अग्रवुधत् । दयमान इति । नू चिदिति
 निपातः पुराणनवयोर्नू चंति च । अद्या चिन्नु चित्तदपो
 नदीनाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नू च
 पुरा च सदनं रयीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रयीणां
 रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १ (१७) ॥

“सुविते (२८)” — इति । एतदनवगतम् । अनेकार्थञ्च । ‘सु,
 इते’ — इति, “सूते” — इति शब्दसमाधी । अत्र यदा “सु इते”
 इति विपरिणामः, तदा “मुगते” इत्यर्थः । यदा “सूते” इति, तदा
 “प्रजायाम्” सूते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत इत्यर्थः । एवं ‘सुविते’

—इत्यस्य “सु इते, सूते” शब्दसमाधो । तयोरेतद् यथासङ्ख्ये-
नार्थवचनम्, “सुगते, प्रजायामिति” । “सुविते मा धाः”—
इत्यपि निगमः । “अनाधृष्टमस्य नादृष्यं देवानामोजो अभि-
शस्तिपाः । अनभिशास्त्यञ्जसा सत्यमुपगोषां सुविते मा धाः”—
इति । अनेन तानूनप्त्रं संस्पृश्यते । हे तानूनप्त्र ! “अनाधृष्टमसि”
अनाधर्षितमसि, त्वयि स्पृष्टे समयोपयन्त्रिता ह्येते नान्योऽन्य-
स्मिन् द्रोहमुपयाम्यन्त्यन्त्रिजः । कुतः पुनरंतन् सामर्थ्यं तव ?
इति । इतः, — यस्मान् ‘अनाधृष्यं देवानामोजः’ अनाधर्षणीयं
त्वम् । ओजो बलमित्यर्थः । किञ्च, ‘अभिशास्तिपाः’ अभिशंस-
नान् पासि त्वम् । ‘अनभिशास्ति’ नाभिशंसनीयं केनचित्,
अनवधमित्यर्थः । ‘अनु मे’ ‘इदं व्रतं व्रतपति.’ ‘मन्यताम्’ अनु-
मन्यताम् ‘इदं व्रतं’ कर्म, ‘व्रतपतिः’ अग्निः । ‘मे’ मयोपेयमानाम्
एनां ‘दीक्षाम्’ ‘अनुमन्यताम्’ ‘दीक्षापति.’ सोमः । किञ्च,
‘अञ्जसा’ अनन्तहितम्, अहम् ‘सन्ध्यम्’ उपगोषम्’ उपगतवान् ।
योऽहमेतदस्पृशाम्, स त्वं हे तानूनप्त्र ! एवमुपगतवन्तं मा
‘सुविते’ सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं गतं भवति, तत्र धेहि,
अथवा प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा गृहपत्या स्याम तथा
कुर्वित्यर्थः ।

“दयति (२६)” — इति । एष शब्दः “अनेककर्मा” अनेकार्थः,
नत्वेनेकविकल्पप्रवृत्तिः, — यथा सुवितेशब्दस्य अन्येनान्येन धातुना
विगृह्यमानेकार्थत्वमुक्तम्, — इणा विगृह्य “सु इते” — इति गत्य-
र्थत्वम् । सूतिना विगृह्य “सूते” — इति च प्रजार्थत्वम्, नैवमिह ।

किन्तर्हि ? एकप्रवृत्तेरेषायं शब्दोऽनेकार्थो भवतीत्यस्य विशेष-
स्योपद्योतनार्थमुदाहरति । एवमुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिर-
नेककर्मवेत्येवमुक्तम् । अन्ये तु ब्रुवते,—यथा “सुविते” शब्दोऽ-
नेकार्थोऽनवगतसंस्कारश्च, नैवमयम् । किन्तर्हि ? अनेकार्थ
एवायमिति ॥

एवमनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति,—“नवेन
पूर्वं दयमानाः स्याम”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे दयतीत्येष शब्दः
“उपदयाकर्मा” । उपदयेति रक्षणमुच्यते । ‘नवेन’ धान्येन
‘पूर्वं’ पुराणं ‘दयमानाः’ रक्षन्तः ‘स्याम’ पुराणेन च नवम्, इष्टं
हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य, प्रसिद्धं च
लोके । तस्मादिहायमुपपद्यते उपदयाकर्मा । चतुर्वर्शेऽध्याये
इत्यस्य शेषः ॥

“य एक इदं विदयते वसु”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे “दान-
कर्मा वा, विभागकर्मा वा” । “य एक इदं विदयते वसु मर्त्ताय
दाशुपे । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥” इति (ऋ० सं० १,
६, ६, २) । राहुगणस्य गोतमस्यार्पम् । ऐन्द्री । उष्णिक् ।
‘यः’ इन्द्रः ‘एकः इदं’ एक एव स्वतन्त्रः ‘वि’ विविधं ‘वसु’ धनं
‘दयते’ ददाति । कस्मै ? ‘मर्त्ताय’ मनुष्याय । किलक्षणाय ॥
‘दाशुपे’ दत्तवते हवींषि । अथवा विभागकर्मा । ‘दाशुपे’ ‘वसु’
‘विदयते’ विभजते इत्यर्थः । किलक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति,
विभजते वा ? इति । उच्यते,—‘ईशानः’ ईश्वरः, ‘अप्रतिष्कृतः’
अप्रतिस्वलितः संग्रामेषु । ‘इन्द्रः’ ‘अङ्ग’ क्षिप्रं धनं ददाति,

विभजते वा, 'दाशुपे' यजमानाय, तमहं स्तौमि, सोऽस्माकमेतत्
करोत्वित्यभिप्रायः । ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागान्धां
'दाशुपे' यजमानाय वस्त्वैकवाक्ये श्रूयमाणं किमन्यत् कुर्यान् ?
तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादत्र "दानकर्मा वा विभागकर्मा वा"—
इत्युपपद्यते ॥

"दुर्वर्त्तुर्भोमो दयते वनानि"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे
"दहतिकर्मा" । निगमप्रसक्तं निर्धर्यति,—"दुर्वर्त्तुः दुर्वारः"
दुर्वारणीय इत्यर्थः । "अथ जिह्वा पापतीति प्रवृणो गोपुगुधो
नाशनिः सृजाना । शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्त्तुर्भोमो
दयते वनानि ॥" इति (षट्० सं० ४, ६, ८, ९) । आग्नेयी ।
अर्द्धाजस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाक्ताश्विनयोः शस्यते ।
उपज्वलितस्याग्नेः 'अथ' अथ, अनन्तरमेव तस्य 'जिह्वा' ज्वाला
दारुषु 'पापतीति' पुनः पुनः पतति, 'प्रवृणो' प्रवर्षितुः इन्द्रस्य
'गोपुगुधः' गवार्थं वादे पणिभिः सह असुरैर्गुध्यते, अथवा
'गोपु' अप्सु, मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः । 'न'—इत्युपमा, इन्द्रस्य
गोपु युध्यत इव । 'अशनिः' 'सृजाना' तेनैव सृज्यमानो यथा
पतति अशनिर्वज्रः, तथा अग्नेर्ज्वाला दारुषु पापतीति । किञ्च,
'शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः' । यथा कस्यचित् 'शूरस्य'
विक्रान्तस्य वा अप्रतिहतग्नेः 'प्रसितिः' प्रसहनं संग्रामानुप्रवेश-
मार्गः छिन्नभिन्नह्णैः शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात्, एवमस्य 'अग्नेः'
'क्षातिः' दहनमार्गः, ईषत्प्लुष्टार्द्धदग्धमस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुल्मादिभि-
राकीर्यते । कदा पुनरेतद् भवति ? 'दुर्वर्त्तुः' दुर्वारः, दाया-

ग्नीभूतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयङ्करो यदायमग्निः 'दयते' दहति ।
 किम्? 'धनानि' । एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे
 धूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किमभिदध्यात्? तस्मात्
 सामर्थ्यादिहायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः ॥

"विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे
 "हिसाकर्मा" । "इन्द्रः पूर्भिदातिरदासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो
 विशत्रून् । ब्रह्मजूतस्तन्या चावृधानो भूरिदात्र आपृणद्गोदसी
 उभे ॥" इति (ऋ० सं० ३, २, १५, १) । विश्वामित्रस्येय-
 मार्षम् । त्रिष्टुप् । उद्विद्वलमिदोर्निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य
 सूक्तस्य प्रथमैवेयम् । 'इन्द्रः' 'पूर्भिन्' असुरपुरां मेघानां धा
 भेत्ता, अद्विः पूर्णा अपो धा पालयन्तीति मेघाः, पुरः, "पृ पालन-
 पूरणयोः (ऋ० ५०)" —इत्येतस्य । 'आतिरत्' आभिनत् ।
 'दास' दासयितव्यं मेघम् । कौः सहायैः सह? 'अर्कैः' वृक्षैः,
 देवैर्माध्यमिकैर्वा । किलक्षणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत्?
 'विदद्वसुः' प्राप्तधनः । किं कुर्वन् आतिरत् दासम्? 'विदय-
 मानः' द्विविधं हि सन् 'शत्रून्' ये मेघवधप्रतियन्धिनः । आह,—
 किं विदद्वसुत्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो य इन्द्रः, स एतदकरोत्?
 नेत्युच्यते,—'ब्रह्मजूतः' च ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन 'जूतः' प्राप्तः,
 प्रीतो वा, ब्राह्मणतन्वा शरीरेण 'चावृधानः' वर्द्धमानः 'आपृणत्'
 आपूरयति । 'गोदसी' द्यावापृथिव्यौ उभे अपि 'भूरिदात्रः' बहुदानश्च
 इन्द्रो दासमातिरत् । एवमत्र "विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्"—
 इति शत्रुसन्निधौ दयतेः किमन्यत् सामर्थ्यमुपपद्येतान्यत्र वधात्?

“इमे सुता इन्दवः प्रातर्गित्वना सज्जीपसा पियतमश्चिना
तान् । अहं हि चा मूतये चन्दनाय मां चायसो दोषा दयमानो
अयूयन्” — इति । “दयमान इति” । अत्र दयतिर्गत्यर्थः ।
दयमान उद्धीयमानः काकोऽन्नश्चेणाथस्नात् मां सुप्तं दोषायाम-
बोधयत् । मृग्योऽत्र शेषः ॥

“नू चित् (३०)” — इति । एषः “निपातः” अनेकार्थत्वेनेह
समाज्ञातः । न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति,
यस्यानवगतं स्यात् । स च पुनरयं “पुराणनवयोः” अर्धयोर्व-
र्त्तते । प्रकरणोपपदयशात् पुराणतां कस्यचिदर्थस्यावद्योतयति,
नवतां च कस्यचिन् ॥

“नू च (३१)” — “इति च” । अयमपि पुराणनवयोरर्थयो-
र्वर्त्तते । अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाज्ञात
एवोदाहृतः ॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्, — “अद्या चिन्तू चित्तदपो नदीनां
यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र । निपयता अन्नसदो न सेदुस्त्वया
इदानीं सुक्रतो रजांसि ॥” — इति (ऋ० सं० ४, ७, २, ३) ।
भगद्वाजस्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । उक्त्यपर्यायेष्वच्छायाकस्य
शस्त्रे माध्यन्दिने सवने चिन्तिगुक्ता । ‘अद्य’ च पुरा च, तदेव
कर्म ‘नदीनां’ वर्त्तते । कतमन् ? ‘तत्’ उद्दिश्य वहन कर्म ।
कथं नाम ? अस्य लोकस्योपकारायाजममेता वहेयुरिति ।
गातु’ गमनमार्गम् ‘आभ्यः’ नदीभ्योऽर्थाय त्वम् ‘अरदः’ अन्न-
स्त्वम् । किं गमनम् ? गच्छन्त्यनेनेति गमनम् । हे ‘इन्द्र !’

तदेव कर्माद्यापि चर्त्तते, तासां नदीनाम्, यथा व्यादिष्टमेव
 'त्वया' । तामिच्छापि तदनुग्रीयत इत्यभिप्रायः । यदुक्तं
 पुरस्तादपि, "इन्द्रो अस्मां अरुदन्"—इत्यत्र । एवं तावदयं
 त्वयैव नद्यर्थनिनोपकारेणानुगृह्यते लोकः । किञ्च, 'निपर्वता
 अन्नसदो न सेदुः' । यः पते 'पर्वताः' पर्यवन्तो मेघाः, 'अन्नसदः'
 निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षे लोके सी-
 दन्ति, अक्षतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा, तेऽपि युष्मद्वीर्षोपमृदिता
 पयोदकभूताः, नीचैर्भूश्यामत्र, निष्पत्त्यर्थं 'सेदुः' सीदन्तीत्यर्थः ।
 तदेव कृत्वा (किं बहुना) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैवैतानि,
 हे 'सुकर्मन् !' 'वृद्धानि' वृद्धीकृतानि 'रजांसि' लोका इत्यर्थः ।
 न्यञ्चेदेपायैवमन्नमुदकञ्च न व्यधास्यः, सर्वं पर्यैते लोका नाम-
 विष्यन्नित्यभिप्रायः । इहाद्यैतस्य सन्निधौ वर्त्तमानो नूचिदित्येष
 पुराणाभिधायीत्युपपद्यते । इह पुराणनवयोगित्युक्तम्, तत्र
 पुराणाभिधायित्वस्योक्तदुदाहरणम्, नवाभिधायिनः "नू चिन्तु
 घ्रायोरमृतं विदस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति,—“नचञ्च पुराणञ्चेति” ॥

नू चेत्यम्योदाहरणम्,—“नू च पुरा च सदन् रयीणां
 जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् । सुतञ्च गोपां भवतञ्च भूर-
 यवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ।” इति (ऋ० सं० १, ७, ४,
 २) । कुत्सस्येयमार्गम् । पृथ्व्यस्य पृष्ठेऽहनि अग्निमारुते
 शस्त्रे जातवेदस्ये सूके शस्यते । 'नू च पुरा च सदन्म्' अथ
 च पुरा च सदन्म् । कस्य ? 'रयीणां' धनानाम् । किञ्च,
 'जातस्य' उत्पन्नस्य 'जायमानस्य' 'च' अभिनिष्पद्यमानस्य भूत-

जातस्य 'क्षाम्' निवासमित्यर्थः । "तस्मात् सर्वानृतून् पशवो-
ऽग्निमभिसर्पन्तीति विज्ञायते" । "यत्र गां शयानां निर्जगाति
मृतामेतामद्विद्वान् मन्यतेऽन्वगन्ती ह्येवैते प्रविशन्तीति च विज्ञा-
यते" । तस्मादुपपद्यते स्थानत्वं निवासत्व चाग्नेः । 'सतश्च'
निष्पन्नस्य भूतजातस्य 'गोपां' गोतारम्, 'भवतश्च' उत्पद्यमानस्य
'भूरैः' बहुन., गोतारमित्यनुवर्त्तते । य एवंलक्षणोऽग्निस्त'
'द्रविणोदा' धनस्य दातारम्, 'देवाः' 'धारयन्' धृतवन्त इत्यर्थः ।
क ? हविषहनकर्मणि ? "अथा देवा दधिरे हव्यपाहम्"—
इति वक्ष्यति । एवमिह पुन चेत्यस्य सन्निधौ नू चेत्येव शब्दो
वर्त्तमानो नवाभिधायीन्युपपद्यते । पुराणाभिधायित्वे पर्योप्य-
मस्योदाहरणम् ॥ १ (१७) ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने । विद्याम्
तस्य ते वयमकूपारणस्य दानस्यादिन्योऽप्यकूपार उच्यतेऽ-
कूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो
भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूप-
मृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा
कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽयमपीतरो
नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते । शिशीति
भृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । निश्चयति भृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय

रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत
इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः । सुतुकनः
सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा । सुप्रायणा
अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्ताम् । सुप्रगमनाः ॥ २ (१८) ॥

“दावने (३२)”—इति । एतदनवगतम् । “दानस्य”—
इत्यवगमः । “अकूपारस्य (३३)”—इति । एतदनवगतम् ।
अनेकार्थम् । “अकूपरणस्य”—इत्यवगमः । द्वयोरप्येतयोरेक
एव निगमः, “यन्मन्यसे धरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर । विद्याम
तस्ये ते वयमकूपारस्य दावने ॥”—इति (ऋ० सं० ४, २, १०,
२) । अत्रेभौमस्येयमार्पम् । अच्छावाकस्य तार्तीयसघनिके
आवापे नियुक्ता, “यदिन्द्रचित्र”—इति, इयञ्च । हे ‘इन्द्र !’ ‘यत्’
‘मन्यसे’ जानीषे त्वं ‘धरेण्यं’ धरणीयम्, एतद्धनमिति, ‘द्युक्षं’
च, यत् द्युतिनिवासभूतम्, द्युतिमदित्यर्थः । ‘तन्’ अस्मभ्यम्
‘आहर’ । कदाचित् त्वमाहुत्यापि न दद्याः ? अतो धूमः,—
‘तस्य’ त्वयाहुतस्य धनस्य ‘विद्याम’ लभेमहि ‘ते’ तव स्वभूतस्य ।
किंलक्षणस्य ? ‘अकूपारस्य, “अकूपरणस्य” अकुत्सितपूरणस्ये-
त्यर्थः । येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्यामहे पर्याप्तमैहिकाय
व श्रेयसे आमुष्मिकाय चेत्यर्थः । ‘दावने’ “दानस्य” इत्यर्थः ॥
ईदृशस्य भावटकस्य धनस्य वयमेव लब्धारः स्यामेत्यभिप्रायः ।
एवमिह यन्मन्यसे धरेण्यं, द्युक्षञ्च, तदाभरेति इन्द्र उच्यमानो

धनसन्निभानाद् दानादन्यत् किमुच्यते? धनमेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते, तस्मादत्राश्रूयमाणोऽपि धनशब्दोऽध्याहृतः । तच्च पुनः प्रार्थ्यमानं बहु प्रार्थ्यते । तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्षवृत्तिः । “अकूपरणस्य”—इत्येवं परोक्षवृत्तित्वेनावस्थाप्य, ततः अकुत्सितपूरणस्य । इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते । अत्र कुरिति कुरस्यार्थः, परणं पूरणमुच्यते, कुत्सितं परणं ‘कूपरणम्’ न कुत्सित परणं ‘अकूपरणम्’ तस्य “अकूपरणस्य” प्रभूतस्येत्यर्थः ॥ दानसम्प्रदादेय “दावने”—इत्येष शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः । एतस्मिन् मन्त्रे “अकूपारस्य, दावने”—इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमः, समाम्नाये पुनः “दावने, अकूपारस्य”—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवायमृषिभिः समाम्नायः समाम्नातः, अन्य एव चार्यं भाष्यकार इति, एको हि समाम्नातं भाष्यं च कुर्वन्, प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यन् । अविवक्षितार्थाश्चैते मन्त्रे निगमाः, तेषु सम्प्रत्या काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे अगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो ध्यावष्टे इत्यदोषः ॥

“आदित्योऽप्यकूपारः”—इति “उच्यते” । किं कारणम् ? स हि अकुत्सितस्य महतोऽध्वनः पारयिता भवति, उदयादारभ्य यावदस्तमिति । “समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते” असावपि द्यकुत्सितपारः आत्मनैव भवति । “महापारः”—इति पर्यायेणार्थ-चयनम्, विस्तोर्णपार इत्यर्थः । “कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते”

स हि “न कूपमृच्छति” अल्पोदकत्वात्, किं तर्हि ? यत्र बहु-
 प्रकीर्णमुदकम्, तत् स्थानं गन्तुमिच्छति, समुद्रं नदी वा ।
 आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—“कच्छपः” “कच्छम्” आत्मनो मुख-
 सम्पुटं “पाति” रक्षति, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वशरीरे एष
 मुखसम्पुटं प्रवेशयति, सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः, प्राणि-
 वाच्यः कच्छपुट इति च । “कच्छेन” कटाहेन इतराण्यङ्गानिः
 पातीति वा, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एवानु-
 प्रवेश्य कूर्मत्वेनेवावतिष्ठते । अथ “वा” “कच्छन” मुखसम्पुटेन
 “पिचतीति” कच्छपः । विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो निरुच्यते,—
 य एष कच्छो मुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः, आह किमुक्तं
 भवति ? “कच्छः”—इत्युच्यते, स हि “कच्छदः” जम् आकरं
 छादयति, स हि मध्ये सुस्थिरो भवति । “अयमपीतरो नदी-
 कच्छ एतस्मादेव” कसम्प्लकेन उदकेन “छाद्यते” इति कच्छः ॥

आदित्योऽप्यकूपारः, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपारः
 —इत्येतेषु निगमाः पर्येष्याः ॥

“शिशीते (३४)—इति । एतदनयगतम् । “निश्यति”—इत्य-
 यगमः । “वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरविर्बिभ्रानि कृणुते
 महित्वा । प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गो रक्षसे
 विनिक्षे ॥” (ऋ० सं० ३, ८, १५, ३) ।—इति निगमः । वृषो नाम
 जनपुत्रस्तस्येयमार्यम्, आत्रेयस्य वा बुभारस्य, उग्रयोर्वा ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वि भाति’ ‘अग्निः’ नानाप्रकारं
 भाति । केन ? ‘बृहता ज्योतिषा’ । स एवं विभासमानः

किं करोति ? 'आविर्विश्वानि कृणुते' 'आविष्करोति' प्रकाशी-
 करोति 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि । 'महिन्वा' महत्त्वेनेत्यर्थः ।
 किञ्च, "प्रादेर्वामायाः सहते" 'प्रसहते' प्रकर्षणाभिभवति ।
 किम् ? 'अदेर्वामायाः' आसुरोरित्यर्थः । 'दूरेवा' दुरवाः, दुस्तर्पा
 वा, न ह्यग्नेस्तृतिरस्ति । किञ्च, 'शिशीते शृङ्गे' यथा हि वृषभ-
 स्तदाग्निघ्नन् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एवमग्निरपि दारुणि दहंस्ती-
 क्ष्णीकरोति ज्यालाः । कमथं पुरस्कृत्य ? "रक्षसो विनिक्षणाय"
 विहिंसनायेत्यर्थः ॥ अत्र शृङ्गशब्दसन्निधानात् "शिशीते"—
 इत्यस्य तीक्ष्णार्थत्वम्, तीक्ष्णीकृतैर्वा विभिर्विनिक्षणनमुपपद्यत
 इति ॥ निगमप्रसक्तमुच्यते,—रक्षः रक्षितव्यम्" हि शरीरमस्मा-
 द्भवति, रक्षो हि मानुषान् भक्षयति । "रहसि वा" विविक्ते प्रदेशे
 रक्षः "क्षणोति" हिनस्तीत्यर्थः । "रात्रौ नक्षते" गच्छति—
 "इति वा" रक्षः ॥

"सुतुके (३५)"—इति । एतद्वनवगतम् । पक्षेण चाने-
 कार्थम् । "सुतुकन."—इत्ययमगमः, "सुतुकनैरिति वा" "स आ
 प्रक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतियु धृत्योः । अग्निः
 सुतुकः सुतुकेभिरर्णैरभसद्भौ रभस्तां एह गम्याः ॥"—इति निगमः
 (ऋ० सं० ७, ५, ३१, ७) । त्रितस्येयमार्पम् आप्त्यस्य । प्रातरनु-
 चाकाण्डिनयोः शस्यते यस्त्वं 'दिवस्पृथिव्योः' 'युवत्योः' सम्मि-
 श्रीभवन्त्योः यानि भूतानि अन्तरा वर्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् 'अरतिः'
 त्वमेवालमतिः, पर्याप्तमतिरित्यर्थः । 'सः' एवंलक्षणस्त्वमस्माकम्
 'आवक्षि' आह्वयसि देवान्, 'महि' महत् इत्यर्थः । स एवम्

‘आसत्सि च’ आसीदसि च होतृत्वे । ‘अग्निः’—इत्येतत् पदं सम्बोधनत्वेन विपरिणम्यते, ‘आ वक्षि’—‘आ च सत्सि’—इति मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य । हे अग्ने! यस्त्वमेव ह्यगुणयुक्तः ‘सुतुकः’ “सुतुकनः” सुगमन इत्यर्थः, अथवा “सुप्रजाः” । तुगित्यपत्य-
नामसु पदितम् हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः, “हिरण्यरैता अग्निः”
—इति श्रूयते, “अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्”—इति च । ‘सुतुकैरेव’
सुगमनैरश्वैः, अथवा “सुप्रजोभिः” कुलजैरित्यर्थः । अथवा
शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः, शोभनानामेवाश्वानां शोभनाः
प्रजा भवन्तीति प्रजाछारेण चाग्निः स्तूयते । अथवा स एवाग्निः
‘सुतुकः’ “सुप्रजाः” अपत्यञ्चास्य सर्वाः प्रजाः, ताश्च प्रति कल्याण
इति “सुप्रजाः” । ‘रभस्वद्भिः’ त्वरितैः ‘रभस्तान्’ स्वयं च त्वरितः
‘एह गम्याः’ आगच्छस्त्वं हि कर्मणि, नित्यं हवीषि घोढुम्, कर्मैव
सर्वेदमित्यभिप्रायः । एवमेतदिह “सुतुकः”—इत्यग्निविशेषणम्,
सुतुकनैरश्वैरित्येतस्मात् तृतीयासम्यन्धादित्युपपत्तिः ॥

“सुप्रायणाः(३६)”—इति । एतदनवगतम् । “सुप्रगमनाः”
इति शब्दप्रतीतिः । यज्ञगृहद्वारेऽभिधेया यास्कमतेन, शाकपूनेस्तु
अर्चिषः । “होता यक्षद्दुर ऋष्या कवप्योऽकोपधावनीरुदातामि-
जिहतां यि पक्षोभिः श्रयन्तां मुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विध्रयन्ता-
मृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥”—इति निगमः (य० का०
सं० पा० सं० २८, ५) । मैत्रावरुणो ब्रवीति,—‘होता यक्षत्’
होता यजतु । किम्? एताः ‘दुरः’ यज्ञगृहद्वारः, अथवेता आन्य-
र्चिषः । ‘ऋष्याः’ महत्यः, अथवा हिंसाः, द्वार्यैव हि यो निवा-

रणीयः, स हिंस्यते, अर्चिषान्तु हिंस्रत्वमुपपद्यत एव । 'कचप्यः' विकर्त्तिताः, कुपिता इत्यर्थः, कपाटवत्यो वा यज्ञगृहद्वारः । 'अकोपधावनीः' अकोशधावनीः, तासु हि सवृतासु द्रव्यकोशाः सुरक्षा भवन्ति, अर्चिष्यपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं तर्हि ? देवानेव प्राप्नोति, एतद्वकोपधावनीत्वमर्चिषाम् । एषलक्षणा एता द्वारः, अर्चिषो वा 'उदातामिर्जिहताम्' 'उज्जिहताम्' उक्ति-
 ण्तु, 'आताभिः' शिग्भिः, 'विश्रयन्ताम्' च 'पक्षोभिः' चित्रियन्ते कपाटसंवरणैः द्वारः, अर्चिषस्तु हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोभिः स्वैरेवावयवैर्द्विश्रयन्ताम् । विवृताश्च सत्यः 'सुप्रायणाः' "सुप्रग-
 मनाः" भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वाग्, अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः सुप्रगमनाः सन्तु । सामान्यमेवेदमाशास्तं यत्, पुनस्तस्मिन्नेव वर्त्तमाने कर्मण्याशास्ते,—'अस्मिन् यज्ञे,' विश्रयन्तां' चित्रियन्ताम् 'ऋतावृधः' यज्ञवर्द्धयिष्यः । या एता एषलक्षणा द्वारः, अर्चिषो वा, ता अस्याः 'आज्यस्य व्यन्तु' य आसां स्यांशः, तं पिबन्तु । हे 'होतः !' त्वमपि मया प्रेषितः 'यज्ञ' एताः ॥ एधमेधः 'सुप्रा-
 यणाः'—इति दुरामर्चिषां वा सन्निधौ ध्रूयमाणः सुप्रगमनाभि-
 धायीत्युपपद्यते ॥ २. (१८) ॥

देवा नो यथा सद् मिद्वृधे अमन्नप्रायुवो रक्षितारो
 दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा वर्द्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्र-
 माद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति च्याव-

यिता स्तोमानां च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति । युवं
 च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः । युवं
 च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्ष-
 थुर्युवा प्रयोति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा रजो रजते-
 ज्योती रज उच्यते उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्य-
 न्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते (रजांसि चित्रा विचरन्ति
 तन्यव इत्यपि निगमो भवति) हरो हरतेज्योतिर्हर
 उच्यते (उदकं हर उच्यते) लोका हरांस्युच्यन्ते ।
 (असृगहनी हरसो उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीही-
 त्यपि निगमो भवति) जुहुरे विचितयन्तः । जुह्विरे
 विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य
 नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडाश-
 मिति खादतिकर्मा । वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ।
 अश्रीतं पिवतं पयस उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामात्स्ना-
 विणोऽस्यां भोगाः (उस्त्रेति च) । त्वामिन्द्र मतिभिः
 सुते सुनीथासो वसूयवः । गाभिः क्राणा अनूपत ।
 गोभिः कुर्वाणा अस्तोपतः । आ तू पिञ्च हरिमीं
 द्रोणस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । आसिञ्च हरिं

द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽयमपीतरो
 हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशी-
 भिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा । स शर्द्धदय्यो
 विपुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपिगुर्कृतं नः । स
 उत्सहतां यो विपुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा अब्र-
 ह्मचर्याः शिश्रं श्रथतेः । अपिगुर्कृतं नः । सत्यं वा
 यज्ञं वा ॥ ३ (१६) ॥

“अप्रायुवः (३७)”—इति । एतदनवगतम् । “अप्रमाद्यन्तः”
 —इत्येवमर्थप्रतीतिः । “आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽ-
 बद्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सद मिदु बृधे
 असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥”—इति निगमः (ऋ० सं०
 १, ६, १५, १) । गोतमस्येयमार्पम् । अग्निष्टौमे महाग्रतं
 तृतीयसयने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । ‘आ यन्तु’ उपपन्तु, अस्माकं
 ‘भद्राः’ भन्वन्तीयाः, स्तुत्याः । ‘क्रतवः’ सौमक्रतवः, कामा वा ।
 ‘विश्वतः’ सर्वतः, सर्वदैव यथाविहितेषु कान्धेषु । ‘अबद्धासः’
 अनुपहताः, अविगुणाः, कैश्चिदपि दस्युभिः । ‘अपरीतासः’
 अपरिप्राप्तपूर्वाः, असच्छत्रुभिः । ‘उद्भिदश्च’ उद्भेत्तारः, एषां
 त्रयाणामपि लोकानाम्, येषां फलेनैतान् त्रीनपि लोकानुद्भिन्दी-
 महि, ते आगच्छन्तु । किञ्च, तथा च तेऽत्यर्यमविगुणा आग-
 च्छन्तु, ‘यथा’ तैः परितोषिताः सन्तः ‘देवाः’ सदैव नित्यमेवा-

स्माकं वर्द्धनायोद्यताः 'असन्' स्युरित्यर्थः, भाष्येऽपि "स्युः"—
इत्येव पाठः । 'अप्रायुवः' अप्रमाद्यन्तः, प्रमादमकुर्वाणः, अस-
म्मुह्यमाना इत्यर्थः । वर्द्धयितारो 'रक्षितारः' च । 'दिवेदिवे'
अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमकृतवः, सगुणाः कामा वा
आगच्छन्तु । अत्र "अप्रायुवो रक्षितारः"—इति रक्षितृशब्देन
समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम्, रक्षणे हि
सत्यप्रमादस्येष्टत्वात् ॥

"ज्यवनः(३८)"—इति । एतदनवगतम् । "ज्याघनः"—
इत्येवमर्थप्रतीतिः । "ऋषिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम् । "ज्य-
घानम्"—इति एवम् "अप्यस्य" ऋषेर्मृगुपुत्रस्य छन्दसि
"निगमाः" सन्ति । ज्यघन इति प्रसिद्धमेवेति कृत्वा निगमं
न पठति, इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगञ्चैतदिति कृत्वा पठति,—
"युवं ज्यघानं सनयं यथा ग्यं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निष्टीग्र्यमूहथुरदुभ्यस्परि विश्वेत् ता धां सवनेषु प्रवाच्या ॥"—
इति (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४) । काशीयत्या श्रोपायाः इयमा-
र्यम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अश्विनापुच्येते,—हे
अश्विनौ ! "युवां" 'ज्यघानम्' ऋषि ज्याघयितारं स्तोमानाम् ।
'सनयं' वृद्धं गमनासमर्थं सन्तम् 'यथा' चिरस्तनं 'रथं' गमना-
समर्थं कश्चिच्छिखरी गमनसमर्थं कुर्यात्, एवं 'पुनः युवानम्'
ज्यवनमृषि 'चरथाय' "चरणाय" गमनार्थम् 'तक्षथुः' कृतवन्तौ
स इत्यर्थः । किञ्च, 'निष्टीग्र्यमूहथुः' निरूहथुः, निहंतवन्तौ
सः, 'तौग्र्यं' तुग्राणामपां सङ्घातं मेघानाम् । क पुनः निरूहथुः ?

‘अद्भ्यस्परि’ चिरन्तनीनामन्यासामपामुपरि, अनुपक्षीणाम्बेवान्यासु वार्षिकास्वप्सु, तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यमुदक-सङ्घातं निरूहथुः । तान्येवमादीनि कर्माणि ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि । युवयोः ‘सवनेषु’ यज्ञेषु, प्रातःसवनादिषु वा ‘प्रवाच्या’ प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोतृणाम् ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे “व्यधातः”—शब्देन क्यचन एव ऋषिरुक्तः, स हि श्रूयते सौकन्ये आख्यानं, —जोर्णः सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति । सस्मादुपपद्यते निगम-प्रसक्तमुच्यते,—“युवा, प्रयोति कर्माणि” मिथ्रयति । “तक्षतिः करोतिकर्मा” करोतीत्यर्थः ॥

“रजः (३६)” —इति । अनेकार्थम् । “रजतेः”—इति व्युत्पत्तिः ॥ “ज्योती रज उच्यते” तद्धि अनुरञ्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन । “या ते अग्ने रजःश्रया तनूः”—इत्येवमाद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । आप्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् ॥ पद्यति ॥

“उदकं रज उच्यते” तदपि हि स्वेन स्नेहाख्येन गुणेनानुरञ्जयति । “भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्र नियुद्धिभिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिपे स्वर्गा जिह्वामग्ने यक्षुपे हव्यवाहम् ॥”—इति निगमः (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६) । हे अग्ने ! त्वमेवास्य ‘यज्ञस्य’ ‘भुवः’ पृथिवीलोकादमुं लोकं ‘नेता’ । रजसः उदकस्य च नेता, “अग्निर्वा इतो वृष्टिं समारयति”—इति हि घक्षयति । क पुनर्नेता ? ‘यत्र’ यस्मिन् लोके ‘नियुद्धिभिः’ अश्वजातिभिः ‘शिवाभिः’ सुखतमाभिः सहितं ‘घायुम्’ अन्तरिक्ष-स्थानं ‘सचसे’ संसेवसे त्वम्, तत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां

स्थितये । किञ्च, त्वमेव 'दिवि' अवस्थितः सर्वभूतमूर्धानं
'दधिपे' धारयसि । यजामिनिष्पन्नेनो लोकाद्वतेन हविषा
'स्वः' स्वराख्यमादित्यम् । किञ्च, त्वमेव एतां 'जिह्वा' उवालाम्
अत्यद्भुताम्, आत्मनः सकाशात् 'चक्षुषे' पुनः पुनः करोषि । यः
अस्मन्प्रदत्तानि हवीषि उपनिपति, यस्त्यमेवद्गुणयुक्तस्तं त्वां
द्यमेतस्मिन् कर्मणि 'हव्यवाहं' हविषां षोडशम्, अनेन पुरोडाशा-
ख्येन 'हविषा' यजामः । पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्यैषा ॥

“लोका रजाम्युच्यन्ते” नेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते ।
“त्यया दृढानि मुक्तो रजांसि” (ऋ० स० ४, ७, २, ३)—इति
व्याख्यातो निगमः ॥

“असृगहनी, रजसी उच्येते” । असृग् रुधिरम्, असृक्
च अहश्च असृगहनी, ते अपि रजसी उच्येते । “मासि मासि
रजो ह्यासां दुष्कृतान्ययकर्षति”—इति रुधिरम्योदाहरणम् ।
“अहश्च दुष्णमहरज्जुनञ्च”—इत्यह उदाहरणम् ॥

“हरः (४०)” —इत्येतदनेकार्थम् । “हरते.” —इति व्युत्पत्तिः ।
“ज्योतिर्हर उच्यते” तद्धि ह्रियते, हरति वा स्नेहम्, विरुक्षी-
करोति । हरति वा तम इति हरः । “या ते आग्ने हरः प्राया
तनूः” “अग्ने यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर” —इत्येवमादयः प्रचुरा
एव निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति ॥

“उदकं हर उच्यते” तद्धि ह्रियते प्राणिमिः जीवनाय ॥

“लोका हरांस्युच्यन्ते” नेम्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो
ह्रियन्ते ॥

“जुहुरे (४१)” — इति । एतदनवगतम् । “जुहुरे” — इत्यव-
 गमः । “जुहुरे विचित्रयन्तोऽनिमित्तं नृमृणं पान्ति । आदृढां
 पुरं विविशुः ॥” — इति (ऋ० सं० ४, १, ११, २) । ववेगत्रेय-
 स्कार्पम् । जुहुरे, जुहुरे, जुहुरे । योऽग्निं ‘विचित्रयन्तः’
 “विचेतयमानाः” कर्मकर्तृसाधनानां याथार्थ्यं वेदान्तदर्शनेन
 जानानाः, ये च तत्राः ‘अनिमित्तम्’ आदरवद्वयस्थानमात्मनः कृत्वा
 युक्तात्मानो ‘नृमृणं’ योगयत्नमात्मनः कर्मणि यत्तमाने ‘पान्ति’
 रक्षन्तीत्यर्थः । आह, — ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम् ? इति ।
 उच्यते, — ‘आ दृढां पुरं विविशुः’ ते ‘दृढां’ नित्यम्, अनाद्युत्तये
 परब्रह्मण्यो ‘पुरम्’ इमामदृढां शरीरपुरं पाविष्टां हित्येत्यभिप्रायः ॥
 विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो ह्यनादृते किमन्यम्
 कुर्युः, येन दृढां पुरमाविशेयुः ? शब्दसारूप्यमपि च “जुहुरे” —
 इत्येतस्मिन्चन्द्रेऽस्त्येव । प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक् । तस्मान्
 “जुहुरे” — इत्येव शब्दो ह्यनार्थ एवेत्युपपद्यते ॥

“व्यन्तः (४२)” — इत्येवोऽनेककर्मा । यस्माद्धातोरयं शब्दो
 निष्पद्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः । “वी गतिप्रजननका-
 न्त्यशनखादनेषु (अद्वा० प०)” — इति । तत्राह, — “पदं देवस्य
 नमस्ता व्यन्तः अयस्यः अय आपन्नमृत्तम् । नामानि विदु दधिरे
 यज्ञियानि मद्रायां ते रणयन्तु संहृष्टौ ॥” — इति (ऋ० सं०
 ४, ४, ३५, ४) । इत्यत्र “पश्यतिकर्मा” । भरद्वाजस्येयमार्षम् ।
 प्रातरनुषाकाश्विनयोः शस्यते, पशौ च विनियुक्ता । ‘पदं’ ह्यनम्,
 अकस्यानं याथार्थ्यम्, ‘अनेः’ ‘देवस्य’ दानादिगुणयुक्तस्य ‘व्यन्तः’

पश्यन्तो जानानाः । केन ॥ 'नमसा' नमस्कारेण, 'स्तुत्या' मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिभूताधियज्ञोप्यवस्थानं याथार्थ्यतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः, पदस्थोऽयमिति हि धकारो भवन्ति लोके । अथवा 'नमसा' अग्नेन, हविराख्येनाभ्युद्यनेनेति योज्यम् । 'अवस्यघः' अव इच्छमानाः, अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः । य एवमग्नेः स्तुतिभिर्विद्वांसो याथार्थ्यम्, अन्नैर्वा अभ्युद्यतैः अव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निमुपासते । किन्तेषाम् ? इति । उच्यते,—'अव आपन्' । किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति ? 'अमृक्तम्' अमृदितम्, अनुपभुक्तमन्यैः । किञ्च, 'नामानि चित्' ये चैते ग्रन्थमाप्राध्येतारः, केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि धारयन्ति, अनर्थज्ञाः, 'यज्ञियानि' यज्ञार्हाणि, तेऽपि "अद्रायां" भन्दनीयायाम्, अग्नेः 'सन्दृष्टी' सन्दर्शने 'रणयन्त' रमयन्त्यात्मानम् । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरित्यभिप्रायः ॥

एषमेतस्मिन् मन्त्रे "पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अवस्यघः अव आपन्"—इत्येतेषां पदानामेकवाक्ययोगात् "व्यन्तः"—इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपपद्यते ॥

"इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ वहिः साद । वीहि शूर पुरोडाशम् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, ३, ३) । इत्यत्र "खाद-
तकर्मा" । विश्वामित्रस्येयमार्थम् । रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । 'इमा' इमानि, ब्रह्मणि, ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वरसौष्टवादियुक्तानि,

अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य हविषः वह्नसमर्थानि, त्वां प्रतिक्रियन्ते,
उच्यन्त इत्यर्थः । यतो ब्रवीति,—हे इन्द्र ! 'आ वहिः सीद'
आसीदेदं वहिः प्रवि । आसीनध्वेतस्मिन् वहिषि, 'वीहि' भक्ष्य
एतमस्मत्प्रदत्त हे 'शूर' ! 'पुरोडाशम्' ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "वीहि
शूर पुरोडाशम्"—इत्येतस्माद्वैकवाक्यसंबागात् "वीहि"—
इत्येव शब्दः खादनार्थः प्रतीयति, किमयं वहिष्यासीन इन्द्रः
पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणम् कुर्व्यान् ? प्रसिद्धञ्च लोके कठिन-
द्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि । तस्मात् सामर्थ्याद्भुक्ष-
णार्थोऽयमित्युपपद्यते ॥

"वीतं पातं पयसः"—इत्यत्राशनार्थः । "उ त वो विभु
मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः । उ तो नो अस्य
पूर्वः पतिर्देव वीतं पातं पयस उन्निवायाः ॥"—इति (ऋ० सं०
२, २, २३, ४) । मित्रावरुण्येवा । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् ।
मित्रावरुणावुच्येते,—'उ त वो' अपि युवयोः, एतासु 'विभु
मद्यासु' एतेषु मनुष्येषु मद्रयितुषु वर्तमानमेतत् 'अन्धः' हविर्ल-
क्षणम्, यद्दि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्भुम्भां देयं पयस्याख्यम्
आज्याख्यञ्च । तदेव 'गावः' एताः 'च आपः' 'देवी' दानादि-
गुणयुक्ताः । आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यः, 'पीपयन्त' घर्डयन्ती-
त्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं साक्षाद्व्यलक्षणम् आभि-
रुमिर्गामिश्च युवयोरन्धो वर्धयते । 'उ तो न अस्य' अप्यस्य
हविषोऽस्मत्पूर्वो यज्ञमानः पतिः । पूर्वं हि द्रव्यस्य यज्ञमानः
पतिर्भवति, तदनन्तरं स तद् अतिवर्धयः समर्पयति—'दियतायै

संस्कुरुतैवत्—इति, ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति । तानपेक्ष्य यजमानः 'पूर्व्यः पतिः' । तदपेक्षयैव ऋद्विज आहुः,—योऽसत्त. 'पूर्व्यः पतिः' अस्य हविषः, सः 'दन्' भवति, दददित्यर्थः । तेनाप्येतद् भवन्तावेवोद्दिश्य स्यान् प्रत्युत्सृष्टम् । एवमपि सद्भ भवत्यपि धर्यं यथा व्यादिष्टमेव तेन पूर्वेण हविः-पतिना भवद्भूम्यामेतद्भूम्यः । तौ युवामस्य हविषः, 'पयसः' पयस्याख्यस्य, 'उस्त्रियायाः' पयसा निष्पन्नस्य, नातिकठिनस्य अशनयोग्यस्य स्वं भागमस्माभिर्दोयमानं 'धीतम्' अश्नीतं युवामित्यर्थः । पिवतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागम् उपस्तरणामिधारणसम्यद्धम् । एवमस्मिन् मन्त्रे 'उस्त्रियायाः पयसा निष्पन्नस्य'—इति श्रूयमाणे पयस्याज्ये प्रतीयेते, तयोराज्यं पेयम्, तत् 'पातम्'—इत्यनेन सम्यध्यते, पारिशेष्यात् 'धीतम्'—इत्यस्य शब्दस्य पयस्यया सह सम्यन्धः, सा च नातिकठिना, नातिद्रवा, अशनयोग्या, तस्मात् "धीतम्"—प्रत्येव शब्दोऽशनार्थं इत्युपपद्यते, लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवे अश्नातिशब्दः प्रसिद्धः,—'अश्नाति पायसम्'—इति ॥ निगमप्रसक्तमुच्यते,—“उन्त्रियेति गोनाम्” “उन्त्राविणः” हि तस्याः सकाशात् क्षीरादयः “भोगाः” भवन्ति ॥

“क्राणाः” (४३)—इति । एतदनवगतम् । “कुर्वाणाः”—इत्यर्थप्रतीतिः । “गोमिः क्राणा अनुपत”—इति निगमः । “गोमिः कुर्वाणा अस्तोपत”—इति निर्वचनम्, त्वामिन्द्रेति शेषः । “त्वामिन्द्र भ्रतिमिः सुते सुनीधासो घसूयवः । गोमिः

क्राणा अनुपत ॥” —इति । हे ‘इन्द्र !’ त्वामग्निं सोमे
‘मतिभिः’ मतिमद्भिः ‘सुते’ मेधाविमिरभिपुते सोमे, य एव हि
मतिमन्तः, एव हि सोममभिपोनुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहीनाः ।
‘सुनीथासः’ सुष्ठु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति, ते सुनीथाः । ‘वसूयवः’
वसुकामाः । आह, —किमेते कुर्यन्ति, मतिभिः सुते मेधाविभि-
रभिपुते सोमे ? उच्यते, —‘गोभिः’ वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः ।
अस्मिन्नभिपुते सोमे, आभिमुख्येन “कुर्याणाः” ‘अनुपत’ “अस्तो-
पत” स्तुयन्तीत्यर्थः । अभिपुतेषु सोमेषु किमन्यदाभिमुख्येन
करणाद् इन्द्रस्य गोभिः सुनीथाः स्तुवन्तः कुर्युः, तस्मात्
“क्राणाः” —इत्येष शब्दः, “कुर्याणाः” —इत्येवमुपपद्यते ॥

“वाशी (४४)” —इति । एतदनवगतम् । पक्षेण च अने-
कार्यम् । “वाशीमिरश्ममर्याभिरिति वा, वाग्भिरिति वा”
इति शब्दसमाधी । “वाश्यः” एवाभिधेयाः, वाच्याः वा ।
“आ नू पिञ्च हरिमीं द्रोणपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मर्याभिः ।
परिष्वज्ज्वं दश कक्ष्याभिरुमे धुरीं प्रति वह्निं युनक्त ॥” —इति
(ऋ० सं० ८, ५, १६, ४) । बुधस्य सोमपुत्रस्यार्यम् ।
‘आसिञ्च’ प्रक्षिप, एतं ‘हरिं’ हरितवर्णं सोमम् । क ? ‘द्रो-
णपस्थे’ द्रुममयस्याधिपचणफलकद्वयस्योपरि । एवं तावद्धव्यर्च्यु-
रुक्तः, स हि सोममुपावहरति । अधुनेतरानभिष्वकर्तृन् व्रवीति,
—यूपमपि अनेनाध्वर्युणोपावहतमेनं सोममधिपचणफलकयो-
परि ‘वाशीभिः’ एताभिः ‘अश्मन्मर्याभिः’ “अश्ममर्याभिः” ‘तक्षत’
संस्फुरत, अभिपुणुतेत्यर्थः, “आवभिरभिपुण्वन्ति” —इति

ह्युक्तम् । अथवाऽयमन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः,—हे उन्नेतः ! 'आसिञ्च'
 प्रक्षारय, तं हरितवर्णं सोममनेन कलशेन । क ? 'द्रोरुपस्थे'
 द्रोणकलशस्योपरि । यूयमपि च हे होतारः ! आसिञ्च्यमानम्
 एनं सोमं 'वाशीमिः' "वाग्मिः" स्तुतिलक्षणाभिः 'तक्षत' संस्तु-
 रत, यदस्यायजियमपूतं, तत् स्तुतिभिः पुनीतेत्यभिप्रायः ।
 'अश्मन्मयीभिः' व्यापनसमर्थानि रित्यर्थः । यूयमपि हे अध्व-
 र्यवः ! पूतमेतमुद्गातृभिः, सोमं 'परिष्वजध्वं' ग्रहेषु, स्थालीपु
 च । 'कक्ष्यामि' अङ्गुलीभिः, अङ्गुलिभिरेव हि पात्रस्थः
 सोमो गृह्यते । यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्वङ्गः ।
 परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् 'उमे' हविर्दाने-धुरो' 'प्रति'
 'बहिम्' एव, वोढारमिव, अनङ्घ्राहं 'गुनक' एनं सोमं द्वादयते-
 त्यर्थः । स हि सोमो हविर्दानधुरोः अधस्तात् खरे साद्यते ।
 एतस्मादेव चानुद्गुदयोजनदेशं प्रति सामान्याऽहिमिष गुनकेति
 लुप्तोपममुपपद्यते । अत्र "वाशीमिस्तक्षते"—इति लक्षणयोगात्
 अश्मन्मयो वाश्य एता प्राचाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः ॥
 एतस्मिन्नर्थे 'आ तू पिञ्च'—इत्यासेकशब्दो गौणः, न हि सोमा-
 शूनाम् अनभिपुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात्, तस्मादतस्मि-
 न्नर्थे प्रक्षेपणमात्रमेव सिञ्चनेत्यर्थः । अथवा 'आसिञ्चत हरि'
 'द्रोरुपस्थे'—इत्यतोऽनन्तरं वाशी शब्दः ध्रूयमाणो वाङ्नामधेय-
 त्वेनाप्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिञ्च्यमाने
 वाग्मिः स्तूयते । एवमर्थद्वयमभिप्रेत्य उभयथा भाष्यकारेणो-
 क्तम्,—“वाशीमिष्मन्मयीभिरिति वा वाग्मिरिति वा”—इति ॥

“अयमपीतरो हरिः” मर्कटः, “एतस्मादेव” इति, हरित-
वर्णत्वाद्धरिरुच्यते, “शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः,
घानराः”—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

“विपुणस्य (४५)” —इति । एतदनवगतम् । “विपमस्य” —
इत्यवगमः । “न यातव इन्द्र जूजुषुर्नो न घन्दनाः शविष्ठ वेद्याभिः ।
स शर्द्धदुर्यो विपुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुह्यं तं न ॥” —
इति (ऋ० सं० ५, ३, ३, ५) । वसिष्ठस्येयमर्थम् । त्रिष्टुप् ।
उग्रीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने शस्यते । हे भगवन् ! “इन्द्र !”
तथा, कुरु यथा ‘न’ इममस्मद्यज्ञं ‘यातवः’ यातयितारः, यज्ञविघ्न-
कर्तारः, केचिदपि ‘जूजुषुः’ आगच्छेयुरित्यर्थः ? किञ्च, हे ‘शविष्ठ’
यलिष्ठ ! य एते ‘घन्दनाः’ घन्दिताः, लाड(ट ?) गौडादयः, जानपदीमि
‘वेद्याभिः’ आकृतिभिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजा-
तीयाः केचिदिति ? अथवा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः न
हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, यामिस्ते प्रवर्तन्ते चपलत्वात् ।
किञ्च, येऽपि चेते श्रोत्रिया अपि सन्तः ‘शिश्नदेवाः’ शिशने
नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीडन्त आसते, श्रोतानि
कर्माणि उत्सृज्य, तेऽपि युष्मदनुग्रहादिदमस्माकम् ‘ऋतं’ यज्ञम्
‘मा अपिगुः’ मा आगच्छन्तु, नास्माकं नैरपि यज्ञमभिगच्छद्भि-
र्योऽस्तीत्यभिप्रायः । आह, —कीदृशास्तर्हि यज्ञमागच्छन्त्विति ?
उच्यते, —‘स शर्द्धन्’ स एवोत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुम्, य
एव ‘अर्यः’ ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय इत्यर्थः ।
यच्च ‘विपुणस्य “विपमस्य” यज्ञविध्वंसयितुः ‘जन्तोः’ मनुष्यस्य

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं यज्ञमधिष्णेन समापये-
महीत्यभिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे “यातवो वन्दनाः शिस्त-
देवाश्च मा आगच्छन्तु”—इति प्रतिपिद्धेष्वेतेषु अनिष्टत्वादेतेषां
‘स शर्द्धदर्यः’—इति ध्रूयमाणमर्यवृत्तमनुप्याभ्यागमनविषयमेत-
द्वधति, तस्येष्टत्वात्, स चाभ्यागतः सन्नवश्यं ‘विपुणस्य’ “विप-
मस्य” मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात् “विपुणस्य शब्दो
विपमस्येत्युपपद्यते । यदा तु ऋतशब्दस्य “सत्यं वा”—इत्येत-
दधर्वचनं भवति तदाऽस्माकम् ‘ऋतं’ सत्यम्, एवंलक्षणाः
पापकर्माणः ‘मा अपिगु.’—इत्येवं योज्यम् । अपिगुरिति चैष
गमिस्तदा ज्ञानार्थः । एवमप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणांकम्,
—“सत्यं वा यज्ञं वा”—इति ॥ ३ (१६) ॥

आ वा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणव-
न्नजामि । उप ऋद्दि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे
पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र
जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य
वासमानजातीयस्य बोपजन उपवेहि वृषभाय बाहुमन्य-
मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०) ॥

“जामि (४६)”—इति । एतदनेकार्थम् । भगिनी, बालिशः,
पुनरुक्तञ्चास्याभिधेयानि । प्रकरणाद्देवतेषामन्यतममस्मिन्नव-
तिष्ठते । यथानेन तावद्भगिण्युच्यते, तथेदमुदाहरणम्,—“आ

घा ता०—०मत्—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५) । इयं यमी
 किल यमं प्रार्थयान्वकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति,
 तामकामयमानोऽसावनयन्वा प्रत्युवाच,—‘आ घा ता गच्छान्’ ।
 ‘घा’—इत्यनर्थक एव, ‘आगच्छान्’ आगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह,
 कानि ? उच्यते,—‘ताः’ “तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति”
 तेऽपि काला न तावत् साम्प्रतं वर्तन्ते इत्यभिप्रायः । येषु किम् ?
 ‘यत्र’ येषु ‘जामयः’ भगिन्यः भ्रातृणाम् “भजामि”—योग्यानि
 मैथुनसम्बन्धानि “कर्माणि” “करिष्यन्ति” कलियुगान्ते हि
 तादृशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्तन्ते इत्यभिप्रायः ।
 यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः स्वाचारा एव तावत्
 प्रजाः । अतो ब्रवीमि,—‘उप यवृहि’ उपवेहि । कस्मै ? ‘वृषभाय’
 तद्योपरि रैतःसेकुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किमुपयवृहि ?
 इति ‘यादुम्’ । शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तप पतिः न
 भविष्यामीति । यतो ब्रवीमि,—‘अन्यमिच्छस’ अन्यमन्वेपयस्व ।
 हे ‘सुभगे !’ ‘पति’ ‘मत्’ मत्त इत्यर्थः ॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते
 वा संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

“जामि”—इत्येतद्वैद्य स्वरास्तशब्दरूपम् “अतिरेकनाम”
 भवति, पुनस्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति, “तद्
 यत् समान्यामृचि समानामिव्याहारं भवति, तत् जामि
 भवति”—इति पुनस्तकामिधानत्वेन । जामिशब्दस्य पर्येष्यो
 निगमः ॥

“बालिशस्य वा” बालिशस्यैतदेव नाम । बालिशो मूर्खः,

स हि बाल इव शेते, प्रमादित्वाद्धर्मकार्येषु । एतस्यापि
पर्येष्यो निगमः ॥

“असमानजातीयस्य चा” असमानजातीयो हि पुरुषस्य
भगिन्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीत्वादेचातुल्यजातीयैव पुरुषस्य
भवति । जामिरित्येतस्मिन् शब्दे ‘मिः’—इत्येवः “उपजनः”
यद्वैयौक्तं भवति ‘जा’—इति, तदेव जामीति । उभयथापि मन्त्रे
प्रयोगो द्रष्टव्यः । “अन्यमिच्छस्व सुभगे ! पतिं मत्—इति
व्याख्यातम्” । निगदसिद्धमेवेतदित्यर्थः । अथवैतानि पदान्य-
धस्तात् तत्र तत्र व्याख्यातानि, तद्व यथा,—“अन्यो नानेयः”—
इत्येवमादि उपेक्षितव्यम् ॥ ४ (२०) ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी
महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोर्श्योंनिरन्तरत्रा पिता दुहितु-
र्गर्भमाधात् ॥ द्यौर्मे पिता माता वा पालयिता वा जनयिता
नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयं बन्धुः सम्बन्धना-
न्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेत-
स्मादेव ज्ञातीन् सनामय इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च
ज्ञातिः सज्ज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्बोर्श्योंनिरन्तः ।
उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं
दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः । (शंयुः सुखंयुः ।) अथा नः

शंयोररपो दधात । रपो रिग्रिमिति पापनामनी भवतः
 शमनञ्च रोगाणां यावनञ्च भयानामथापि शंयुर्बोर्हस्पत्य
 उच्यते । तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये
 इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये
 ॥ ५ (२१) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४, ३ ॥

“पिता (४७)” — इति । एतदनवगतम् । “पाता वा पाल-
 पिता वा” — इत्यवगमः । “द्यौर्मै पिता” — इति (ऋ० सं० २,
 ३, २०, ३) । इयमस्यवामीयं दीर्घतमस आर्षम् । तृतीयसधने
 वैश्वदेवे शस्यते । ‘द्यौर्मै पिता’ येयं द्यौः, उपरि स्थिता द्युलो-
 काद्या, एयं एव मम पिता । द्यौरहमित्येवं वैद्यादिके कर्मणि
 द्युलोकभावेन पित्रा आत्मानमभिसम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह मन्त्र-
 इक् — ‘द्यौर्मै पिता’ — इति । ‘जनिता’ जनयिता, उत्पादयिते-
 त्यर्थः । आह, — कथम् ? उच्यते, — ‘नाभिरत्र’ नहनमेव नाभिः,
 अत्र एतस्मिन् द्युलोकलक्षणे पितर्युदकदानेनानुग्रहातरि सति
 सन्तानोत्पत्त्यनुग्रहक्रमेणैव शुक्रात्मनोत्पत्तिरूपपश्यते, — इत्येव-
 मभिसमीक्ष्योक्तम् ‘द्यौर्मै पिता, जनिता, नाभिरत्र’ — इति । ‘बन्धुः
 मे’ अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुः मे ‘माता पृथिवी महीयम्’ — इति ।
 मातुर्मन्त्रेण पृथिवीत्वं सम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह, — ‘बन्धुर्मै माता
 पृथिवी महीयम्’ — इति । उदकं हि द्युलोकात् पतितम्, पार्थि-

वेन धातुना सम्पृक्तम्, ओपधिभावमागम्य, शरीरभावेनावतिष्ठत् ।
 —इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरौ उच्येते ।
 तत्र तत्र । तद्यथा,—“द्वे सुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामु-
 मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितॄ-
 मातरञ्च ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ४, १२, ५) । इत्येवमादि ।
 तत्कृतस्य ह्युपकारस्याभावे सर्वातरौ मातापितरावकिञ्चित्कण-
 वेव भवतः । तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातृपितृभावः । आह-
 —किमेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चदनपेक्ष्यैव ।
 मातृपितृभावं विभूतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते ? इति ।
 उच्यते,—अनयोः ‘चम्योः’ द्यावापृथिव्योः ‘उत्तानयोः’ ऊर्ध्वमेव
 ह्येनयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणः तत इति उत्तमे
 द्यावापृथिव्यौ, प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विभूते तिष्ठतः,
 एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः य एषोऽन्तरिक्षाख्यः ‘अन्तः’
 मध्ये ‘योनिः’ ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति ‘पिता’
 “पर्जन्यः” द्युलोकाख्यः, द्यौरेव हि रसान् प्राजयेति, तस्मात्
 सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता । ‘दुहितुः’ “पृथिव्याः”
 उपरि ‘गर्भ’ ‘सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम्’ ‘आधात्’ आदधाति,
 ददातीत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता सा हि द्युलोकाव
 ‘दूरे निहिता’ अथवा सा हि द्युलोकं ‘दोग्धाति’ दुहिता,—सा हि
 द्युलोकात् पतितमुदकमुपजीवत्येवादूरे निहिता, दोग्धि वा ॥ एवं
 द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षेण वावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येतान्य-
 स्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति एतदनेन मन्त्रेण मन्त्रदृशा ख्या-

पेतम् । अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृशब्दः पितृष्येवेत्युपपत्तिः ।
पेता माता चाप्यमेतद्वाशासनं मन्येत ॥

“शंयोः (४८)”—इति । एतदनवगतम् : पञ्चम्यन्तं वा
षष्ठ्यन्तं वा सत् । निगमश्चेपः,—“बर्हिषदः पितर ऊत्यर्था-
लोमा घो हुश्या चहुया जुषधम् । त मा गतावसा शान्तमेताथा
तः शंयोरुपो दधात ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४) । न
त्रैवं यजमानोऽधांसस्माद् बृहस्पतिपुत्रादर्थमपेक्षते, किं कारणम् ?
अत एव हि ते विधातुं समर्थाः, न च बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः
नम पितरः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधीयेतेति । एवं पञ्चम्यर्था-
सम्भवं षष्ठ्यर्थासम्भवं च पश्यन् भाष्यकारः, ‘शयोः’—इत्येकं
पदं, द्वितीयान्ते ह्ये पदे चकार, ‘शम्’—इति, ‘योः’—इति च ।
शमित्यस्य “शमनम्” अर्थं निराह, योरित्यस्य “यावनम्”—इति ।
एवं द्वितीयान्ते परिणामं कृत्वा अर्थं निराह,—तथादि वाक्येन
सम्बध्यत इति । कस्य शमनं कस्य वा यावनम् ? इति पुनः
स्पर्शानुयोगे प्राप्ते “रोगानाम्” “भयानाम्” “च” इत्यध्याजहार
भाष्यकारः । रोगशमनञ्च दधात, भययावनञ्च, शान्तरोगा यथा
स्वाम, प्रहीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुनेत्यभिप्रायः । किमेतावदेव ?
नेत्युच्यते,—यदपि चान्यत् किञ्चित् ‘अपरः’ अपापम्, सत्रपि
चास्मभ्यमेव ‘दधात’ दत्तेत्यर्थः ॥ एवमेतन् पदम् एकम्, अर्था-
सम्भवादु द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम् । इत्यमप्यर्था-
सम्भवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्त्येव, तद्यथा उदुगीयशब्दे,—“प्राण
पयोत्प्राणेन ह युत्तिष्ठति, वाग् गीर्वाचां ॥ गिर इत्यावक्षतेऽत्र-

मथान्नेन हीदं सर्वं स्थितम् (छा० ब्रा० ३, ३)”—इत्येवमादि,
तस्मादुपपद्यते । प्रथमान्तमेव सत् कस्माद् द्वितीयान्तत्वेन
विपरिणम्यते शंयुमिति ? एवमपि न विरुध्यति, तथापि हि न
कश्चिदर्थं उपपद्यते, तस्माद् युक्तमिति ॥ “रपो रिप्रम्”—इति,
अत्र रिप्रशब्दस्य रपःशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्वमुक्तम् । यदेवास
'रिप्रम्' अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ह विज्ञायते ॥

“अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते” अपि शं, योः,—इत्यनेन
पदद्वयेन शमनयाघने रोगभययोः उच्येते, द्वेधा प्रविभक्तेन, अपि
यथाघस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच्यते,
तस्याप्येतदेव नामेत्यपिशब्दः । “तच्छंयोरावृणीमहे गातुं
यज्ञाय गातुं यज्ञपतये”—इति । “ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे
(ऋ० सं० १, ३, ४, ६)” इति, “तच्छंयोः सुम्रीममहे (ऋ०
सं० १, ३, २६, ४)”—इति च निगमौ । शं शंकरौ । शंयोरेव
बृहस्पतिपुत्रस्यार्पम् । शंयोर्वाकिं विनियुक्तम् । शंयोरात्मान-
मभिसम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति केचिन्मन्यन्ते । अनेन
कर्मणा ‘शंयोः’ वाक्याख्येन ‘तत्’ तद्वा आभिमुख्येन ‘घृणीमहे’ ।
किं पुनस्तत् ? ‘गातुं यज्ञाय’ “गमनम्” आस्मै “यज्ञाय” देवान्
प्रति, ‘गातुं यज्ञपतये’ “गमनं” आस्मै “यज्ञपतये” देवान् प्रति ।
किञ्च, ‘दैवी स्वस्तिरस्तु नः’ देवानुग्रहादस्माकं स्वस्तिरस्तु, मा
नो देवाः काञ्चिदापदमुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः । ‘स्वस्ति मातु-
वेभ्यः’ मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः काचिदापदस्तु । ‘ऊदुर्बं
जिगातु भेषजम्’ गच्छत्वैतद्भेषजम् भयसादयितृ कर्म, यावज्जी-

घमनवच्छिन्नमविगुणञ्चोद्धर्ध्वगमनयोग्यम् अस्माकमस्तिवत्यमि-
 प्रायः । किञ्च, 'शश्री अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे'
 मनुष्यादिकाय 'चतुष्पदे' गवादिकाय च ॥ 'शंगुः' बृहस्पति-
 पुत्रः--इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति, तदन्यस्मात् श्रुति-
 लिङ्गात् कुतश्चिदुपलभ्यमानाद्वा एतावदेव त्वेतस्मात् मन्त्रात्
 सिद्धम्,—एकमेवेदं पदमविभक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा
 षष्ठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वस्मिन् मन्त्रार्थासम्भवाच्छङ्युशब्दो
 विभक्त इति ॥ ५ (२१) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नयमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ४, ३ ॥

चतुर्थ पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२) ॥

“अदितिः (४६)”—इति । एतदनवगतम् । “अदीना”—
 इत्यवगमः । “देवमाता” अमिथेया, ऐतिहासिकपक्षेण, नैरुक्त-
 पक्षेणपुनर्यान्येतस्यामविवक्ष्यमाणायां द्यौष्टियेवमादीति पदानि
 श्रूयन्ते एतान्येवादितिश्च नोच्यन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदि॑तिर्द्यौ॑रदि॑तिरन्तरि॑क्षमदि॑तिर्मा॑ता स पि॒ता स
 पु॒त्रः । वि॒श्वेदे॑वा अदि॑तिः पञ्च॒जना॒ अदि॑तिर्जा॒तमदि॑-

तिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति
वा । यमेरिरे भृगवः । एरिर इतीचिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः
॥ २ (२३) ॥

“अदितिर्योः० ०मदितिर्जनित्वम्” (ऋ० सं० १, ६, १६,
५) । राहुगणस्य गोतमस्येयमार्यम् । तृतीयसवने सर्वस्तोमे-
ष्वेय, वैश्वदेवस्य शत्रुस्य परिधानीयेय । ‘अदितिः’ एष देव-
माता ‘द्यौः’ ‘अदितिः’ अदितिरेव च ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अदितिः’ एष
‘माता’ सर्वभूतनिर्मात्री, ‘सः’ एष च ‘पिता’ पालकः, ‘सः’ एष
हि ‘पुत्रः’ सैव हि परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुषो बह्वुनः पापात्
त्रायते, अथवा सैव निवृणाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्त्तय्य दातव्य-
मित्यर्थः । येऽपि वीते ‘विश्वेदेवाः’ सर्वे देवाः, एतेऽपि ‘अदितिः’
एष । ‘पञ्चजनाः’ गन्धर्वादयः ‘अदितिः’ एष । सर्वथापि किं
बहुना, यायदेवत् किञ्चित् ‘जातं’ च ‘जनित्वं’ च जनिष्यमाणश्च
सर्वमप्येतत् ‘अदितिः’ एष । एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रद्रष्टुं “अदिते-
र्विभूतिमाचष्टे” देवमातुस्तत् सर्वमप्युपपद्यत एव, माहाभाग्या-
द्देवतायाः । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः । एवमेतिहासिकपक्षेण, नैरुक्त-
पक्षेण पुनः “एतानि” द्युलोकादीनि सर्वाणि “अदीतानि” अनु-
पक्षोणानि इति योज्यम्, ॥ ह्येषां क्षयोऽस्तीति ॥

“एरिरे (५०)” —इति । एतदनवगतम् । “आ ईरिरे” —
इत्यचगमः । “यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नामा पृथिव्या भुव-
नस्य मज्मना अग्निं तं गर्भिहिनुहि स्व आ दमे य एको घस्वो

‘वरुणो न राजति ॥’—इति (३० सं० २, २, २, ४) । दीर्घ-
‘तमस इयमार्पम् । जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोरग्निमास्ते
च शस्यते । ‘यम्’ अग्निमामिमुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः,
‘स्थापितवन्त इति याचन्, आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये ‘भृगवः’ ।
‘विश्ववेदसं’ सर्ववेदसं, सर्वस्य वेत्तारं, सर्वधनं वा । क पुनः
‘परिरे’ ? ‘नामा’ पृथिव्याः नामा अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्या-
न्तायाः पृथिव्या वेद्या उपरि । केन पुनरेरिरे ? ‘भुवनस्य’
उदकस्य ‘मज्मना’ मननीयेन धीर्घ्येणान्नेन हृषिलक्षणेन । किं
तस्य ? ‘तमग्निं’ हे यजमान ! त्वमपि ‘गार्भिः’ धाग्भिः स्तुति-
लक्षणाभिः आभिमुख्येन स्थित्वा ‘हिनुहि’ प्रेरय । तस्मिन् तस्मिन्
कर्मणि वर्तमानमग्निहोत्रादौ, यथा भृगवः ईरितवन्तः, तथा ‘स्व’
‘दमे’ स्व एव गृहे, मा कस्यचिदार्त्विज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः ।
किलक्षणं पुनरग्निमाहिनुहि ? ‘य एको वस्वः’ एक एव यो
यस्तुतो धनस्य दाता । ‘वरुणो न’ वरुण इव, यथा वरुणः
समुद्रान्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्येव धनस्य ‘राजति’
इष्टे इत्यर्थः । राजतिरैश्वर्य्यकर्मसु पठितः,—“क्षियति (३),
राजति (४)”—इति । “परिरे—इति” “ईर्त्तिः” अय धानुर्गति-
कर्मा,—“ईर्त्ते (७६), जयति (८१)”—इति गतिकर्मसु पठितम् ।
स पुनरयमाहोपसर्गेण “उपसृष्टोऽभ्यस्तः” च, पुनः पुनरीरित-
वन्त इत्यर्थः ॥ २ (२३) ॥

उत स्मै न वृद्धमर्थि न त्रायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो

भरेषु । नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च
यूथम् ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनं वस्त्रं
वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्थानमस्मिन् पापकमिति
नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु भर
इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयमानं
नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुचितं भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः
शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् । श्रव-
श्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं च धनं च यूथं चेति
वा यूथं यौतेः समायुतं भवति । इन्धान एनं जरते
स्वाधीः । गृणार्ति मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः । प्रमन्दिने
पितुमदर्चता वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गौर्व्या-
ख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

“जसुरिः (५१)”—इति । एतदनघगतम् । “जस्तम्”—
इत्यघगतम् । “उत स्मैनं”—इति निगमः (ऋ० सं० ३, ७, ११,
५) । घामदेघस्यार्गम् । त्रिष्टुप् । दधिकाव्णे सूक्ते । दधि-
कावा चेन्द्र एव, घायुर्वा मध्यस्थानत्वात् । ‘उत स्मैनम्’ अप्येन-
मिन्द्रम् ‘अनुक्रोशन्ति’ आभिमुख्येन क्रन्दन्ति, आह्वयन्ति ।
‘क्षितयः’ मनुष्याः । क? ‘भरेषु’ संग्रामेषु । कथं पुनरभि-

कन्दन्ति ? 'बलमयिं न' बलापहर्तारमिव 'तायुम्' यथा केचि-
ज्जनाः कञ्चिद्वलापहर्तारं तायुं दृष्ट्वा कञ्चिदन्यमात्मनस्त्राणार्थ-
मभिकन्देयुः, एवमेतमिन्द्रम् अभिकन्दन्ति संग्रामेषु, परैरप्यर्थ-
मात्रास्त्राणार्थमात्मनः । किञ्च, अपि चैनं तायुं 'नीचायमानं'
नीचैर्गच्छन्तं 'जसुरिं न' जसुरिमिव, "जस्तमिव" 'श्येनं' वद्धम्,
स्त्रायुतन्तुना य एष याजिक इति प्रसिद्धो राज्ञाम्. स हि वद्धत्वा-
दुत्पत्तिनुमत्यर्थं न शक्नोति, नीचैरेव गच्छति, गत्वा च शशका-
दीनि हिनस्ति सत्त्वानि । स यथा जनैरभिकन्द्यते, तथा चैन-
मभिकन्दति । आह,—कमर्थमभिसन्धाय ? इति । उच्यते,—
'श्रवश्च भच्छ' कीर्तिश्चाभिसन्धाय. कथं नाम भूयेमहि ? प्रशम्ये-
महि जितमेभिरित्येतमर्थमभिसन्धाय । 'पशुमश्च यूधम्' अनेक-
पशुजातिसंयुक्तं पशुयूधमभिसन्धायेतदस्माकं स्यादित्येवमभिकन्द-
तीत्येष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिर्मुक्तम् । "वत्सं वत्सः" आच्छादनार्थस्य (अ०
आ०), तद्वद्भ्याच्छाद्यते । "तायुरिति"—एतत् "स्तंनताम"
"संस्त्यामं" संहतम् "अस्मिन् पापकं" भवति "इति" एवं
"नैरुक्ता" मन्वन्ते । "तस्यतेः वा स्यात्" क्षयार्थस्य (दि०
प०), उपश्रीणो ह्यसौ भवति, अधार्मिकत्वान्, परलोकमनपेक्ष्य
कल्पयति कर्माणि । क्षितयो मनुष्याः । "भर इति संग्रामनाम"
त्रियन्ते तस्मिन् योद्धारः "हरतेः वा" हियन्ते हि तस्मिन् जीवि-
तानि, वसूनि च । "श्येनः शंसनीयं गच्छति" शीघ्रत्वात् ।
"यूधं योतेः" तद्धि "समायुतं भवति" एकत्र मिश्रीभूतं र्वीपुरुष-

बालवृद्धैः पशुभिः ॥ एवमिह नीचायमानं श्येनमित्यनेन सम्ब-
न्धाजसुरिर्वद् इत्युपपद्यते न ह्यवद्ः श्येनो नीचैरयते ।

“जरते (५२)” — इति । एतदनवगतम् । धातोरस्वार्थं
प्रवृत्तिरेवानवगतम् । “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्सद् द्वितीयं
परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्द्रात एनं जरते
स्वाधीः ॥” — इति (ऋ० सं० ७, ८, २८, १) । यत्सप्रिर्माल-
न्दनः, तस्येयमार्यम् । उक्तस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता ।
‘दिवस्परि’ ‘विद्य’ द्युलोकादिन्यर्थः । ‘प्रथमम्’ अयम् ‘अग्निः’
‘जज्ञे’ आदित्यात्मना । ‘द्वितीयम्’ ‘असन् परि’ असदधि,
असत्तो जायते, पार्थिवात्मना । ‘तृतीयम्’ ‘अप्सु’ अन्तरिक्षलोके
द्युतात्मना जायते । “आपः” — इति ह्यन्तरिक्षनामसु पठितम् ।
नृणां मनस्यवस्थितः ‘नृमणाः’ नृप या मनोऽस्य, स नृमणाः ।
योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेवङ्गुणयुक्तं ‘स्वाधीः’
शोभनधीः ‘इन्द्रानः’ ‘अजस्रं’ नित्यं ‘जरते’ स्तौति, यः, स एव
‘स्वाधीः’ सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्द्रानोहि किमन्यत् स्तुतेः कुर्व्यात् ?
तस्मात् “जरते” — इत्यस्य शब्दस्य “गृणाति” — इत्यर्थ उपपद्यते ॥

“मन्दिने (५३)” — इति । एतदनवगतम् । “मन्दतेः”
स्तुत्यर्थस्य । मन्दनीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । “मन्दति
(१८), शंसति (२५)” — इति स्तुतिकर्मसु पठितम् । “प्रमन्दिने
पितुमर्चता ध्रुवो यः कृष्णगर्भा निरहननुजिश्चना । अव-
स्यवो वृषणं धज्जदक्षिणं मरुत्त्वन्तं सख्याय हवामहे ॥” —
इति (ऋ० सं० १, ७, १२, १) । कुत्सस्येयमार्यम् । छन्दोमेषु

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निषिद्धानीयसूक्तस्य प्रथमैषा ।
हे स्तोतारः ! 'प्रार्चत' प्रकर्षणोच्चारयत, पूजयत । 'मन्दिने'
मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा इन्द्राय । 'पितुमत्'
अन्नसंयुक्तं 'यचः' । 'यः' इन्द्रः, किं करोति ? कृष्णस्य मेघस्य
गर्भभूता अपः 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमयदित्यर्थः । केन ?
'ऋजिभ्यता' ऋजुरेवावक्षितो लक्ष्ये यः स्वनति गच्छति इति
ऋजिभ्या घञः, तेन निरगमयत् । 'अयस्यचः' अयनमात्मनो
रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽयमेवग्रभाय इन्द्रः, तमिमं
'यूपजं' वर्पितारम्, 'यज्ञदक्षिणं, यज्ञयाहुम्, 'मरुत्वन्तं' मरुत्स-
हितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु
आह्वयामहे इत्यर्थः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्यः
प्रार्चत"—इत्येतस्माद्व्यवसम्यन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते ॥

“गौः (५४)”—इति । एतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम् ।
यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् “व्याख्यातम्” ॥ ३ (२४) ॥

अत्रा ह गौरमन्वत नाम त्वन्दुरपीच्यम् । इत्था
चन्द्रमसो गृहे ॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं
नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वासुत्र चन्द्रमसो
गृहे गातुर्व्याख्यातः (गातुं कृण्वन्नुपसो जनायेत्यपि
निगमो भवति) दंसयः कर्माणि दंसयन्त एनानि । कुत्साय
मन्मन्मन्श्च दंसय इत्यपि निगमो भवति । ॥ तू ताव

नैनमश्नोत्यंहतिः । सतुताथ नैनमंहतिरश्नोत्यंहतिश्चांह-
 श्चाहुश्च हन्तेनिरुद्धोपधाद् विपरीतात् । बृहस्पते चयस
 इत्पियास्म । बृहस्पते यज्वातयसि देवपीयुं पीयतेहि साकर्मा
 वियुते द्यावापृथिव्यौ वियवनात् । समान्या वियुते दूरे
 अन्ते । समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दूरं
 व्याख्यातमन्तोऽततेऽर्द्धगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं
 भवत्यथाप्यश्नोत्यर्थे दृश्यते । ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।
 ऋधुवन्नयाक्षीर्द्धुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति
 चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीत्रार्थतरमुदात्तमल्पी-
 योऽर्थतरमनुदात्तम् अस्या ऊ पु ण उप सातये भुवोऽहे-
 लमानो ररिवा अजाश्च (श्वस्यतामजाश्च) ॥ अस्यै नः
 सातयः उपभवाहेलमनोऽक्रुष्यन्नरिवात्रातिरभ्यस्तोऽजाश्चेति
 पूषण माहाजाश्वजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घायुरस्या
 यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु
 स शरदः शतं शरच्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा
 आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तूक्तम्,—“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति क्षीप्यते,
 ०—० सोऽपि गौरित्युच्यते,—‘अत्रा ॥ गोरमन्वतेति’ तदुपरिष्ठा-

द्व्याख्यास्यामः”—इति, तदिदमुच्यते,—“अत्रा ह”—इति ।
 गोतमस्य राहुगणस्येयमार्पम् । अग्निवयने इष्टकोषधाने विनि-
 युक्ता । ‘अत्रा ह’ अत्रैव, एतस्मिञ्चन्द्रमण्डले ‘गो’ सुषुप्तस्यैकस्य
 सूर्य्यरश्मेः, इतरे सूर्य्यरश्मयः ‘अमन्यन्त’ अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त
 इत्यर्थः । किं पुनस्तत् सममन्यन्त ‘नाम’ नमनं ब्रह्मणमघस्यान-
 मित्यर्थः । कुतः ? ‘त्वण्डुः’ आदित्यस्य स्वभूता रश्मयः सम-
 मन्यन्त । कथं तस्य नमनं तन् सममन्यन्त ? इति ‘अपीच्यम्’
 “अपगतं” तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽन्तःप्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तन्
 सममन्यन्त । अथवा अपीच्यमिति “अप” एत्य सूर्य्यमण्डलात्
 चन्द्रमण्डले “चितम्” अपीच्यम् । अथवा अपीच्यम् “अन्त-
 र्हितम्” इत्यर्थः, “प्रतीच्यम् (५), अपीच्यम् (६)” —इति अन्तर्हि-
 तनामसु पठितम् । क पुनरन्तर्हितस्यान्यत्रावस्थानम् ? इति ‘इत्या
 चन्द्रमसो गृहे’ अमुस्मिञ्चन्द्रमण्डले इत्यर्थः ॥

“गातुः (५५)”—इति । “व्याख्यातः” “गमनं यज्ञपतये”
 —इत्यत्र ॥

“दंसयः (५६)”—इति । एतदनेकेषां कर्मणां अभिधानम् ।
 तानि हि दंसयन्त्युपक्षयन्ति कर्मकराः । “तद्य त्व इन्द्र सप्त्येषु
 षड्वयं अतं मन्वाना व्यदर्दिर्यलम् । यत्रा दशस्यन्नुपसो रिणन्नपः
 कुत्साय मन्मत्रह्यश्च दंसयः ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ७, २६, १) ।
 अङ्गस्यौरघस्येयमार्पम् । हे ‘इन्द्र’ ‘तव’ ‘त्ये’ ‘षड्वयः’ वोढारोऽभ्याः,
 ‘सप्त्येषु’ समानख्यानेषु कर्मसु घर्त्तमानाः, इदमेव हि भवतः कर्म,
 मेधो विशारपितव्य इति, एतदेष तेगमपि समानख्यातत्वम् ।

‘ऋतम्’ उदकमस्मिन्नस्तीति, एवमेतं ‘मन्वानाः’ । किमकुर्वन् ?
 ‘व्यदर्दिरुः’ विदारितवन्तः ‘बलं’ मेघं काले काले । ‘यत्र’ यस्मिन्
 मेघे विदारिते ‘दशस्यन्’ दशस्यन्ति ‘उपसः’ माध्यमिकाः एकस्या
 एव पूजनार्थं बहुवचनम् । किं दशस्यन् ? ‘अपः’ अहाः व
 अहिनिपासिन्यः, मेघनिवासिनीरित्यर्थः । ताश्च दीप्यमानाः
 ‘रिणन्’ आगच्छन्, पृथिवीलोकम् । तदेतत् सर्वमपि युष्मदश्वैः
 क्रियते । किं पुनरर्थमुद्दिश्य त एषं कुर्यन्ति ? ‘मग्मन्’ मन्त्र-
 मानाः, ‘कुत्साय’ पृथिवीं कृन्तते, कृपीयलाय, ‘दंसयः’ कृपि-
 कर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र ‘दंसयः’—इत्येतेन शब्देन
 “कर्माणि” उक्तानि । दासैः कर्मकरैः, ‘दस्यन्ते’—इति कृत्वा
 कर्मकरा दासा इति । बाहुल्याद् भाष्यकारेण निगमोऽप्र-
 नोदाहतः ॥

“तूताय (५७)”—इति । एतदनुवर्तमानम् । “तूताय” इत्यय-
 गमः । “यस्मै त्व मा यजसे स साधत्यर्वा क्षेति दधते सुवी-
 र्यम् । स तूताय नैनमश्रोत्यहुतिग्ने सुख्ये मा रिपामा-
 धयत्तये ॥”—इति (ऋ० सं० १, ६, ३०, २) । कुत्सस्येय-
 मार्थम् । महाव्रते आग्निमाह्वते शस्त्रे, जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते ।
 हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘यस्मै’ यजमानाय ‘त्वम्’ ‘आ’ आहूय
 ‘यजसे’ देवान्, होतृत्वेऽवस्थितः । ‘सः’ एव ‘साधति’ ‘साध-
 यत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् । किञ्च स एव ‘अनर्वा’ अप्रत्यृतः,
 अनाश्रितः कश्चिदन्यम्, स्वेनैव महिमायुक्तः । ‘क्षेति’ निवसति,
 युष्मदनुग्रहात् । स एव ‘दधते’ धारयते ‘सुवीर्य’ शोभनमा-

त्मनो वीर्यम् । स एव 'तूताव' वर्द्धते, प्रजाधनयशोभिः, 'न' च
 'एनम्' 'अंहतिः' अपि पापमपि सम् "अश्नोति" आप्नोति । हे
 भगवन्नने ! यः त्वमेवमतिमहानुभावः, तस्य 'तव' 'वयं' 'सत्ये'
 सखिभावे, परिवरणकर्मणि वर्तमानाः 'मा रिपाम' मा केनचि-
 च्छिद्येमहि ॥ एवमयमत्र "तूताव"—इति शब्दः 'यस्मै त्वमा
 यजसे'—इत्येवमादीनां पदानां मध्ये भूयमाणो वृद्ध्यर्थमुप-
 पद्यते ॥ "अंहतिश्च अहश्च अंहुश्च"—इत्येते शब्दाः "हन्तेः"
 "निरुद्धोपधात् विपरीतात्" अकारमुपधातोर्निष्कृष्यादौ कृत्वा,
 ततो हकारनकारौ विपर्ययेण भवतः ॥

"वयसे (५८)"—इति । एतदनवगणम् । "चातयसि"—
 इत्यर्थप्रतीतिः । "ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुप-
 जीयन्ति पुत्राः । न दूढ्ये अनुददासि धामं बृहस्पते चयसं इत्
 पियारुम् ॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, १२, ५) । अगस्त्यस्य
 मैत्रायणस्येयमार्पम् । हे 'बृहस्पते !' 'देव' दानादिगुणयुक्त !
 'ये' यजमानाः त्वाम् 'उस्त्रिकम्' उत्स्राविणं भोगानां 'मन्यमानाः'
 दातृव केवलं भोगानाम्, -अयमार्जवेन न प्रत्युपकारार्थीत्येवं
 मन्यमानाः, 'पापाः' अप्रत्युपचिकीर्षयः 'उपजीयन्ति' एव केवलं,
 न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति, 'भद्रं' भन्दनीयं स्तुत्यम्, अपि च
 'पुत्राः' प्रार्जितधनाः सन्तः, न दग्धाः । किं तेभ्यः ? इति 'न
 दूढ्ये' ॥ तेभ्य एवलभ्रणेभ्यः, दुर्धोभ्यः, पापगुद्विभ्यः, स्वार्थ-
 प्रधानेभ्यः त्वम् 'अनुददासि' 'धामं' धननीयं धनम् । किं तर्हि ?
 यस्तादृशो जनः 'पियारुः' देवपीयुः, देवहिसिता, स्वभोगप्रधानः,

न यथा देवानाम्, तं 'चयसे' "चातयसि" नाशयसि । य एव
 श्रद्धधानो यथा, तस्मै देवान् यजते अनुददासि धामम्, यस्मात्
 त्यमेवं करोषि, तस्मान् ते पापबुद्धयः त्वां सम्यक् न पश्यन्तीत्य-
 भिप्रायः । यो हि दुर्वृद्धिः देवपियारुः तस्य किमन्यत् चातनादूते
 स्यात् ? चात्य एवासौ ॥ तस्मात् 'चयसे'—इत्येष शब्दः,
 "चतयतिः" नाशने इत्येवमस्थापिते नाशनागौ भवतीत्युपपद्यते,
 "चातयतिर्नाशने"—इति हि वक्ष्यति । लोकेऽपि च प्रसिद्धं
 देशाबुद्धातित इति । तस्मादुपपद्यते ॥

"वियुते (५६)"—इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि द्वावा-
 पृथिव्योरभिधानम् । "वियवनात्"—इति निर्वचनम् । यौति-
 मिथ्रणार्थः (भद्रा० प०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थो
 भवति, विमिथ्राभूते इत्यर्थः । "इमे वै सहास्तां ते शम्यामात्रं
 न्येतामिति ह विज्ञायते" । "समान्या वियुते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे
 तस्थतुर्जागरुके । उत स्वसारा युवती भवन्ती धातु द्रुवाते
 मिथुनानि नाम ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, २५, २) । विश्वामित्र-
 स्येयमार्पम् । वैश्वदेवे सूक्ते । 'समान्या' समान्यायेते द्वावा-
 पृथिव्यौ, समानपरिमाणे । 'वियुते' च विमिथ्रीभूते । 'दूरे अन्ते'
 च, न हि द्वावापृथिव्योरन्तोपलब्धिरस्ति । ध्रुवे पदे' सप्तम्येक-
 पचनम्, अन्तरिक्षविषयम्, ध्रुवं शाश्वतम्, एतस्मिन् पदे आधार-
 भूते, अन्तरिक्षस्य स्वप्नो नास्ति, प्रतिद्वन्द्वाभावान्, तच्चैतयोर्द्वा-
 वापृथिव्योः प्रतिष्ठा, तस्मिन्नेते 'तस्थतुः' स्थितवर्त्यौ । सर्गा-
 दारभ्य 'जागरुके' जागरणशीले, स्वं स्वमधिकारं प्रति । 'उत'

अपि चैते 'स्वसारौ' भगिन्यौ, सहोत्पत्तित्वात् । 'युवतीभवन्ती'
समिश्रीभवन्त्यौ, परस्परसम्भोगेन । 'आहु उ द्युधाते मिथु-
नानि नाम' इति । अथैवमेते 'वियुते' च समिश्रीभूते ॥ सत्यौ,
द्यावापृथिव्यौ, द्युधाते इव, प्रथयत इव, स्तोस्तृणां 'नाम' नामानि,
आत्मनः 'मिथुनानि' द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिनामभिः,—स्वधे
(१), पुरन्धी (२)"—इत्येवमादिभिरिति ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे
'वियुते"—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्, द्यावा-
पृथिवीशब्दश्चात्राध्याहार्यः, 'दूरं अन्ते"—इत्येवमादीनां तथो-
पपत्तिदर्शनात् ॥

"ऋधक् (६०)"—इति । अनेकार्थम् । "ऋधगिति पृथः
भावस्य प्रवचनं भवति" पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं
भवति, सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः । "यदिन्द्र दिवि पार्थ्यं यद्-
धृग् यद्वा स्वे सद्ने यत्र वासि । अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्
सृजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥"—(ऋ० सं० ४, ७, १२, ५) ।
भस्त्राजस्येयमार्पम् । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्त्वतीये निविद्वानीये
सक्ते शस्यते । हे भगवन् ! 'इन्द्र !' 'यत्' यदि त्वं 'दिवि'
द्युलोके 'पार्थ्यं' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यद्दधक्' यदि ऋधक्
पृथगिव इत्यर्थः । 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सद्ने' अन्तरिक्षलोकेऽव-
स्थितः । 'यत्र वासि' कचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि
तत्पतो वेद्, तव स्थानं यत्रासीति । किं बहुना, यत्र यत्रासि
अवस्थितः, 'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि । 'नियुत्वान्'
चायुर्भूत्वा । यस्त्वमेवम्प्रभावः, त्वां तु ब्रवीमि,—हे 'गिर्वणः'

गीर्भिः सम्भजित ! स हि स्तुतीः सम्भजति, स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते, 'सजोपाः' सहजोपणः सर्वातिः, 'मध्विः' पियैतं सोममस्मन्प्रत्तम् । एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतमृचं व्याचक्षते ॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,—“ऋध-
गयाः”—इति, अत्रैवेतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि दर्शयि-
ष्यामस्तस्यामेवर्चि “अथापि” अथमेवमृधगिति शब्दः कदाचित्
“ऋध्नोत्यर्थे” अपि “दृश्यते”—“ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः”
इत्यस्मिन् मन्त्रे । “द्यं हि त्या प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतार-
मवृणीमहीह । ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि
विद्वान् स्वाहा ॥”—इति (य० या० सं० ८, २०) । समिष्टयज्ञेषु
सौमिकेषु चिनियुक्ता । तत्र चोक्तम्,—“एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्या-
रणी अपश्यत्”—इति । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘यत्’ प्रयोजनमु-
द्दिश्य ‘अद्य’ ‘प्रयति’ प्रोत्सर्पति एतस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘द्यम्’ ‘अवृणी-
महि’ वृतयन्तः ‘होतारं’ त्याम् । “अग्निर्देवो दैव्यो होता”—इति
श्रूयते । किं पुनस्तत् प्रयोजनम् ? इति । कथं नामाल्पमप्यवदानमात्रं
हुतं देवतावृत्तिसमर्थं बहु कुर्यादशान्तमपि च यद् विगुणं यज्ञस्य
किञ्चित् तच्छ्रमयित्वा समृद्धमेव कुर्यात् ? इति, तच्चोभयमपि
यथाशालमेवास्माकं त्वया कृतम्, अत इदानीं परिसमाप्ते एत-
स्मिन् यज्ञे प्रत्यभाष्यसे अस्माभिः,—‘ऋधगयाः’ त्वम्, अल्पमपि
हुतम् अस्माभिः हविः, ‘अधक्’ एव ऋद्धमेव, देवतावृत्तिसमर्थं बहु
कुर्वन् ‘अयाः’ त्वं यागमकापीरित्यर्थः । किञ्च, ‘ऋधगुताश-

मिष्टाः' अपि च यदपि किञ्चिद्विगुणम् अकार्पम्, वयमेतस्मिन् यज्ञे,
 तदपि सर्वमेव समृद्धं सगुणमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अश-
 मिष्टाः स्विष्टकृद्गुणेण शमितवानसि । यस्त्वमेतदकार्पोरस्माकमे-
 तस्मिन् यज्ञे, तं, त्वां व्रवीमि,—एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्यमित्येतन्
 'विद्वान्' 'प्रजानन्' प्रकर्षेण जानन् अस्माकमात्मन उपरि भक्तिं
 पुनः पुनः 'उपयाहि' उपागच्छ 'यज्ञम्' ॥ एवं तावदैकेयाम्
 "ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्टाः"—इत्येतां द्वावपि "ऋधक्" शब्दौ
 ऋध्नोत्यर्थाविव । एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्छब्दस्य पृथग्भावार्थत्वे
 "यदिन्द्रं विचि पाय्यं यद्वधक्"—इत्येतदुदाहरणम् । अन्ये
 पुनर्मन्यन्ते,—“ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्टाः”—इत्येतयोरेव
 ऋधक्छब्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्थः, उत्तर ऋध्नोत्यर्थ इति । तदेत-
 दुपपद्यते, मिथ्राण्यपि हवींषि हुतानि सन्ति, त्वमग्ने ऋधक्
 पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाश्नीर्त्त ते सम्मोहोऽस्तीत्यभिप्रायः ।
 'ऋधगुताशमिष्टाः'—इत्येव यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्त्वर्थः
 सार्धीयान्, यत्र द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थाविव,—“ऋधगयाः” “ऋध-
 गुताशमिष्टाः”—इति । किं कारणम् ? “अथाप्यृध्नोत्यर्थे
 दृश्यते”—इति एवमुपन्यस्य भाष्यकारेण ततोऽयमुपात्तो निगमः,
 —“ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः”—इति, एवञ्च निवृत्तम्—
 “ऋधनुवन्नयाश्नीर्त्त ऋधनुवन्नशमिष्टाः”—इति । तस्मान् द्वावप्येता-
 वृध्नोत्यर्थावित्येतदेव सार्धीयः ॥

“अस्याः (६१)”—इति, “अस्य (६२)”—इति ॥ पदद्वयं
 खोपुंसविषयम्, स्वरकृतान् विशेषात् प्रधानाभिधायि वा भवति ।

आह,—कथम् ? इति उच्यते,—“उदात्तं प्रथमादेशे” । प्रथम इति मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते, प्रधानं कञ्चिदर्थमभिदधत् एतद् द्वयमूदात्तं भवति । “अनुदात्तमन्वादेशे” । प्रधानमर्थमनु यो वर्तते गुणभावेन तस्यैतन् पदद्वयमन्वादेशे वर्तमानमनुदात्तं भवति । आह,—कस्मादेतत् पुनरूदात्तं प्रधाने वर्तमानमनुदात्त-मप्रधाने ? इति । उच्यते,—लोकेऽपि हि यत् “तीव्रार्थतरम्” उत्कृष्टार्थप्रधानतरं सत् “उदात्तम्”—इति प्रसिद्धम्, तद्यथा,— उदात्तमेतत् कुलमिति । “अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्” अल्पीय-सार्थेन यद्यक्तं भवति तदनुदात्तमुच्यते, अप्रधानमित्यर्थः । उदाहरणैरेवानयोर्विभागं दर्शयति,—“अस्या ऊ पु ण उप सातये भुवोऽहेलमानो ररिवा अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व । ओषु त्वा षवृतीमहि स्तोमभिर्दस्म साधुभिः न हि त्वा पूषन्नतिमन्य आनृणे न ते सुख्यमपह्नुवे ॥”—इति (ऋ० सं० २, २, २, ४) । पर-च्छेपस्यार्थम् । अतिच्छन्दाः । ‘ऊ’—इति, ‘पु’—इति, ‘ण’—इति पदानि । ‘अस्याः’ “अस्यै” ‘सातये’ लभ्ये । कथं नाम ध्यमर्थमभिप्रेतं लभेमहि ? इत्येतमर्थमुद्दिश्य, हे ‘पूषन् !’ अस्माकं सुप्तु ‘उप’ समीपे ‘भुवः’ भव । त्वयि सन्निकृष्टे त्वदनुग्रहादेतमर्थं लभेमर्हात्यभिप्रायः । कथं पुनरुपभव ? अहेल-मानः’ अक्रुध्यन्, सर्वो ह्यभ्यर्थ्यमानः क्रुध्यतीत्यभिप्रायः । ‘ररिवान्’ दानवान्, दानाभिप्रायसंयुक्तेन चेतसा उपभव । ‘अजाश्व’ “अजनाश्व” गमनाश्व, छागाश्व वा ‘श्रवस्यताम्’ अस्माकं धनमिच्छतां भव, “अजनाश्व” छागाश्वेत्यर्थः । किञ्च,

‘ओषु त्या ववृतीमहि’ । ‘आ’ ‘उ’ ‘पु’—इति पदानि । ‘आ
ववृतीमहि’ त्यां सुष्ठु आभिमुख्येन आत्मनो वर्त्तयामहे । वेन ?
‘स्तोमेभिः’ स्तोत्रैः । ‘स्तोत्रैः’ । ‘दस्म’ हे दस्म ! दर्शनीय !
अथवा दान्त ! साधुभिः शोभनैस्त्यर्थः । किञ्च, ‘न हि त्या’
नैव त्वां दर्शनीयम् अतीत्य साधुतरां कश्चिदप्यग्यामहं दैवतां
मन्ये, हे ‘आवृणे’ आगतदीप्ते ! त्वदुक्त एवाहमस्मीत्यभिप्रायः ।
किञ्च, ‘न ते’ न चाहं तव ‘सख्यं’ सखिभाव कदाचिदपि ‘अपद्मे’
हृत्तहो ग्रहमित्यभिप्रायः । एवमत्र सातिः प्रधानेति कृत्वा
“अस्याः”—इत्येतत् पदमन्तोदात्तम् । अन्तोदात्तमपि च सुष्ठु-
वात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण, एकदेशस्योदात्तत्वात् ॥

“अथ” पुनर्यस्मिन् “अनुदात्तम्” एतत् पदं गुणभूतार्थाभि-
धायि भवति । तस्यैव निगमः,—“पुनः पर्वाभिर्निष्ठायायुषा
सह पर्वसा । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जोवाति शरदः शतम् ॥”—
इति (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४) । सूर्याया आर्षम् । विवाहे
यिनियुक्ता । पित्रा पूर्वमेतां दत्तां सती कन्यां पत्नीं पुनरग्निर्याह,
‘आयुषा सह पर्वसा’ तेन सह एतस्मिन् वैवाहिके कर्मणि
अग्निसन्निधिसंस्काराद् भार्यात्वमुपजायते इत्येतदपेक्ष्य पूर्व-
दानात् पुनर्दातृत्वमुच्यते । तदेवमस्या दत्ताया एतदाशास्महे,—
‘योऽस्याः पतिः’ सः ‘दीर्घायुः’ अस्त्विति । यतो विशेष्यन्
प्रदीमि,—“जीघत्तु सः शरदः शतम्”—इति । शरदि दुर्जोवाः,
रोगमूयस्त्वात्, अतएव आशास्यते शरच्छतं जीघत्विति ॥
एतस्मिन् मन्त्रे मर्त्यकन्यासंयोगे सति भर्तृघ्नं प्रधानम्, तस्य

ह्यायुराशास्यते । तस्य लक्षणार्था पत्नी । तस्मात् “दीर्घायुः
अस्या यः पतिः”—इति, एतदनुदात्तम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“शरत्” “अस्यां” हि “श्रुताः” पक्षाः
“ओषधयो भवन्ति”—इति, “शीर्णा आप इति घा” धर्पासु हि
प्रवृडानि स्रोतांसि शरदि विशीर्यन्ते । “अस्य—इति” एतत्
पदं पुंविषयम् पठ्यन्तं “अस्याः—इत्येतेन” स्त्रीविषयेण पदेनैव
व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतृस्तस्य भ्राता मध्यमो
अस्त्यश्वः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वपति
सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितु-
र्होतृह्वितव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वो भ्राता
भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्त्तव्यो भवतीति वा तृतीयो
भ्राता घृतपृष्ठो अस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा
पालयितारं वा विश्वपतिं सप्तपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सृष्टा
सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मयइति वदन्ति ॥ ५ (२६) ॥

यदेवोक्तम् “उदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्यादेशे”—इति
तदेवात्रापि लक्ष्मिमित्यभिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते,—“अस्य
वामस्य ०—० सप्तपुत्रम्” । अस्यवामीयमेवेदं सूक्तम् । दीर्घतमस
आर्षम् । तार्त्तीयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । ‘अस्य’
सूर्यस्य ‘वामस्य’ “वननीयस्य” स्तुतिभिः, ‘पलितस्य’ “पाल-

‘यितुः’ अयं हि सर्वमेवेदं जगत् पालयति । ‘होतुः’ “होतव्यस्य”
आह्वानार्हस्य । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते,—योऽयमेवं
लक्षणः आह,—तस्य ‘भ्राता’ “भागहर्ता” “भर्त्तव्यो वा”
उदकेन, ‘मध्यमः’ मध्यमस्थानः ‘अस्ति’ विद्यते । कतमः ?
योऽयम् ‘भक्षः’ “भक्षनः” व्यापनो वायुरित्यर्थः, स हि द्युलोका-
दादित्येनोदकेन भ्रियते, हरति चादिकं द्युलोकात् । ‘तृतीयः’ ‘अस्य’
वायोः ‘भ्राता’ हविर्भागहर्ता वा, ऐन्द्राग्ने हविषि संस्तुतौ वा,
घृतपृष्ठः’ घृतेन स्पृष्टः, आज्यस्पृष्टः, “अयम्” एव “अग्निः” पृथि-
वीस्थानः । ‘सहस्रिणः’ वायोः, सर्वस्माद्धि वायुः यलघान् ।
अथवा सहस्रमस्य नियुक्तमश्वानामस्तीति सहस्री वायुः, “आ
नो नियुद्धिः शक्तिर्नामिरध्वरं सहस्रिणीभिः”—इति (ऋ० सं० २,
१, २४, ३) । श्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुः, आदित्यः, अग्निः,—
इत्येवं परिसंख्याय वायोस्तृतीयोऽअग्निर्भवति, वायुरपि च
ज्योतिरेव, “वायुना ज्योतिषा”—इति विज्ञायते । ‘तत्रैतस्मिन्
त्रेधा विभक्ते ज्योतिषि, प्रधानत्वेनैतमेवाहमपश्यमिति । ‘विश्व-
पति’ विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कतमम् ? य
एषः ‘सप्तपुत्रः’ सूर्यएतमेवाहमत्र प्रधानेनापश्यमित्येवमे-
तस्मिन् मन्त्रे । सूर्यः प्रधानः, सूक्ते सूर्याधिकागन्, तस्मात्
‘अस्य वामस्य’—इत्येषः “अस्य”—शब्द अन्तोदात्तः । वायुरत्रा-
प्रधानम्, तस्मात् ‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य,—इत्येषः “अस्य”
—शब्दोऽनुदात्तः ॥ एवमेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्ता-
घेतौ “अस्य”-शब्दौ प्रधानाप्रधानविषयावित्येकमेवोदाहरणम् ॥

आह,—‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य’—इत्यनेन “अस्य” शब्देन सूर्य्य एव कस्मान्न सम्बध्यते ? अपि च “तृतीय”-शब्दस्य प्रकृतानुक्रमविरोधेनैवमेव सुखतरा योजना भविष्यति । उच्यते,—‘अस्य ग्रामस्य’—इत्येतदन्तोदात्तं पदमितरदन्यत् ‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य’—इति प्रधानरूपमेव सत् पूर्वणानुदात्तमिति स्वरकृताद्विशेषार्थकृतेनापि विशेषेण भवितव्यमित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते । आदित्यसंस्तप्तात् सूक्ते घायुश्चात्रा-प्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्माद्घायुविषयमेवेदम् अस्येति द्वितीय-पदमनुदात्तं सम्पद्यते । अतः सुतरामुपपन्नं भवति “उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे”—इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानाबुध्येते इति । अन्ये तु मन्यन्ते,—प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः, तत्र यद्वर्त्तते, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतरमुदात्तत्वेनैव लक्षणेन । तद्यथा,—“अस्या ऊ पु णः (ऋ० सं० २, २, २, ४)” “अस्य ग्रामस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)”—इति । अन्वादेशो नाम, अन्यस्य पदस्य पश्चादादेशः, तत्र वर्त्तमानमनुदात्तं भवति । पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि लक्षणविदोऽपि द्रुष्यते । तच्चानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनाल्पीयोऽर्थतरमप्रधानार्थतरं भवति । तद्यथा,—“दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)” तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)”—इति ॥

आह,—कथं सप्तमपुत्र आदित्यः ? इति । उच्यते,—“सप्तमो ह्यसावादित्यः पुत्रः”—इत्येवमेतिहासिका मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽपि च,—“मृतपितरमण्डमवापद्यत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम

इति ह विज्ञायते” । अथवा सप्तसंख्याका युक्ता अस्य रश्मयः पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः । अथवा नैव सख्याभिप्रायमेतत् सप्तपुत्र इति । आह,—कथं तर्हि ? इति । उच्यते,—“सर्पणपुत्रमिति” एवम्, सर्पणा हि तस्य रश्मयो मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिनो यस्य पुत्राः सोऽयं सप्तपुत्रः । “सप्त मृता सख्या” पश्यः सकाशात् । एवं सप्तसंख्योपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा एत एव “आदित्यरश्मयः” आदित्यस्य पुत्राः “इति” मन्त्रविद् “वदन्ति” मन्यन्ते ॥५(२६)॥

सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
 त्रिनाभि चक्रमजरमनर्घं यत्रमा विश्वा भुवनार्धि तस्थुः ॥
 सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमेकचार्षिणंचक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा
 क्रामतेर्वैको अश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो
 रसानभिसन्नामयन्ति सर्पनमृपयः स्तुवन्तीति वेदमपीतर-
 न्नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् संवत्सरग्रधान उत्तरोऽर्द्धचत्वि-
 नाभिचक्रं ज्युतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः
 संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्सा वर्षा वर्ष-
 त्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा-
 जरमजरणधर्माणमनर्घमप्रत्युत्तमन्यस्मिन् यत्रमानि सर्वाणि
 भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति पञ्चारे

चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तुतया पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च
 ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन पलर आहुरर्पितमिति
 पट्टतुतया अराः प्रत्यूता नाभौ पट् पुनः सहतेः । द्वादशारं
 नहि तज्जराय । द्वादश ग्रन्थयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा
 मानात् ग्रन्थिः ग्रहितो भवति । तस्मिन् साकं त्रिशता न
 शङ्कवोऽर्पिताः पटिर्न चलाचलासः । पटिश्च ह वै त्रीणि
 च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
 सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
 संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥६॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयमपरा
 ऋगेतस्मिन्नेव सूक्ते “सप्त युञ्जन्ति ०—० अधि तस्थुः”—इति
 (ऋ० सं० २, ३, १४, २) । ‘सप्त’ सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा
 ‘युञ्जन्ति’ योजयन्त्यात्मना रश्मयः ‘रथं’ रंहणमादित्यम्, उद्य-
 न्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते, रंहणश्चासौ मुहूर्त्तमप्यन-
 वसायित्वात् । ‘एकचक्रम्’ एक एव ह्यसाचन्तरिक्षे चरति,
 इतराणि ज्योतीषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन । ‘एकोऽ-
 श्वः, एक एवाश्वः, अशनो व्यापनः सर्वभूतानाम् ‘वहति’
 गच्छति ‘सप्तनामा’ सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्रः—इत्येवमाद्याः सप्त-

सङ्ख्याकाः स्तुतयोऽस्य । अथवा “सत्तास्मै रश्मयो रसानमि-
 सन्नामयन्ति”—एतस्मिन् मण्डले, इति सत्तनामा । अथवा
 “सत्तैनमृषयः (नमन्ति) स्तुवन्ति इति” सत्तनामा । “इदमर्पात-
 रत्” शब्दः “नाम” “एतस्मादेव”—“अमिसन्नामात्” तदपि
 समर्थं प्रन्याययितुं क्रियापदस्य चा गुणभावेनाभिमुख्येन
 सन्नमति । स एवंलक्षणः सत्तचारी व्यापनः सत्तनामा, सर्पणैः
 सत्तमिवां रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति, उदयादारभ्य यावदस्तमिति,
 तदैवं वहन् निर्धरयन्तीति उच्यते,—‘त्रिनामिचक्रमजरमनर्थम्’
 ‘त्रिनामिसंयुक्तं फालचक्रम्, चक्रनधर्मि, चक्रनं चलनमुच्यते,
 चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा । ‘अजरम्’ “अजरणधर्माणम्” ।
 ‘अनर्थम्’ “अप्रत्यृतमन्यस्मिन्” अनाश्रितमित्यर्थः । ‘त्रिनामिचक्रं’
 “श्रुतुः” हि “संवत्सरः”—“ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति” अनेन
 श्रुतुभिर्भागेन एतदेवास्य त्रिनामित्वमभिप्रेतम् । श्रुतुमिहि
 संवत्सरो नह्यते सन्नह्यते इत्यर्थः । “संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्ज्वः”
 नादित्यप्रधानः । “संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्”—इति प्रसक्तानु-
 प्रसक्तम्, समस्तानि हि “भूतानि” एतस्मिन् संवसन्ति । मैथुना-
 मिषावो वा स्यात् संवासः ? “ग्रीष्मः, प्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः”
 सूर्येण । “वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः” तदेतन् प्रत्यक्षमेव । “हेमन्तः,
 हिमवान्” तत्र हि बहु भवति हिमम् । “हिमं पुनर्हन्तेर्वा” तद्धि
 हन्त्योऽपिघनस्पतीन् प्रकिरति, “हिमोतेर्वा” तर्पणार्थस्य, तेन हि
 पुष्यन्ति यवादयः, गमनार्थस्य वा हन्तेः, तद्धि गमयति क्षयं
 भूतानि । ‘अजरं’ तन् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि, न हि संव-

त्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति । “अनर्थ” च तत् “अप्रत्यूतम्”
 अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित् । आह, अत्र किम् ? इति ।
 उच्यते,—“यत्र” यस्मिन् ‘मा’ “इमानि” ‘विश्वा’
 “सर्वाणि” ‘भुवना’ “भूतानि” ‘अधि’ उपरि ‘तस्थः’
 “अभिसन्तिष्ठन्ते” आश्रितानि विनाशमुपयान्ति । विनाशोऽपि
 हि संस्थोच्यते, संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत इति गम्यते ।
 तदेवंलक्षणं ‘त्रिनाभि’ कालचक्रमजरम्, य आदित्योऽभि-
 निर्वर्त्तयति, यच्चेदमभिनिर्वर्त्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभयमप्यहं
 स्तौमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्च आदित्यप्रधानः, उत्तरः
 संवत्सरप्रधानः ॥

आह—कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः इति, नहि
 संवत्सरग्रहणमत्रास्ति ? उच्यते,—“त्रिनाभिचक्रम्”—इत्येतस्मा-
 दनुसम्बन्धात् । आह,—एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्येव, त्रय
 ऋतवो नामिशब्धेनोच्यन्ते इति ? तस्मादेतदप्ययुक्तमेवेति ।
 उच्यते,—य एष पूर्वसिन्नर्द्धर्चं प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्त्यते
 संवत्सरः, अस्मिन् सर्वाण्येतानि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते, “तम्” एतं
 “संवत्सरम्” उत्तरसिन्नर्द्धर्चं प्रकृत्य मन्त्रकृत् ‘त्रिनाभिचक्रम्’—
 इत्येवमाद्याभिः “सर्वमाद्याभिः” सर्वैः अवयवैः ‘पञ्चारे चक्रे’
 ‘पडरे’ ‘त्रीणि शतानि पण्डित’ ‘सप्तशतानि विंशतिश्च’—इत्येव-
 मप्रकारैः “स्तौति” । तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्राय-
 दर्शनादिहापि त्रिनाभिश्च अतुविषय इत्युपपद्यते । पण्णामृतूनां
 द्वौ द्वौ ऋतू समानस्वभावौ इत्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम् । अथैव-

मुक्त्वा “संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति” अधुना यथैतं सर्व-
 मात्राभिः स्तौति, तथोपपादयति,—“पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने
तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा । तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः
सनादेव न शीर्यते स नाभिः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३, १६,
 ३—१, २२, ८, १३) । “इति पञ्चर्तुतया” संवत्सरस्य स्तुतिः ।
 ‘पञ्चारे चक्रे’ ऋतवः अत्र भरत्वेनाभिप्रेताः । ‘परिवर्त्तमाने’
 परिगृह्येद् जगद् घर्त्तमाने । आह,—किम् ? इति । उच्यते,
 ‘तस्मिन्नातस्थुः’ तस्मिन्नवस्थितानि उपरि अधिरूढानि । कानि ?
 ‘भुवनानि’ भूतानि ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि, कालचक्रे हि
 सर्वमेवेद् जगदधिरूढं घन्ममीति । अथैवमतिमहतापि सर्वभूत-
 चक्रेणाक्रान्तस्य कालचक्रस्य ‘भूरिभारः’ बहुभारः सन्नेवायम्
 ‘नाक्षः’ संवत्सराख्यः ‘न तप्यते’ न सन्तापयति नापि सन्तापं
 यास्यतीत्यर्थः । अपि च ‘सनादेव’ चिरन्तन एव सोऽक्षः,
 तथापि न तप्यते, न वा तत्रोऽपि सन् सदसैव ‘विशीर्यते’
 नश्यति । आह,—यद्यक्षो न तप्यते शीर्यते वा, किमेवमतिद्व-
 लीयसाक्षेण घृष्यमाणा नाभिः, तप्यते शीर्यते वा ? इति ।
 नेत्पुच्यते,—‘स नाभिः’ अक्षो न शीर्यते न तप्यते । नाभिरा-
 दित्य एवाभिप्रेतः । आह,—कथमेतद्गम्यते ‘पञ्चारे चक्रे’—इत्यत्र
 अर शब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति, न ह्यत्र विशेषलिङ्गमृन्नामर-
 त्त्वेऽस्ति, अपि च ऋतवः षट् प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति ध्रूयते,
 तस्मादनुपपन्नम् ? इति । उच्यते,—सूक्ते संवत्सरस्याययस्तु-
 तिप्रायदर्शनादुपपद्यते । “पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्,

हेमन्तशिशिरयोः समासेन" एकत्वेनेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यते । एवं पञ्चर्तुत्वमृतूनाम्, अरत्वं चावयवस्तुत्यभिसम्बन्धादिति ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिवं आहुः परं अर्द्धं पुरीषिणम् ।
अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पडरं आहुरर्पितम्"—इति
(ऋ० सं० २, ३, १६, १) । "पडरं आहुरर्पितमिति पञ्चस्तुतया"
संवत्सरस्य स्तुतिः । 'पञ्चपादं संवत्सरम्, ऋतवो हि संवत्स-
रस्य पादाः, तैस्यसौ पतति गच्छति । 'पितरं' पालकं सर्वभूता-
नामुत्पादयितारं वा 'द्वादशाकृतिम्' द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम्,
"द्वादशमासाः संवत्सरस्य"—इति च ब्राह्मणम् "दिवे" द्यौलोकस्य
'परं' परमे 'अर्द्धं' स्थाने योऽयमवस्थित आदित्यः, एतस्मिन्
पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं 'पुरीषिणं' उदकवन्तं संवत्सरम्
'अर्पितमाहुः' अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः । तस्मात् सर्वऋतवो
वृष्टिमन्त इति ह विज्ञायते । तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्वमु-
पपद्यते । 'अथ' पुनः 'इमे' 'अन्ये' य एते 'उपरे' उपर्यगस्थिताः,
'सप्त' ऋण्यः, एते 'विचक्षणं' विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारमे-
वमादित्यं 'चक्रे पडरं' तस्मिन् संवत्सरस्यै 'अर्पितमाहुः' । अथवा
सप्तचक्र आदित्यः, स हि सप्तमीशिमभिश्चक्रे दीप्यते, 'सप्त-
चक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेवमपि भवति ॥ एवमेके संवत्सरमा-
दित्यप्रविष्टमाहुः, अपरे पुनरादित्यं संवत्सरेप्रविष्टमित्येव सम-
स्तार्थः ॥ एवमेतस्यामृचि आदित्यसंवत्सरौ स्तूयेते । धन्यति
हि "चन्द्रमसा धायुना संवत्सरेणेति शंस्तव." । संवत्सरस्य
चक्ररूपेण नाम्यादिभिः स्तुतिरुपपद्यते ॥ "अराः प्रत्यूता नार्भो"

प्रतिगता इत्यर्थः । “पट् पुनः सहतेः” ते हि पञ्चसङ्ख्यामभि-
भूय वर्तन्ते ॥

“द्वादशारं न हि तज्जराय” —इति । “द्वादशप्रधयश्चक्रमे-
कम्” —इति । “इति मासानाम्” एतौ पादौ भवत इति वाक्य-
शेषः । “द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।
तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्खोऽर्पिताः पट्तिन चलान्चलासः ॥”
—इति (ऋ० सं० २, ३, २३, २) । “मासा मानात्” मीयते
हि तैः संवत्सरः । “प्रधिः प्रहितः” प्रश्लिष्य चक्रे निहितः
“भवति” गण्डपुच्छः प्रधिरित्युच्यते । ‘द्वादशप्रधयः’ मासाख्याः,
संहताः सन्तः ‘चक्रमेकं’ भवति । तत्र च पुनः ‘त्रीणि नभ्यानि’
फलकानि भवन्ति,—त्रय ऋतवो त्रीण्यो वर्षा हेमन्त इति ।
यदेतदेवंलक्षणं चक्रम् ‘क उ तत् चिकेत’ कस्तु तत् याथार्थ्यतो
विजानाति ? ‘तस्मिन्’ चक्रे ‘साकं’ सह ‘त्रिशता न शङ्खोऽ-
र्पिताः’ त्रिशतान्यहोरात्राणि शङ्ख इवार्पितानि । ‘पट्तिन’
पट्यधिकानि त्रीण्यहोरात्रशतानि शङ्ख इवार्पितानि, प्रशि-
प्तानि । द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थः । ‘चलान्चलासः’ चलानि
च अचलानि च, चलान्यनवस्थायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्म-
भावं न मुञ्चति । आह,—कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानांति ?
उच्यते,—संवत्सरस्तुतिप्रायसम्बन्धाच्च । “पट्तिश्च ह वै त्रीणि
च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राः इति च ब्राह्मणं समासेन” अहो-
रात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ॥

“द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रं परि द्यामृतस्य । आ

पुत्रा अग्ने मिथुनास्तौ अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥” —
 इति (ऋ० सं० २, ३, १६, १) । ‘न हि तज्जीर्ष्यते’ किं तर्हि
 अन्यानि भूतानि जरयत् ‘वर्वर्त्ति च पुनः पुनर्वर्त्तते । ‘परि वा’
 परिगृह्य द्याञ्च पृथिवीञ्च ततो वर्वर्त्ति । ‘ऋतस्य’ उदकस्य
 पूर्णम्, अथवा ‘ऋतस्य’ आदित्यस्य स्वभूतम्, अथवा ‘ऋतस्य’
 यज्ञस्याङ्गभूतम् ‘आतस्थुः’ पुत्राः । एतस्मिंश्चक्रे ‘मिथुना’ द्वन्द्वा
 इत्यर्थः । कस्य ? ‘अग्ने’ । अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बोध-
 नान्तः, पश्या विपरिणम्यते, अग्नेः पुत्रा आतस्थुरिति । अग्नि-
 श्चात्रादित्य एवाभिप्रेतः, तस्याहोरात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते, तत्-
 कृतत्वादहोरात्राणाम् । आह,—कियन्तस्ते पुत्राः ? इति ।
 उच्यते,—“सप्तशतानि विंशतिश्च” । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे
 भवति,—“सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः—
 इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन विभागेन”—इति ॥ एवमेत-
 स्मिन् सूक्ते संवत्सरं “सर्वमात्राभिः” सर्वैरवयवैः “स्तीति” ।
 तस्मादुपपद्यते “सप्त युञ्जन्ति”—इत्येतस्यामृचि संवत्सप्रधान
 त्रिनामिचक्रमित्येवोऽर्द्धवैः । तदेतत् सर्वमपि ‘सप्तपुत्रं’ सर्पणं
 पुत्रमित्येतस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृतमिदानीं
 वर्णयिष्यामः । किं पुनः प्रकृतम् ? ऐकपदिकं समान्नायव्या-
 ख्यानम् । तत्र यदुक्तं तदुक्तमेव, यदनुक्तं तद्वक्तव्यमितीदमार-
 म्यते,—“सस्त्रिमविन्दुच्चरणे नदीनाम्”—इति ॥ ६ (२७) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य [चतुर्थाध्यायस्य]

चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन
 आचार्य्यमगवद्दुर्गस्य कृतौ नवमोऽध्यायः
 (चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६

(एकार्थकोऽनुवयः सुपर्णायदिन्द्रजुष्टोदमूनाः सम्मातप-

७ ८ ९ १० ११ १२ १३

न्तीपिरेणमरुत्वांतितउसक्तुमिवतत्सूर्यस्येन्द्रं णसमीर्मान्ता-

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

सः कायमानः कनीनकेवोपोअदर्शिसुचितेविद्यामदेवानआघा-

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७

घौर्गेऽदितिरदितिरुत्समात्राहास्यवामस्यसप्तयुजन्ति सप्त-
 विंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:०४०:—

ॐ३म् । सस्त्रिमविन्दच्चरेणे नदीनाम् । संस्नातं
मेघम् । बाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ।
बोद्धृतमो ह्वानानां स्तोमोदूतो हुवन्नरौ मनुष्या नरा नृत्यन्ति
कर्मसु दूतो जवतेर्जा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा (दूतो देवानामसि
मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति ।) वाचशान्तो व्रष्टेर्वा
वाश्यतेर्वा । सप्त स्वमूररूपीर्वावशान इत्यपि निगमो
भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् । तद्वार्यं वृणीमहे
वरिष्ठं गोपयत्यम् । तद्वार्यं वृणामहे वरिष्ठं गोपायितव्यं
गोपायितारः । यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वान्ध इत्यन्ननामा-
ध्यानीयं भवति । आमत्रेभिः सिञ्चता द्यमर्द्धः । आसि-
ञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्त्यमा
पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्
ध्यानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभाषन्तेऽयमपीतरोऽन्ध
एतस्मादेव । पश्यदक्ष्णान् न विचेतदन्ध इत्यपि निगमो
भवति ॥ १ ॥

“सस्त्रिम् (१)”—इति । एतदनवगम् । अर्थाप्रतीतिरस्य-
नवगम्य इत्युच्यते । लक्षणासम्पन्नश्च संस्कारः खल्वपि अविज्ञा-
तमित्युच्यते । तत्रैवं सति, कचित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः,
कचिद्वर्थाप्रतीतिर्य, कचिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्त्रि-
मिति न विज्ञायते किमप्युक्तं भवति ? प्रकरणादत्र मेधाभिधेयम्,
अन्यत्रान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव । एधं सर्वत्रै-
षोपेक्षितञ्चम् । प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते ।
“सन्तिमधिन्दुश्चरणे नदीनामपावृणोदुदुरो अश्मवजानाम् । प्रासां
गन्धर्वो अमृतानि अधोवदिन्द्रो दक्षं परिजानादुहीनाम् ॥”—इति
(ऋ० सं० ८, ७, २७, ६) । विश्वायसोर्द्वगन्धर्वस्येयमार्पम् ।
यमोत्सादने विनियुक्ता । तत्रोक्तं परिपिक्ते गन्धर्वनामभिरुपति-
यन्तःप्रत्यजो यजमानश्चेति । तासामुपस्थातर्चामियं मध्ये मैत्राय-
णीयके । ‘सस्त्रि’ ‘संज्ञातम्’ अद्विः परिवेष्टितं, सर्वतः परिभूतं,
धौतं वा ‘मेघम्’ ‘अपिन्दत्’ अलमतेन्द्रः । क पुनरलमत ?
‘चरणे नदीनां’ यत्र नदना आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रालभत,
अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । आह,—लक्ष्यानन्तरं किमकरोत् ?
इति । उच्यते,—‘अपावृणोत्’ अपावृतवान्, उदुघादितवानि-
त्यर्थः । ‘दुरः’ द्वारः । आह,—कस्य ? उच्यते,—‘अश्मवजा-
नाम्’ अपामश्मा मेघः, तमधि या व्रजति, स च यासां व्रजभूतो
गोष्ठभूतः, ता अश्मवजा आपः, तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृ-
णोत् । या एता एवंलक्षणा आपः, ‘आसाम्’ अस्य च इन्द्रस्य
‘गन्धर्वः’ विश्वावसुः ‘प्रावोचत्’—‘अमृतानि’ नामानि, छान्दसस्तु-

तियुक्तानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि । आह,—कस्मात् पुनर-
स्येन्द्रस्यामृतानि प्रावोचदासाञ्चापाम् ? इति । उच्यते, इतः,—
यस्मादसाधिन्द्रः 'दक्ष' दातारं मेघम् । अयम् आसाम् 'अहीनाम्'
अयनानाम्, अपां द्वारेषु अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति,—
इत्येवं 'परिजानात्' परिज्ञातवान् । परिज्ञाय च 'अपावृणोत् दुरोऽ-
श्मघ्रजानाम्' । तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रावोचद्वि-
श्वानेन प्रकारेणैन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् द्वियत इति आसामपि गनेन
हेतुना प्रावोचदिति । एयमेतस्मिन् मन्त्रे 'वरणे नदीनाम् अधि-
न्दत्' अपावृणोच्च दुरोऽश्मघ्रजानाम्, दक्षञ्च परिजानात्—इत्ये-
कवाक्यतार्थसम्यग्धात् "सखि" शब्दो मेघविशेषणम् उपपद्यते ॥

अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात्,—
संस्नातं मेघमधिन्ददलभतेन्द्रः पर्येप्यमाणः, काचिन्दत् ? वरणे
नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके । लब्ध्वा च स एष इन्द्रः, तं
मेघं, दक्षं दातारम्, अहीनाम् अपां परिजानात् । परिज्ञाय च
समर्थोऽयमिति ततस्तस्य द्वाराण्यपावृणोत् । अश्मघ्रजानाम्-
पामधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्गतानि, अमृतानि उदकानि,
शस्यसम्पत्कराणि प्रावोचद्विष प्राक्थपद्वि,—असाधिन्द्रो
गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवध्वमेभिर्दकैरस्मदत्तै रति । "इन्द्रो
गन्धर्वः, तस्य मस्तोऽप्सरसः"—इति श्रूयते । तस्मादिन्द्रस्यापि
गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव, स च गोः वज्रस्य धारयिता इति गन्धर्वः ।

"वाहिष्ठः (२)"—इति । एतदनवगतम् । "वाद्धृतमः"—
इत्यवगमः । "वाहिष्ठो धां हवानां सोमो दूतो द्रुषन्नरा । युषाम्यां

भूत्वश्विना ॥”—इति (ऋ० सं० ६, २, २६, १) । गायत्री । विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्पम्, पितुर्वा व्यश्वस्य । प्रातरनुवाका-
श्विनयोः शस्यते । ‘नरा’ हे नरो ! सर्वेषामेव घोढूणां
स्तोमनाम्, आहातृणाञ्च । य एव एषः ‘वाहिष्टः’ अतिशयेन
घोढा, आहातृत्तमः, अयमेव ‘दूतः’ इव युवां ‘दुघत्’ आह्वयदि-
त्यर्थः । योऽयमेवंलक्षणः ‘सोमः’ अस्मन्प्रेरितः, स नित्य-
कालमेव ‘युवाभ्यां’ ‘भूनु’ भयत्वित्यर्थः । हे ‘अश्विना’
अश्विनौ ! इति सम्बोधनम् । ‘स्तोमो दूतः’—इत्येताभ्यां
समानविभक्त्यन्तत्वात् “वाहिष्ट”-शब्दः सोमविशेषणमित्य-
पपद्यते ॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते,—“मनुष्याः” अपि हि “नराः”
उच्यन्ते, ते हि “नृत्यन्ति” गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति “कर्मसु”
उपस्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

“दूतो” (३) जयतेर्वा गत्यर्थस्य स हि गच्छति । “द्रवतेर्वा”
गत्यर्थस्यैव । “धारयतेर्वा” स हि धारयत्यनर्थान् ॥

“घावशानः (४)”—इति अनवगतम् । “वष्टेर्वा” कान्त्य-
र्थस्य, “घाशयतेर्वा” शब्दार्थस्य घावशानः स्यात् । “सप्त स्वसृ-
रुपीर्वाघशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् । अन्तर्यमे अन्त-
रिक्षे पुराजा इच्छन् धृष्टिमविदत् पूषणस्य ।”—इति (ऋ० सं०
७, ५, ३३, ५) । त्रितस्याप्तस्येयमार्पम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘सप्त’ ‘स्वसृः’ स्वसारो भगिन्य
इव पाह्यर्चिषः समानजन्मत्वात् । अथवा सह सर्पणात् स्वसारः,

ता हि सह सर्पन्ति 'अरुपीः' अलेचनाः, दीप्ता इत्यर्थः । या एवं-
लक्षणाः अर्चिपः, ताः, अग्निः 'वाचशानः' कामयमानो वाचश्य-
मानो वा, शब्दं कुर्वाणः सः 'विद्वान्' आत्मीयमधिकारान्
जानानः, 'मध्यः' घृतस्य हविषः पूर्णः, 'उज्जभार' ऊर्ध्वं हृतवानेषां
लोकानां 'दृशे कं' दर्शनायेत्यर्थः । एवं ता ऊर्ध्वं हुत्वा दर्शनम-
मिष्यन्नयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं
तत्र, 'येमे' तत्रोपनियमितवान् तद्भविः, 'पुराजाः' अग्निः, स हि
सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः । 'इच्छन्' 'यदि' रूपं 'पूषणस्य'
पूष्णः, आदित्यस्य । कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यात् ?
अतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तज्ज्ञासावेतमर्थम् 'अविदम्' अलमत
इत्यर्थः । स एव दीप्तरूप आदित्यः संवृत्त इत्यभिप्रायः ॥
एवमत्र "स्वसृर्वाचशानः"—इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छब्दसा-
रूप्याश्च "वाचशाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वञ्च उप-
पद्यते ॥

"वाय्यम् (५)"—इति । अनवगतम् । वृणोतेर्यद्वरयितव्यं
भयति, तद्वाय्यमित्युच्यते । अथापि । कदाचिद् वाय्यशब्देन
यद्वरतमं श्रेष्ठतमं किञ्चिद्वचति, तदुच्यते । तद्वाय्यं वृणीमहे
वरिष्ठं गोपयत्यम् । मित्रो यत् पान्तिवरुणो यदय्यमा ॥—
इति (ऋ० सं० ६, २, २३, ३) । विश्वमनस इयमार्पम् ।
मैत्रावरुणे सूक्ते । 'तद्वाय्यं वृणीमहे' वरयितव्यं वरणाहं धनं
वृणीमहे । हे स्तोतारः ! 'वरिष्ठं' 'गोपयत्य' "गोपायितव्यं"
यद्रक्षणार्हमित्यर्थः । अथवा गोपयत्यां गोपितारो यस्य धनस्य

यूयं भविष्यथ, तद् वृणीमहे । अथवा युष्मभ्यं यौष्माकीणं
यद्भवति, तद् वृणीमहे । किञ्च, नित्यकालमेव मित्रावरुणाढ्य-
माणः 'यन्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् वृणीमहे । एवमत्र च
मित्रावरुणाढ्यमाणो यन् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वाढ्य"—
शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते ॥

“अन्धः (१६)” — इति । अनेकार्थमनघगतम् । आध्यानीय-
मित्यर्थप्रतीतिः । प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव । “अध्यर्घ्यो
भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः । कामी हि
धीरः सवमस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदेष घटि ॥” — इति (ऋ०
सं० २, ६, १३, १) । गृत्समदस्येयमार्घम् । रात्रिपय्याये
शस्यते । होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । अस्त्येव च शस्त्रस्य
याज्यैषा । हे ‘अध्यर्घ्यधः !’ ‘भरत’ प्रापयतेन ‘सोमम्’
एतस्माद्विविधानादुत्तरत्वेदिम्, ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्घम् । अथवा
‘भरत’ धारयताग्नेर्यदि । ततश्चैनम् ‘अमत्रेभिः’ अमत्रैः पात्रैः,
एभिः सोमवमसैः, घषट्कारे प्राप्ते ‘आसिञ्चत’ तस्मिन्नाग्नौ ।
‘मद्य’ मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् ‘अन्धः’ । कस्मात् पुनरेवं
प्रयीमि ? ? इतः — यस्मात् ‘कामी हि धीरः’ कामयत धीरः इन्द्रः
‘अस्य’ सोमस्य ‘सदं’ सदैव, नित्यकालमेव ‘पीति’ पानमित्यर्थः ।
तस्मात् कारणात् ‘जुहोत’ तस्मै ‘वृष्णे’ वर्षित्रे इन्द्राय, एतं
सोमम् । किमेतमेव केवलं सोममेव कामयते ? नेत्युच्यते, —
‘तदिदेष घटि’ तत्तत्सोमप्रदानमेव इन्द्रो घटि कामयत इत्यर्थः,
न केवलं रात्रिपय्यायेष्वित्यर्थः । तस्मादासिञ्चत इमं सोमं

मा विलम्ब्यमित्यभिप्रायः । एवमत्र दानसम्बन्धात् “अन्धः”-
शब्दोऽत्रार्थ उपपद्यते । पठितमपि चान्ननामसु अनेकार्थत्वात्
तु सन्दिह्यते इत्येव निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“अमत्रं पात्रम्, अमा अस्मिन्
अदन्ति” अश्रन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं
किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति, यावन्तस्त-
स्मिन्नदन्ति । “पात्रं पानात्” पीयते हि तेन ॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम् ? “नास्मिन्” “ध्यानं”
दर्शनं कृतं “भवति” चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका अपि
दर्शननिरोधे सति “अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “स्त्रियः
सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां न विचेतवन्धः । कुरियः
पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विजानात् स पितुप्पितासत् ॥”—इति
(ऋ० सं० २, ३, १७, १) । अस्यवामीये । त्रायतोः पालनार्थस्यात्र
स्त्री शब्दो निरुच्यते । पालयिष्यः एवैतः सत्यः कृतज्ञस्य
जगतः । एत एव रश्मयो नाडीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य
प्राणिशरीरैष्यन्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत एव
पर्यप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् ‘स्त्रियः’ एताः ।
‘तान्’—इति नकारान्तं पदम् । ‘उ’—इति पदपूरणे एव ।
तानेवंलक्षणान्शमोन् पालयितृन् सतः । ‘मे’ ममेति मन्त्रदृगात्मानं
निर्दिशति । ममेतान् पुंस आहुः । एत एव रश्मयो बहुप्रजानाः
इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः । एत एवान्नपक्त्यादिनोपकारेणोपकु-
र्वन्ति । जगत्त्रायन्ते एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्ती-

त्यभिप्रायः । आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेवता, तदवयव-
भूताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उप-
हरन्ति । अतस्तेषां बहुप्रजानत्वमुपपद्यते । आह,—कः पुनरेतान्
रश्मिनेवङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति ? 'पश्यदक्षणां न विचेतदुन्धः'
यो हि अक्षणां भवति, दर्शनान्, विज्ञानान्, वेदार्थविज्ञान-
ान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात् । इतरस्तु योऽन्धः अभ्यास-
णान्, अभृतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्यात् 'न विचेतत्' नैतान्
यथार्थ्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः यः पुनः एव एतान्
यथार्थ्यतः पश्यति, स एव 'कविः' कान्तदर्शनो भवति, परिनि-
ष्ठितविद्य इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्यत्येनैव 'पुत्रः' पुरुषो
यदुनोऽहंसत्वात् । यश्चायमेवङ्गुणयुक्तः, ■ 'ईम् आविकेत' ।
'ईम्'—इति पदपूरणः । 'आविकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन
यथायत् पश्यति, नेतरो मूढः । यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः'
अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि-
सम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चिन्, स एव हि सर्वेषां
जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षणां
भवति । स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः' शब्द-
प्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः-अन्धशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥१॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती । असज्यमाने इति
वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

क्षराः पट् पादाः । छन्दसां पुनस्तुक्रमण्यां शौनकेनाग्निमस्तो-
पीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि तेषामपीयं
मध्ये हे 'इन्द्राग्नी !' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकी-
याश्च उभयेऽपि 'विह्वयन्ते' व्यत्ययेनेतरतरम् आह्वयन्ते विजिगीषु-
तया । 'तना' सन्ततया 'गिरा' 'वाचा, अथवा 'तना' धनेन
निमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते । तदा युवाम् 'अस्माभिः'
अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितो भूयास्तन्ते 'घटां' युधान्यां
संहिताः 'सासह्याम्' पुनः पुनरभिभवेम । कान् ? य एते 'पृतन्यघः'
पृतनामस्माभिः सह कर्तुम् इच्छन्ति, तानभिभवेम । किञ्च,
'घनुयाम घनुष्यतः' ये च एतेषाम् अस्माभिः सह सम्पन्ना एव
सम्प्रहारीभूता घनुष्यन्त्यस्मान् घ्नन्त्येव, एतांश्च घनुष्यतः घनु-
यामो घटां हन्म इत्यर्थः । कदा पुनर्हन्म ? उच्यते यथा,—
'नभन्तामन्यके समे' युषयोरनुग्रहाद्वन्म इत्यभिप्रायः । एष-
मेतस्मिन् ग्रन्थे "सासह्याम् पृतन्यतः"—इत्येनस्मिन् संप्रामा-
धिकारे घनुष्यतेर्हन्त्यर्थमुपपद्यते, न हि संप्रामे हतनादन्यत्
कर्तव्यमस्ति, यत् क्रियते ॥

"इन्द्रावरुणा युधमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म
यच्छतम् । दीर्घप्रयज्युमति यो घनुष्यति घयं जयेम पृतनास्तु
दूष्यः ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ६, २, १) । वसिष्ठस्येयमार्पम् ।
जगती । तार्त्तीयसचनिकीये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता ।
हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'युधम्' युवामित्यर्थः । 'अध्वराय नः' यज्ञाय
अस्माकं 'विशे' जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मत्सर्वकामाय

‘महि’ महत्, ‘शर्म’ सुखं ‘यच्छतम्’ दत्तमित्यर्थः । ‘दीर्घप्रयज्युं’ “दीर्घप्रततयज्ञं” नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् ‘अति यो धनुष्यति’ “अभि जिघांसति” यो निहन्तुमिच्छति । किं तस्य ? इत्युच्यते,—‘वयं जयेम’ ‘पृतनासु’ संग्रामेषु ‘दूष्यः’ “दुर्धिकां” पापधिकां, पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञमभि जिघांसति । एवमत्रापि प्रकरणात् “धनुष्यतिः” हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण निगमद्वय पठितम् ॥

व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते,—“पापः पाताऽपेयानाम्” अपेयान्यलेद्धानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः । “पापत्यमानः” पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा । “अघाडेव” नरकमेव प्रति “पतति” असी, तस्मात् “वा” पापः ॥

“तरुष्यति (६), अप्येवङ्कुर्मा” हन्तिकर्मैर्यर्थः । “ऋभुर्ऋभुः, मिर्भि घः स्याम्, विभ्यो विभुभिः शवसा शवांसि । घाजो अस्मां अवन्तु घाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृषम् ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ४, १५, २) । घेतिष्टस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् । अविद्याक्ये तृतीयसवने, वैश्वदेवे शस्त्रे, आर्भवे सूक्ते, निविद्धानीये शस्यते । ऋभवः उरु भासो वयम्, उरुभाभिः ‘ऋभुभिः’ देवैः सहिताः ‘अभि घः स्याम्’ अभिमवेम युष्मान् वयम् । हे ‘विभ्यः !’ ‘विभुभिः’ प्रभूतबलैः युष्माभिः ‘शवसा’ स्वेन वलेन, एतेषामभिभवितृणां ‘शवांसि’ चलान्यभिभवेम । किञ्च, ‘घाजः’ ‘अस्मान्’ ‘अवन्तु’ । कस्मिन् ? ‘घाजसार्ता’ संग्रामे, ‘इन्द्रेण’

च 'युजा' संयुक्ताः सन्तो धर्य 'तरुपेम' हन्मैनं 'वृत्रं' शत्रुमित्यर्थः ।
अभिभवाधिकारात् तरुप्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ॥

“भन्दना (१०), भन्दतेः स्तुतिकर्मणः” स्तुत्यर्थं वर्तमानस्य ।
“पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च दाघताम् ।
आचिवेश रोदसी भूरिचर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥”
—इति (ऋ० सं० १, ८, २० ४) । विश्वामित्रस्येयमार्पम् ।
पृष्ट्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमास्ते शस्त्रे, निविद्धालीये, वैश्वान-
रीये सूक्ते शस्यते । ‘पिता यज्ञानां’ पालयिता यज्ञानाम्, ‘अग्निः’
‘असुरः’ प्रहावान् ‘विपश्चितां’ प्रज्ञाघतामपि मध्ये प्रहावान्,
विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः, अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मभारणं
कृत्स्नं जगद्विनिर्मीयते । ‘वयुनञ्च’ प्रज्ञानमयमेव ‘दाघताम्’
ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्ययमेवाग्निः ‘आचिवेश’ ‘रोदसी’ दाघा-
पृथिव्या ‘भूरिचर्षसा’ बहुरूपत्वेन, तमेवङ्गुणयुक्तमग्निं ‘पुरुप्रियः’
यहुकामप्रियः स्तोता, ‘भन्दते’ स्तोति, ‘धामभिः’ नामभिः अनेकैः
प्रकारैः, ‘कविः’ क्रान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरुप्रियो हि स्तोता धाम-
भिरग्नेः किमन्यत् स्तुतेः कुर्यात् ? तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थत्व-
मस्य ॥

“स भन्दना उदियत्ति प्रजावतीविश्वायुर्विश्वाः सुमणु
अहर्दिवि । ग्रह प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यां पीत इन्द्रविन्द्रमस्मभ्यां
याचतात् ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १) । भौमोऽग्निः,
तस्येयमार्पम् । जगती । “प्रत आशवः पवमान धीजवः”—
इत्यष्टावत्वारिंशत्के महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी ।

यदिममयाज्ञं कर्मोपनमेत्तत्सुयामहमेत सोमं तत्रेति, य एषं
 नित्यकालमास्ते 'सः' एष साम्प्रतमस्मिस्तोमकर्मणि उपनीते हे
 सोम ! तव 'भन्दनाः' स्तुतीः 'उदीरयति' । 'प्रजावतीः' प्रजा-
 संयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः । 'विश्वायुः' विश्वमयतीति
 विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः, सर्वतो वा विश्वायुः ।
 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नामधेयुर्कर्मरूपसम्यग्भ्यान् स्तुतीनाम्,
 नाम्ना, यन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ह्यक्तम् । 'सुभराः' सुभृताः,
 सुपुष्टाः, स्थानकरणानुप्रदानवत्यो युष्मद्गुणैरलङ्कृताः । 'अह-
 र्विवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्व्यायाभिप्रायेण नित्यकालमैवे-
 त्यभिप्रायः । कं पुनरर्थमुपेत्य स्तुतीर्द्वीरयति ? 'ब्रह्म प्रजावत्'
 भन्नं प्रजासंयुक्तं भोक्तृसहितम् । अपि च 'रयिम्' धनं गोहिर-
 ण्यादि । 'अश्वपस्त्यम्' अश्वैः पतनसमर्थं, शीघ्रैः संयुक्तम् ।
 'पीतः' त्वमस्माभिर्गस्मिन् कर्मणि । हे 'इन्द्रो' सोम ! इदमस-
 दर्थं याचतात् याचस्वेत्यर्थः । एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीर्द्वीरयति ।
 भन्दना उदियतीत्युदीरणसम्यग्भ्यान् स्तुतय एताः "भन्दना"
 शब्देनोच्यन्ते इत्युपपद्यते । पूर्वमाख्यातपदसम्यङ्मुदाहरणं
 "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति नामरूपसम्बद्ध "स भन्दना
 उदियति प्रजावती"—इति इदन्तु च । उभयथा प्रयोगोऽस्ती-
 त्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच्च ॥

"आहनः (११)"—इति । एतत् पदं सम्बोधनमनवगतम्,
 अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आहंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः । "न

तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पर्श इह ये चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि नूनं तेन विवह रथ्येव चक्रा ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ३) । यमस्य यम्याश्च संचादसूक्तम्, तत्र यमस्येय-
 मार्पम् । स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति,—हे यमि !
 मामंघ्या साम्प्रतं रहो वर्त्तत इति, किन्तु ‘न तिष्ठन्ति’ मुहूर्तमपि,
 एते जना रथ्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः । अपि च, ‘न
 निमिषन्ति’ अनिमिषाः, आदरचन्त इत्यभिप्रायः । के पुनस्ते ?
 इत्युच्यते,—‘एते देवानां’ स्वभूताः, य इह एतस्मिन् लोके ‘स्पर्श’
 स्पर्शयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम् । के पुनस्ते ? इति ।
 उच्यते,—अहश्च, रात्रिश्च, उमे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुश्च,
 अन्तरपुरुषश्च इत्येवमादयः, न ह्येतेषां किञ्चिद्विदितं परोक्षमस्ति
 इत्यभिप्रायः । अतो ब्रवीमि,—‘अन्येन’ अन्यकुलजेन केतविन्
 पुरुषेण, ‘मन्’ मत्तः, त्वं हे ‘आहनः !’ मैथुनं ‘याहि’ ‘तूर्यं’
 “क्षिप्रम्” । “आहंसि इव” असम्यमेतन् “भाषमाणा” त्वम्,
 नाहमेतदसम्यं श्रोतुमप्युत्सहे तव, किं पुनः कर्तुम् ? तस्मान्म-
 त्तोऽन्येन मैथुनार्थं चर । ‘तेन’ एव सह ‘विवह’ अभ्युद्यच्छस्व
 आत्मानं मैथुनकर्मणि । ‘रथ्येव चक्रा’ रथचक्रे इव, यथैकमशं
 रथचक्रे ३ अभ्युद्यतः, एवमेकमनस्त्वमुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा
 अक्षेणैवोमेऽपि शरीरे, तच्च तस्य कामिनः सक्तम्, स च तव,
 तेनैव सह त्वैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्वमस्त्विति, न मया सार्द्धमेत-
 स्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शङ्क्यसे कम्पयितुमित्यभिप्रायः ॥
 एवमेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टत्वान्मैथुनसमाचारस्य “आहनः”—

इत्येतद् यमीक्षिष्यं सन्धानम् । आहन्यत “इव” हि स यमं
 तयाऽनेन दुर्वचनेन । तस्मान् सैव सम्योध्यते आहनः । इति
 “एतस्मात्” एव कारणान् “आहनः स्यात्” योऽयम् उपदेशः
 स्त्रियै, असावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्घातयेते. स आहन्यत इव
 असम्यक्त्वात्, तस्य अयशियो धीं पुरुषोऽमेध्य आहनः स्याज्जा-
 यत इति विज्ञायते ॥

“नदः (१२)” — इति, एतदनवगतम् । “ऋषिः नदी भवति”
 — इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । “नदनेः स्तुतिकर्मणः”
 इति व्युत्पत्तिः । नदिता वा नदतीयेत्यर्थप्रतीतिः । “नदस्य
 मा रुधतः काम आगच्छित आजानो अमुत कुतश्चित् । लोपा-
 मुद्रा वृषण नीरिणाति धामधाम धयति प्रयसन्तम् ॥” — इति
 (ऋ० सं० २, ४, २०, ४) । अगस्त्यलोपामुद्राग्रहचारिसूक्त-
 संवादे लोपामुद्राया इयमार्षम् । सा अग्रर्चादगस्त्यं भर्तारम-
 भिप्रेत्य ‘नदस्य’ “नदनस्य” नदितुर्वा देवतास्तोतुः अगस्त्यस्य
 ‘रुधतः’ संरुद्धयतः इन्द्रियग्रामं ‘मा’ माम् अर्थं ‘कामः’ ‘आगन्’
 आगतवान्, येनार्हं माग्रतं पीज्ये । सा पुनरेवं न जाने । किम्
 ‘इतः’ नद्य ‘आजातः’ अस्मच्छरीराजातः, ममोपरि सभिष्यतोऽस्य
 त्पीडनाय, — अथवा ‘अमुतः’ अगस्त्यशरीरान् ? पुरुषगुणानु-
 स्मग्णाद्धि मित्रयाः कामो जायते — अभिष्यज्यते, पुरुषस्य च
 स्यनुस्मरणान् । अतएव “स्मर.” — इति काम उच्यते ।
 तस्मादुपपद्यते इतो चास्मच्छरीरात्, — अमुतो वा नदशरीरान्,
 कुतः ? इति, न जाने इति । अथवा अन्यत एव ‘कुतश्चित्’

अयमागतः स्यान्? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने। इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता 'लोपामुद्रा' राजर्षिपुत्रिका 'वृषणं' रेतसो वर्पितारम्, अगस्त्यं 'नीरिणाति' निश्चयेनाधिकं वा दोषेण गच्छति, यदि न ममासाद्युपरि प्रजननं निरोत्स्यात्, ततो नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति। "रिणाति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। अथवा चेतसा 'नीरिणाति' उप-गच्छतीत्यर्थः, इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभाष एव। तस्माद्देवमप्युपपद्यते। 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्म-चर्यं 'अधीरा' सङ्क्षुब्धसर्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पिबतीति चेतसा, चक्षुभ्यां वा पश्यति। 'श्यसन्त' चेतसा व्यावसमान, तभ्याः सकाशात् ब्रह्मचर्यं कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव। "श्यसति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु पठितम्। एव लोपामुद्रावाक्ये "नदस्य रुधतो मामागमत् कामः"—इति प्रकरणादृषिर्नदशब्देनौच्यत इत्युपपद्यते। "संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्यृषि-पुत्र्या विलपितं वेदयन्ते"—इति निदानप्रस्थापनम् ॥ २ ॥

न यस्य धावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रव्यः
सोमो अक्षाः। अश्नीते रित्येकं। अनूपे गोमान् गोभि-
रक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। लोपाशः मिहं प्रत्यञ्च
मत्साः। क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षयतिनिगम उत्तर इत्ये-
केऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः

क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति आकृषणिः आत्रमिति
 क्षिप्रनामाशु अतर्न भवति । म पतत्रीत्वरं स्था जगद्य-
 च्छात्रमग्निरकृषोऽज्ञातवेदाः । म पतत्रि चत्वरं स्थावरं
 जङ्गमञ्च यत्तत् क्षिप्रमग्निरकरोऽज्ञातवेदाः । ऊतिर-
 यनात् । आ त्वा ग्थं यथातय इत्यपि निगमो भवति ।
 हासमाने इत्युपरिष्ठाद्भ्याग्न्यास्यामः । यम्रकः पङ्क्तिरुप-
 सर्पदिन्द्रम् । पार्श्वगिति वा स्पर्शर्नगिति वा (स्पर्शर्नगिति
 वा) सप्त न पक्षमविदच्छुचन्तम् । स्वपनमेतन्माव्यमिकं
 ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ञाजबल्यमानम् । द्विता
 च मत्ता स्वधया च शम्भुः । ईधं मत्ता मध्यमे च स्थान
 उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः । मृगं न वा मृगयन्ते ।
 मृगमिव व्रात्याः प्रपाः ॥ ३ ॥

“सोमो अक्षाः (१३)” इत्येते द्वे पदे । अत्र अक्षा
 इत्येतन् पदं अत्रवगतम्, पक्षेण ग्रानेकार्थम् । अन्वयं च
 सम्यन्थादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽत्र समागतातः । कथं नाम
 “न यस्य चावापृथिवी”—इत्येतदेवोदाहरणमत्र उपलक्षितं
 स्यात् ? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्यङ्,
 यथा भूतशब्देन, मेघशब्दः—“मेघो भूतोऽ मियन्नयः”—इत्यत्र,
 यथा वा “अग्निर्नयै”—इत्यत्राग्निशब्दः । अत्र चाधोतिपक्षे

अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति । तस्मा-
दयमनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादस्य मन्त्रस्य प्रति-
सत्त्यर्थे सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति ॥

“न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो
अक्षाः । यदस्य मन्युर्ध्विनीयमानः शृणाति धीलु रुजति
भिराणि ॥” इति (ऋ० स० ८, ४, १५, १) । रेणुर्नम
विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्यैयमायम् । ऐन्द्रे सूक्ते सूर्यस्तुन्नामै-
काहः, तत्रेयं निष्यैषत्यशस्त्रे निविडान्नाये शस्यते । ‘न यस्य
द्यावापृथिवी’ न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिवी महिमानं ‘अश्रुवाने’
व्याप्नुन इत्यर्थः । ‘न’ ‘धन्व’ उदकम्, तद्धि धन्वत्यन्तरिक्ष-
लोकान् । ‘न अन्तरिक्षम्’ ‘न’ ‘अद्रयः’ पर्यन्ताः अश्रुवाने
महिमानम् । किं तर्हि ? सोम एवाक्षाः महिमानमश्नोतीत्यर्थः ।
कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्नोतीति ? इतः,—
‘यस् अस्य मन्युः ध्विनीयमानः’ यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः
सोमेन पीतेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शत्रूणां नीयमानः प्राप्य-
मानः शृणाति । ‘धीलु’ । यदपि ‘धीलु’ दृढं सन्नद्धं शत्रुयुद्धं
भवति, तदपि शृणात्येव, हिनस्तीत्यर्थः । ‘रुजति’ च ‘भिराणि’
अपि दृढानि मेघवृन्दानि मिनस्तीत्यर्थः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे
व्याप्स्यर्थस्य “अश्नोतेः” अक्षा इत्येष शब्दो निरुच्यते “इत्येव-
मेके” मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते ॥

“अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धामिरक्षाः । समुद्रं
न संवरणान्यगन् मन्दी मद्राय तोषते ॥”—इति (ऋ० सं०

७, ५, १३, ४)। समर्पणामार्पम्। बृहती। पावमानो
सोमो। 'अनूपे' देशे 'गोमान्' गोभिः सहितो यदा 'अक्षाः'
क्षियति, निवसति, अथ तदा सुयवसत्त्वात् तस्य देशस्य 'सोमो
दुग्धाभिः' पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः क्षरत्येव। कथं
पुनः क्षरति? इति। उच्यते,—समुद्रं न संवरणानि समुद्र-
मिव संवरणान्युदकानि, उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति,
तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्रमाभिमुख्येन 'अग्नन्'
गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः
प्रतिक्षरति मदायेन्द्रस्य। अथ यदैवं प्रक्षरति, तेन सोमेना-
मावास्यायां सान्नाप्येन तृप्त इन्द्रः 'मन्दी' हर्षशीलः, यजमानस्य
शत्रून् 'तोयते' हिनस्तात्यर्थः। "नितोपयति, निवर्हयति"—
इति हस्तिकर्मसु पठितम्। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति-निगमः
पूर्वः"—"अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्येषः "क्षरति-निगमः
उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरक्षा"—इत्यत्र एवम् "एके" मन्त्रार्थं
विदो मन्यन्ते। तच्च तथैवोपग्राह्यातम्। "सर्वे" एवेते त्रयोऽपि
"क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। न
यस्य द्वावापृथिव्यो निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः, किं
तर्हि? सोम एव इन्द्रस्य निवासः। तस्य सोमस्य किम्।
इति। उच्यते,—यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नोत्थमानः, शृणाति
घालु रुजति स्थिराणि। समानमन्यन् पूर्वणेवार्थेन। "अनूपे
गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्यत्र निवासार्थतैव पूर्वस्मिन्नेवार्थः।
अथ सोमो दुग्धास्वपि गोपूधः निवसति, न निर्दुग्धाः कर्त्त

शक्नन्ते इत्यभिप्रायः । एवमेते सर्वेऽप्योऽपि “क्षिप्रतिनिगमाः”
—इति “शाकपूणिः” आचार्य्यो मन्यते ॥

“श्वात्रम् (१४)—इति पतदनवगतम् । “आशु भनतं
भयति”—इति शब्दसमाधिः । “क्षिप्रनाम”—इत्यभिधेयवच-
नम् । “यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाज्जग्राज्येना-
वृणानाः । स पतन्नीत्वरं जगद्यच्छात्रमनिरकृणो ज्ञातयेदाः ॥”
—इति (ऋ० मं० ८, ४, १०, ४) । इयं हविष्पाङ्कतीये सूक्ते ।
तन् पुनर्मूर्द्धन्वताद्विरसेन दृष्टम्, यामदेव्येन वा । पृष्ठस्य
पञ्चमेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे निविद्धानीयं तद्वयति । ‘यः’
अग्निः ‘होतासीत्’ आहोता देवानाम्, ‘प्रथमः’ प्रधानः, मनुष्य-
होतुः सकाशात् । ‘देवजुष्टः’ देवैरग्नौ चितः । ‘यं’ ‘समाज्जग्रा-
ज्येना’ समुक्षितवन्तः । केन ? ‘आज्येन’ ‘आवृणानाः’ सेवमानाः
भजमाना इत्यर्थः । तस्य किम् ? इति । उच्यते,—सः
‘पतन्नीत्वरम्’ सोऽग्निः पतन्निः, यदेतदितश्चेतश्च पतति, इत्परञ्च
पश्यादि, ‘स्था’ स्थावरञ्च वृक्षादि, ‘जगत्’ यदेतज्जगमादि ।
तस्य किम् ? इति । उच्यते,—तत सच’ प्रलयकाले ‘श्वात्र’
क्षिप्रमात्मसात् ‘अकृणोत्’ “अकरोत्” ‘ज्ञातयेदाः’ अग्निः ।
एवमेतस्मिन् मन्त्रे “श्वात्रमिति” इत्येतन् “क्षिप्रनाम” । पतन्नि-
रथावर-जङ्गमानां शिप्रदहनादग्निः, किमन्यन् कुट्यान् ? तस्मा-
दुपपद्यते क्षिप्रनामेति ॥

“ऊतिः (१५)”—इति, अनवगतम् । “अवनम्”—इत्यर्थ-
प्रतीतिः । “अवनात्” रक्षणादित्यर्थः । आ त्वा रथं यथोतये

सुम्नाय वरत्नयामसि । तुविहृमि मृतीपहमिन्द्र शविष्ठ सत्पने ॥”
 —इति (ऋ० सं० ६, ५, १, १) । प्रियमेधस्यार्घम् । हे इन्द्र !
 ‘त्वा’ त्वाम् ‘आवर्त्तयामसि’ आवर्त्तयामहे । किमर्थम् ?
 ‘ऊतये’ अस्माक रक्षणाय, ‘सुम्नाय’ सुखाय च । कथं पुनराव-
 र्त्तयामहे ? इति । उच्यते. — ‘रथ यथा’ शक्तो हि कश्चिद्
 यथा रथमावर्त्तयेत्, एवमावर्त्तयामहे धय त्वां स्तुतिभिः ।
 किलक्षण पुनर्मवन्तमावर्त्तयामहे ? उच्यते,—‘तुविहृमिम्’
 यहूनामनेकप्रकाराणां कर्मणा कर्त्तारम् । ‘मृतीपहम्’ च,
 आर्त्तनामभिभक्षितारम् । हे ‘इन्द्र’ ‘शविष्ठ’ बलिष्ठ ! ‘सत्पने’
 सतां पते ! एवमावर्त्तनेनैकवाक्यामिसम्यन्धेन “ऊति” शब्दो
 रक्षणार्थं इत्युपपद्यते ॥

“हासमाने (१६)” —इति । “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”
 “प्रपर्वतानामुशती जगस्थान्” — इत्यत्र ॥

“पद्भिः (१७)” —इति, अनवगतम् । “पानैरिति वा
 स्पर्शनैरिति वा” —इति शब्दसमार्थः । “एषा महो अमुर
 वक्षथाय यम्रकः पद्भिरुपसर्दिन्द्रम् । स इयानः परति सस्ति
 मसा इयमूर्जं मुक्षिति विश्वमासाः ॥” —इति (ऋ० सं० ८, ५,
 १५, ६) । यम्रो नाम वैश्वानसः, तस्येयमार्घम् । ऐन्द्री । य
 एष एतस्मिन् मूके स्तुतिप्रकाशेऽधिष्ठितः ‘एषा’ एवम् अनेन
 प्रकारेण वर्त्तमान ! हे इन्द्र ! ‘अमुर’ असुमन् ! प्रजातयन् !
 यलयन् ! वा ‘वक्षथाय’ स्तुतिधत्त्रे, महते यजमानाय, पूर्व-
 कल्पान्तरीणाय, पूर्वकल्पान्तरीण एव ‘यम्रकः’ ‘पद्भिः’ मोम-

पानैरभ्युदितैः, अथवा गुणस्पाशनैः स्तुतिगतैः, 'उपसर्पत्' उप-
सृतवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् 'इन्द्रम्' । 'स.' तेन तथा 'इयानः'
ईयमानः, अनुस्त्रियमाणः 'करति' कृतवान् । किम् ? 'स्वस्तिम्'
स्वस्त्ययनम् । 'अस्मै' यजमानाय । यतो ब्रवीमि,—साम्प्रतम-
हमेनस्मिन् कल्पे घघ्नकः, त्वद्येन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, यामिर-
हमुपोसर्प साम्प्रतं भवन्तम्, स त्वमेवं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय
यजमानाय स्वमधिकारं जानान्, कुरु स्वस्त्ययनम् । किञ्च,
'इषमूर्जम्' । 'इषम्' अन्नं घ्रीहियवादि, 'ऊर्जम्' क्षीरादि ।
'सुक्षिति' च. शोभननिचास्तञ्च । 'विश्वम्' एतत् सर्वम् 'आमाः'
आमिमुख्येनास्मै यजमानाय भावयस्व ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे
शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च "पङ्क्तिभिः"—इत्येतत् पानामिधानं
स्पाशानामिधानं वेत्युपपद्यते ॥

"ससम् (१८)"—इति अनघगतम् । "स्वपनम्"—इत्य-
वगमः । "प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न धीरधः उपसर्प-
दुर्वोः । ससं न पक्रमविदच्छुवन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे
अन्तः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३) । अग्नेर्वैश्वानरस्य,
अग्नेर्वा सूचीकस्य, सतेर्वा जम्भरस्य इयमार्पम् । आग्नेयी ।
त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'प्रमातुः प्रतरम्
गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं गह्वरं; मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः
'वीरुधः' दग्धुम् 'उपसर्पत्' 'उर्वोः' ऊर्णुवत्यः, प्रच्छाद्य भूमेर्निर्भर-
प्रदेशम्, तस्मिन् निर्भरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तत्र हि ताः सुविवृद्धाश्च
भवन्ति । कथम्पुनरुपसर्पत् ? इति । उच्यते,—'प्रमातुः-

प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न' स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः,
 प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्, स्तनपानम् इच्छन्
 उपसर्पेत्, एयं योऽग्निः बहोऽधिकं भूमेर्निर्ऋत्प्रदेशे कुमार इव
 स्तनप्रदेशमिचोपसर्पेत् । तत्रैव अ निर्ऋत्प्रदेशे 'रिपिहांसं' पुनः
 पुनरास्वाद्यमानम्, ओषधीः 'रिप' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे
 उपस्थाने, निर्ऋते हि भूमे. प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्ऋ
 एवोपस्थां भूमेः । तस्या एव 'अन्न.' मध्ये इत्यर्थः । तस्मिन्ने-
 पलक्षणे प्रदेशे, तमग्निम् 'अचिदम्' कश्चिद् सृचिः अन्यो वा ।
 ओषधीरास्वाद्यन्त कथं पुनराचिदम् ? इति । उच्यते,—'सत्तं
 न पकम्' अचिदत्, यथैव स्वपनशीलं "माध्यमिक उद्योतिः"
 वैद्युताख्यं पकमभिव्यक्तम्, यथासु उपर्य्ययस्थानादयन्नेनैव दृश्यते,
 एयं निर्ऋतान् प्रविष्टमपि सन्तमग्निमतिमहत्त्वादर्चिरोऽविद्देशा-
 पश्यत् । 'शुच्यन्न' दीप्यमानमित्यर्थः । निर्ऋतेऽन्योऽनुप्रविष्टो
 न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्ऋत्स्यांऽपि स्वया दाप्त्या विज्ञायत
 एवेत्यभिप्रायः । य एवदृशुण्युक्तोऽग्निः स इदं नाम कर्णेन—
 इत्येयमाशीर्षोऽग्न्या । न हाष्टा मासान् माध्यमिक उद्योतिर्दृश्यते,
 ततः "अनित्यदर्शनम्" तस्मादनित्यदर्शनान् "स्वपनम्"—इत्यु-
 च्यते, पकं नामाभिव्यक्तमित्युच्यते ॥ एवमिह शब्दसारूप्यात्
 अर्धोपपत्तेश्च "समम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यत इत्यु-
 पपद्यते ॥

"द्विता (१६)"—इति, अनवगतम् । "द्वैधम्"—इत्यच-
 गमः । "यस्त्यद्धोता पूर्वो अग्ने यर्जायान् द्विता न सत्ता

हारः । “वरमाहारमाहापीरिति च ब्राह्मणम्” निर्वचनस्य दृढ-
 प्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमाचार्येण प्रदर्शितम् । यथा मैथो वराहशब्दे-
 नोच्यते, तथैव निगमः,—“अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः
 पितुं पपिवाञ्चार्चन्ना । मुपायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं
 तिरौ अद्रिमस्ता ॥” —इति (ऋ० सं० १, ४, २८, २) । नोधा
 नाम गोतमपुत्रस्येयमार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अभिजिद्वि-
 श्वजिन्महाव्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने
 सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘अस्य इन् उ मातुः’
 अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य ‘सवनेषु’ प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीय-
 सवनेषु, ‘महः’ महतः यज्ञस्य, ‘पितुं’ महान्तं सोमभाग ‘पपिवान्’
 पीतवान् । पीत्वा ‘चार्चन्ना’ चारुणि च शोभनान्यन्नानि, अन्त्या-
 न्यपि हर्षापि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन ‘विवृद्धयलः,
 सद्यः एव ‘पचतम्’ परिपक्वमुदकदानसमर्थं मेघं हि ‘विष्णुः’
 इन्द्रः, सर्वभूतानां वेशा प्राणभावेन ‘मुपायत्’ अमुष्णादित्यर्थः ।
 ‘सहीयान्’ अभिमयितृतमः । कथम्पुनःमुष्णात् ? इति ।
 उच्यते,—“विध्यद्वराहं तिरौ अद्रिमस्ता” । ‘वराहम्’ मेघं
 ‘विध्यत्’ । कथम्पुनः विध्यद्वराहम् ? इति । उच्यते,—
 ‘तिरः अद्रिम् अस्ता’ दूर एवावस्थितस्य ‘अद्रिं’ वज्रम् ‘अस्ता’
 क्षेतेत्यर्थः ॥ एवमेतस्मिन् मुपायच्छब्दसम्बन्धात् “वराहः=
 मेघः”—इत्युपपत्तिः ॥

“अयमपीतगो वराह एतस्मादेव” अस्मी अपि हि वरं मूला-
 स्यमाहारमाहरत्येव । “वरं वरं मूलं बृहति”—उद्यच्छृतीत्यर्थः ॥

यथा अयमपीतरो घराहशब्दः छन्दसि घराह इत्युच्यते, तथैव निगमः,—“विश्वेत्ता विष्णुरामद्भुक्कमस्त्वेपितः । शतं महिषान् क्षीरपाकमोदनं घराहमिन्द्र एमुपम् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ५, ३०, ४) । काण्वस्य पुरुसुतेरार्षम् । ऐन्द्री । ‘विश्वा इत्ता’ विश्वानि एव तानि ‘विष्णुः आभरन्’ । ‘उत्कमः’ बहुविक्रान्तः, ‘त्वेपितः’ सन्दीपितः इन्द्रः चाक्येन । यदि ‘त्वा’ ‘इपितः’—इति पदविभागः, तथापि तु ‘त्वेपितः’—इत्येकं पदं एतच्चैव निरुक्तम्, परोक्षस्तत्त्वान्मन्त्रस्य, नान्यथार्थं उपपद्यते । कानि पुनस्तानि घस्मिन् आहरन् ? इति । उच्यते,—‘शतं महिषान्’ यद्वन् महतो यज्ञान् आहरन् । किलक्षणान् ? इति । उच्यते,—‘क्षीरपाकम् ओदनम्’ प्रायणीयाख्यमादितः इत्या ये क्रियन्ते तान्, सोमकृतनित्यभिप्रायः । कुतः पुनराहरत ? इति । उच्यते,—‘घराहम्’ असुरम्, घराहरूपेणावस्थितम् । सर्वेषामसुराणां मध्ये ‘एमुपम्’ मोहस्थानीयम् ॥ “माययायमिन्द्रो जघान, तस्य मथ्यादाहरत, यदयं घराहमिन्द्र एमुपमेकविश्रयाः पुरां पार इत्युच्यते”—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके, तदनुवादिनी चैषा ऋक् । तस्मादत्र घराह एवोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“अङ्गिरसोऽपि घराहा उच्यन्ते” । “स ईं सत्येभिः सद्यिभिः शुचद्विर्गोधायसं विधनसद्वर्दः । व्रणस्पतिर्द्विपभिर्यगाह्यैर्मस्येदेभिर्द्रविणं व्यानद् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, २, १६, १) । आयासस्याङ्गिरसस्येवमार्षम् । ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्य-

पशो षड्र्चं विनिशुक्ता मैत्रायणीयके । 'सः' 'ब्रह्मणस्पतिः'
 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'सखिभिः' समानध्यानेः, 'शुचिभिः'
 दीप्तिमद्भिः, 'विधनसैः' विविधधनवद्भिः, 'वृषभिः' वर्णद्विः वर्ण-
 तुभिः, 'वराहैः' 'धर्मस्वेदिभिः' धर्मतापयितुभिः, प्रवर्त्यकर्मणि,
 अथवा यज्ञस्येदिभिः, यज्ञस्यादयितुभिः, यज्ञसद्विधा । एवमुक्तं
 विशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो ब्रह्मणस्पतिः 'गोधायसं' गोः धावः
 धायितारम्, अषां धा, मेघम् । 'अदद्' अदास्यदिति । विपरि-
 णामपरोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दारयित्वा च 'द्विजम्' उदकं
 'ध्यातुं' व्याप्नोतीत्यर्थः । एतस्यामृचि अङ्गिरसा विशेषलिङ्ग-
 नास्ति वराहशब्दाव्ययत्वं, सूक्ते तु एतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्ग-
 मस्तीत्यर्थः ।—

“ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।
 विप्रं पद्मङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥”—इति
 (ऋ० सं० ८, २, १५ सू०, २=१०, ५, ६७ व०, २) । 'ऋतं
 शंसन्तः' ऋतं सत्यं वा प्रशंसन्तः, अपि च 'ऋजु' अकुटिलम्
 अतिकालमैव 'दीध्यानाः' ध्यायमानाः, सर्वभूतानामुपरि सम-
 चेतस इत्यभिप्रायः । 'दिवस्पुत्रासः' द्योतनघतः, 'असुरस्य'
 प्रजायतः पुत्राः, 'वीराः' विविधानामर्थानां वक्ताः, ईरयितारो
 वा मेधावित्वात् । 'विप्रं पदं' विप्रास्तं सर्वतः प्राप्तम् 'अङ्गिरसो
 दधानाः' । यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलपराकाशा,
 तामङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा, विवृण्वन्त्यात् । “यज्ञस्य
 धाम प्रथमं मनन्त” ‘यज्ञस्य’ यत् ‘प्रथमं’ मुख्यं परमात्मात्यम-

नावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तच्चेन 'मनन्त' जानत इत्यर्थः ॥
एतदेवेतस्यामृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारेणो
दाहृतः,—“अङ्गिरसोऽपि घराह्य उच्यन्ते”—इति ॥

“अथापि एते माध्यमिका देवगणा घराह्य उच्यन्ते”
“मरुतः, रुद्राः”—इत्येवमादयः । अङ्गिरसो ह्यृषिसमाख्यामपि
लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुद्धृत्योक्ताः । ये ताव-
न्मरुतो घराह्यश्चैनोच्यन्ते तथैव निगमः,—“ए तस्यन्न योजन-
मचेति सस्यर्हं यन्मरुतो गौतमो वः । पश्यन् हिरण्यचक्रानयो
दंष्ट्रान् विधावतो घराहन् ॥”—इति (ऋ० स० १, ६, १४, ५) ।
राहुगणस्य गौतमस्येयमार्थम् । “आविद्वयुन्मद्विर्मरुतः”—इती-
यञ्चैतस्मिन्नेव श्रुते । हे 'मरुतः' ! 'एतन्' 'त्यन्' दलं यीष्मा-
कीर्णं 'न योजनमचेति' न योगमागच्छति, विजितारित्वान्
भवतां न युज्येत इत्यर्थः । तस्य दलस्य किम् ? इति । उच्यते,—
'सस्यर्हं यन् मरुतो वः' । अन्तर्हितं यन् सर्वेषां मनुष्याणाम् ।
तस्य च मध्ये युष्मान् 'घराहन्' परेषां शत्रूणां उद्धर्तृन्, उद्धर्तृणान्,
'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान्,
स्थानधिरुद्धान् 'विधावतः' नानाप्रकारं धावतः, 'पश्यन्' स्तौति,
'गौतमः' । तदेतन्न योजनमचेति । अचेतिर्गत्यर्थः, अञ्जनेर्ग-
त्यर्थस्य सारूप्यात् एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते
इत्युपपत्तिः । मरुतादयोहि सर्व एव माध्यमका देवगणा
घराह्य उच्यन्ते । तेषां शास्त्रान्तरेषु श्रुत्या निगमाः । निगमानु-
पलब्धौ च “माध्यमिका देवगणा घराह्य उच्यन्ते”—एतदु-

बहुवचनं मरुत्स्वेव योज्यम्, तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि ध्रूयन्ते,—“ते सप्तसप्त मरुतां गणाः”—इति, तस्मादेवमप्युपपद्यते ।

एवं बहुवचनं भाष्यकास्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् घराहशब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा,—“दिवो घराहमरुतं कपर्दिनम्”—इति (ऋ० सं० १, ८, ५, ५) । रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वमराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति । उक्ता इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्या अङ्गुलया भवन्ति (सृजन्ति कर्माणि) शर्या इषवः शरमग्यः शरः शृणातेः शर्याभिर्नभरमाणो गमस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो भवति यदनेनमर्चन्त्यर्को मन्यो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को बृक्षो भवति संवृत्तः कटुकिम्ना ॥ ५ (४) ॥

“स्वसराणि (२२)” —इति । अनवगतम् । “स्वयं सारीणि” —इत्यवगमः । “अहानि”—इत्यभिधेयवचनम्, तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति । अपि वा “स्वर् आदित्य.” अत्र उच्यते । “स एनानि सारयति” तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते ।

“विश्वेदेवासो अत्तुरः सुतमागन्तु तूर्णयः । उन्ना इव स्वसराणि ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, ६, २) । मधुच्छन्दस भार्गवः । अग्निष्टोमे प्रउमे शस्त्रे गायत्रे तृचे यैश्वदेवे शस्यते । हे ‘विश्वेदेवासः !’ ‘अत्तुरः’ कर्म प्रति श्यग्भाणाः, ते हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तु स्वरन्ते । अत एवमामन्वयते ‘सुतम् आगन्तु’ भस्माभिः अग्निपुतमेतं सोमं प्रति ‘आगन्तु’ आगच्छत । हे ‘तूर्णयः’ स्वरण-शीलाः ! कथं पुनरागच्छत ? ‘उन्ना इव स्वसराणि’ । यथा ‘उन्नाः’ रश्मयः, ‘स्वसराणि’ अहानि प्रति, शीघ्रमागच्छन्ति, एवमागच्छत ॥ एवमसिन् रश्मिसम्बन्धान् “स्वसराणि”—इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“शर्याः (२३)”—इति । अनवगतम् । “शरमयः”—इत्य-
धामः । “इवयः” अग्निधेयाः । “शरः, शृणातेः” हिंसार्थस्य
(क्या० प०), हिंस्यन्ते हि तेन । “अभ्यमि हि अयसा तत-
र्दिधौत्सं न कञ्चिज्जनपानमक्षितम् । शर्यामिन् भरमाणो
गमस्त्योः ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५८, ६, ७, ७, ५) ।
श्रवणः ब्रह्मदन्तुश्च “पर्येषु प्रथम्य घात्रसासये”—इति
पायमानं सौर्यं सूक्तं ददृशतुः । पिपीलिकमध्यास्तिम्बोऽनुष्टुभः
पदूदुर्ध्ववृहत्त्यः, तासामिधं द्वितीया । ‘अभि ततर्दिध’ एतं सोमं
हे अभिपोतारः ! पुनः पुनरमिहतेत्यर्थः । ‘अयसा’ अघर्णीयेन
मन्त्रेण । कथं पुनरमिततर्दिध ? इति—‘शर्यामिः न भरमाणः’
शरमयोभिः इषुभिः यथा कञ्चिन् कं तर्दयेन धनुर्घाग्यमाणः,
एवमेतं सोमम् एभिः प्रावमिः ‘गमस्त्योः’ याद्वोरवस्थितैरमित-

तर्दिथ यूयम् । किञ्च, एवमेतं सोमं अभितर्दयन्तो यूयं वसती-
वरीभिरद्विराप्याय्य 'उत्सं ॥ कञ्चित्' कृपमिव कञ्चित् 'जनपानं'
महतः 'अक्षितम्' अक्षीणं कुरुत, महतो देवजनौघस्य पानार्हं
प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एषमिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात्
“शय्या” शय्येन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते ॥

“अर्कः (२४)” — इति, अनेकार्थम् । “देव.” तावत् सर्वं
एवार्क इत्युच्यते । आह किं कारणम् ? उच्यन्ते, — “यत्”
यस्मान् “एनं” देवम् “अर्चन्ति” स्तोतारः । “अर्को मन्त्रो
भवति” । किं कारणे ? “यत्” यस्मात् “अनेन” मन्त्रेण
“अर्चन्ति” तस्मादकः । “अर्कमन्नं भवति” । किं कारणम् ?
तद्धि “अर्चन्ति भूतानि” यो हि पूज्यः, तस्मात् तमपि संस्कार-
विशेषेण संसृज्यते पूजा क्रियते, पूज्यं च सर्वस्यैतमन्नम् । “अर्को
वृक्षो भवति” य एव प्रसिद्धः । आह किं कारणम् ? इति ।
उच्यते, — “संवृत्तः” सङ्गतः, संख्यातः, “कटुककिम्बा” कटुकमा-
येन भयति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्राह्मणास्त्वा
शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः
प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतो उधेमिरे
वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी
रथनेमिर्भवति यद्विष्णुनाति भूमिम् । उत पय्या रथानामर्द्रि

भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षरपविना व्ययुगित्यपि निगमो
भवतः । वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः ।
तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्नं
भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिम्य
इत्यपि निगमो भवति । इत्यामुधेन्येतेन व्याख्यातं सचा
सहेत्यर्थः । वसुभिः सचा भुवा । वसुभिः सह भुवो ।
चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथापि
पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनामि चितास्त्रयि भोगा-
श्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्या-
तोऽथाप्यध्यर्थे दृश्यते । अअ आ अपः । अअे आ
अपोऽपोऽअेऽधीति द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा ।
अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु द्युम्नं च रत्नं
च धेहि ॥ ६ (५) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

यथा तावद्देवोर्कशब्देन उच्यते, तथैव निगमः,—“गायन्ति
त्या गायत्रिणोऽचन्त्यर्कमर्किणः । ब्राह्मणस्त्वा शतक्रतो उद्वंश-
मिव येमिरे ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, १६, १) । मधुच्छन्दस
आर्यम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र ! गायन्ति त्वा

गायत्रिणः' स्तुवन्ति त्वां सामगाः, सामभिः । 'अर्चन्त्यर्क-
मर्किणः' पूजयन्ति त्वाम् ऋग्भिः होतारो मन्त्रिणः । एवमनेन
प्रकारेण सर्व एने "ग्राह्याः" याज्ञे कर्मणि हे 'शतक्रतो !' ।
'उद्वंशमिव येमिरे' उद्येमिरे वंशमिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिध,
यज्ञेषु तथेव महिमान् वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥ "वंशो वनशयो भवति"
वने शयित इवास्ते । "वननाच्छूयत इति वा" सम्भजनाद् वा
वह्निभिः ॥ एवमत्र देवः "अर्क" शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्यार्कशब्दाच्चत्ये "अर्चन्त्यर्कमर्किणः"—इत्येव एव
निगमः, अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ।

वृक्षस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

"पचि. (२५)"—इति । अनवगतम् । "रथनेमिर्भवति"—
इत्यभिधेयवचनम् । "यद् विपुनाति भूमिम्" सा हि विपुनाति
भूमिमिति पचिः ॥ "उ त स् त्ते परुष्यामूर्णा वसत शुन्ध्ययः ।
उत प्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३,
६, ४) । श्यावाश्वस्येयमार्णम् । हे मरुतः ! येषां वः तिरोभ-
षितुमाचिर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् 'उत स्, अपि च
कस्मिंश्चन काले 'शुन्ध्ययः' मद्रव इव 'परुष्या' नद्यां, माध्यमि-
कायां वा विपर्ववत्यां यूयमेव 'शुन्ध्ययः' शोधयितारः 'ऊर्णाः'
चित्राः, तिरोहिताः 'वसत' एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके । 'उत' अपि,
च, कस्मिंश्चिद्भ्युद्गमनकाले प्राप्ते युष्माकं 'रथानां प्याः' या
रथनेमयः, ता एव 'अद्रिम्' एवं 'भिन्दन्ति' 'ओजसा' बलेन,
किमुत यूयमित्यभिधायः ॥ एवमेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन

रथचक्रनेमिरभिसम्बन्ध्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थं चातु-
र्मास्येषु सान्तपनं हविरधिष्ठ्य 'देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदस्—
“तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः” सान्तपनं सन्तपंस्तस्मात् सान्त-
पनाः”—इति । एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकृति-
स्तोक्षणपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते । अल्पप्रयोगविषयत्वादु-
दाहरणद्वयम् ॥

“वक्षः (२६)” —इति, व्याख्यातम् । “उपो अदर्शि शुभ्यचः”
—इत्यत्र ॥

“धन्व (२७)” —इति, अन्तर्गतम् । “धन्वन्ति” —इत्यध-
गमः । “अन्तरिक्षम्” —इत्यभिधेयचयनम् । “धन्वन्त्यस्मा-
दापः” —इति नामप्राप्तौ हेतुनिर्देशः, —“यः परस्याः परावतस्तिरो
धन्वाति रोचते । स नः पर्यदति द्विपः ॥” —इति (ऋ० सं०
८, ८, ४५, २) । अग्निपुत्रस्य वत्सन्त्येयमार्थम् । व्यूढस्य
दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमारुतस्य शस्त्रस्य जातवेदस्यै सूक्ते
निषिद्धानीये शस्यते । ‘यः’ अग्निरादित्यात्मनाचस्थितः, ‘परस्याः
परावतः’ परस्यामपि परावति वर्तमानः, ‘तिरः’ तीर्णनमैतन्मह-
दन्तरिक्षं ‘धन्व’ म्येन प्रभावेन दीप्त्या ‘अति’ अतीत्य, अस्मान्
प्रति ‘रोचते’ एव, प्रकाशत एव । अनेनैवमतिमहतापि तिरो-
धीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किम् ? इत्युच्यते,—‘स नः’
सोऽस्माकं ‘पर्यन्’ ‘अति’ सर्वतः सादयतु नाशयतु ‘द्विपः’ द्वेष्टृन्
इत्यर्थः ॥ एवमसिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धान् “धन्व” शब्दोऽन्त-
रिक्षाभिधानमित्युपपद्यते ॥

“सिनम् (२८)”—इति, अनवगतम् । “सिनाति”—इति शब्दयुक्तिः । “अन्नं भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सिनाति भूतानि” यध्नातीत्यर्थः, अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वध्यन्ते । “इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावने न तुज्या अभूवन् । कः ? त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ४, ६, १) । विश्वामित्रस्येयमार्पम् । तार्तीयसवनेषु उक्थपर्व्यायेषु स्तोमाभिः शंसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे ‘इन्द्रावरुणौ !’ ‘इमा उ वां’ युवयोः ‘भूमयः’ स्तुतयः यायास्तैस्तैस्तोतृभिरुदीरयामहे, तां पुनरेता अस्मै ‘युवावते’ युष्मद्वते, भवद्भ्यां तद्वते यजमानाय ‘न’ यथा पूर्वं ‘तुज्या’ दानायाभिमतानामर्थानाम् ‘अभूवन्’ यमूचुः । यतो प्रधीमि,—हे ‘इन्द्रावरुणौ !’ ‘क त्यन्’ क तत् युवयोः ‘यशः’ माहाभाग्यं गतम् ? ‘येन’ माहाभाग्येनैताभिः स्तुतिभिः अमि-
 प्लुतौ सन्तौ ‘सिनम्’ अन्नं ‘भरथः’ ‘सखिभ्यः’ समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति “सिन” शब्देनात्रात्रमभिधीयत इत्युपपत्तिः । व्यभिचारित्वाद्भिधानां “सिनम्”—इत्यादीनि स्वेस्वेऽभिधानवर्गे पठितान्यपि सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नाता ह्येतस्मिन्नेकपदिके प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानिचिदनेकार्थाभिप्रायेण ॥

“इथा (२९)”—इति, एष निपातः, “अमुथा”—इत्यनेन व्याख्यातोऽष्टमेऽध्याये ॥

“सत्ता (३०)”—इति, अप्रतीतार्थो निपातः । “सह”—

इत्यर्थप्रतीतिः । “अग्निनेन्द्रेण परुणेन विष्णुनादित्यैस्त्वेर्वसुभिः
सचा भुवा । सजोपसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतम-
श्विनाः ॥” —इति (ऋ० सं० ६, ३, १४, १) । श्यावाश्वस्ये-
यमार्पम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मता । हे ‘अश्विनो !’ एताभिः
आग्न्यादिभिः देवताभिः ‘सचा भुवा’ सहितौ भूत्वा, ‘सजोपसौ
च’ सहप्रीतौ, इमं ‘सोमं’ ‘पिबतम्’ । पीत्वा चेतन्नामास्माकमर्थ-
मभिप्रेतं कुरुतमिन्येवमाशोर्गोज्या ॥ एवमिहाग्न्यादिदेवताभि-
सम्यग्व्यात् “सचा” —इत्येव सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

“वित् (३१)” —इति, एष “निपात” “अनुदात्तः” ।
तद्यथा, —“सद्यश्चिद्व यः शवसा पञ्च कृषीः” —इति (ऋ० मं०
८, ८, ३६, ३) । स “पुरस्तादेव व्याख्यात” चिदित्येगोऽनेक-
कर्मा” —इत्यत्र । “अथापि” अयमेव “उदात्तः” भाग्यदात्तो
भवति, ततः “पशुनाम भवति” । तद्यथा, —“चिदसि मनासि
धीरसि —इति राजक्रयणी गोमृत्तौ । सैवोच्यते, —“चिदसि
मनासि” —इति । अतः पुनरेतदु ग्राहणे व्याख्यायते, —“चिद-
सीति यद्वाच्यं चिद्विकित्सते” —इत्येवमादि आध्वर्यवे ॥

“आ (३२)” —इति, आकार उपसर्गः, पुरस्तादेव व्याख्यातः
—“आ इत्यर्वागर्थ” —इति । “अथाप्युपमार्थे दृश्यते” निपा-
तत्वेन “ज्जार आ भगम्” —इति । “अथापि” कदाचित्
“अध्यर्थे दृश्यते” —“अर्धात्युपरिभावमैश्वर्यं वा” —इति ।
यथायमध्यर्थेऽपि भवति, तथा “अम्न ओ अय” —इत्येव
निगमः । “कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वन्नेत्राय स्वयशसे

महे वयम् । अमेनस्य रजसो यदभ्रं औ अपो वृणाना वितनोति
मायिनी ॥” —इति (ऋ० स० ४, ३, २, १) । अधुना पद-
विभागमस्य भाष्यकारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,
—“अभ्रे, आं, अपः” —इति । अधुना “आं—इत्यस्यार्थं
प्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति” यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति “अभ्र
आं अपः” —इति । प्रतिमानो रात्रेयस्येयमार्पम् । वैश्वदेवस्य
प्रथमैव । जगती । अत्र पुनः प्रायेणापः स्तयन्ते । “आपो
वं विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः” —इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापां
विश्वेदेवत्वमुपपद्यते । तत् पुनः सूक्तं अमिहवस्य पङ्कहस्य पञ्चने-
ऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । “कदु प्रियायधाम्ने
मनामहे” । ‘कन् उ प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च ‘धाम्ने’ स्थानाय
वैश्वदेवाय, तन्प्राप्त्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान् यः
‘मनामहे’ ■ एव ह्युपास्यमानाः तन् स्थानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे । स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वक्षत्रादीनि ।
‘स्वक्षत्राय’ च धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः । यत्र स्वमेव बलं भवति,
न तत्र परकीयं बलमाशास्यते, यथेह लोके । ‘स्वयशसे’ यत्र
स्वमहिममृतमेव यशो भवति, न सांयोगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’
महते धाम्ने । मत्प्राप्त्यर्थमेव ‘ययं’ मनामहे, मत्वा चोपासह
इत्यभिप्रायः । ‘अमेन्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र,
तस्य । ‘रजसः’ रजोलोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः, तस्य ‘आं’
उपरि । ‘यत् अभ्रे’ यो मेघः, तत्र । या आपः अवस्थिताः,
ताः ‘अपः’ । ‘वृणाना’ सम्मजमाना ‘वितनोति’ विस्तृणाति

वर्षभावेन । 'मायिनी' प्रजावती, माध्यमिका वाक् । ताः 'अपः'
'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तामामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं
'मनामहे' याचामहे ॥ अग्रे एव हि अधि आप' वर्तन्ते इति
आङ्ङध्यर्थ इत्युपपद्यते ॥

अथ चैवमन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः स्यान्,—'कदु प्रियाय'
सुखाय प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्तामहे ।
कथं नामेतन् स्थानं सुखं च प्रियं च स्वक्षत्रञ्च स्वमहत्त्वञ्च स्या-
दित्येवमर्थं विश्वान् देवान् मनामहे । "मदेमहि, मनामहे"—
इति यान्त्राकर्मसु पठितम् । कनमाः पुनरपो याचामहे ? इति ।
उच्यते,—'आमेन्यस्य रजसः' आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽ-
न्तरिक्षलोकस्य यदन्नमुपरि वर्त्तनं, तस्मिन्ने 'अपः' 'वृणाना'
सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका वाक् 'वितनोति' वृष्टिभावेन,
ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"द्युम्नम् (३३)" —इति, अनेकार्थम् । "यशो वा अन्नं वा"—
इत्यभिप्रेयवचनम् । "शतं ते शिप्रिन्तयः सुदासे सहस्रं शंसा
उ त रातिरस्तु । जहि धर्ध्वनुषी मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं
च धेहि ।"—इति (ऋ० सं० ५, ३, ६, ३) । वसिष्ठस्यार्षम् ।
शिष्टुवेव । महाघते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते । हे 'शिप्रिन् !'
इन्द्र ! 'शतं' 'ने' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क ? 'सुदासे'
सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैनमनुगृहाण, यथा
नित्ययाज्ञेवार्थं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः
तव 'सहस्रं शंसा' गृह्णीतु त्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु'

अपि च हविर्देत्तिरस्त्वत्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्वमागत
 उपरुमः सन् शृणु, यत् कुरुष्व । हे 'वधः' वधयितः ! 'वनुषः'
 मर्त्यस्य योऽस्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यो मनुष्यः तस्य । यद्
 धीर्यम्, तत् 'जहि' । हत्वा च तस्य वीर्यम्, निरुक्तमकृत्वा
 'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा" रत्नं च 'धेहि' देहो-
 त्थर्यः । 'रत्नं' धनम् । एवमेतस्मिन् शत्रुवधसम्बन्धात् "द्युम्नं"
 शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः, हते हि शत्रौ
 यशोऽन्नं वा भवतीति ॥ "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्नमेव हि
 भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युम्नं द्योतयितुं च, यशस्तु दीप्तं
 प्रकाशस्वभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तो दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रे-
 णात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः पवित्र
 मुच्यन्ते । गमस्तिष्ठन् इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्र
 मुच्यन्ते । शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः । अग्निः

पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः
 पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते । अग्निः पवित्रं स मा
 पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्वि-
 त्यपि निगमो भवति तोदस्तुद्यतेः ॥ १ (६) ॥

“पवित्रम् (३४)” — इति, अनेकार्थम् । “पुनाते.” — इति धातु-
 निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पवित्रमुच्यते” — इत्यभिधेय-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ ३ ३ १ २ १ ३ ३ १ २

वचनम् । “येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्र-

३ १ २

धारेण पापमानीः पुनन्तु नः ॥” — इति (सा० सं० उ० आ० ५,
 २, ८, ५) । मन्त्रस्य पवित्रत्वप्रख्यापको नियमः । पवित्रस्य
 वसिष्ठसंहितस्य वा आपंम् । पापमानी सोमो । ‘येन’ ‘पवित्रेण’
 मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्यजमानाः ‘आत्मानं पुनते’ ‘सदा’ सतत-
 मेव । प्रस्तुते कर्मणि यस्य मन्त्रस्य तन् सामर्थ्यम्, ‘तेन’
 मन्त्रेणैव धीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ बहुप्रक्षरेण प्रधिरलेन ‘पापमानः’
 पापमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्यजमाना
 आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति, न हि इतरेषां
 देवानां पापमस्ति, यत् पूयेत । “न च वे देवान् पापं गच्छति”
 — इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्यजमाना उच्यन्ते ।
 ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां
 देवत्वम् ॥

“रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते” ते हि स्पर्शनिर्णयं पावयन्ति ।
 “वाचस्पतये पवस्व वृष्णः अंशुभ्यां गमस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः
 पवस्व येषां भागोऽसि” — इत्येषा उपांशुग्रहग्रहणे विनियुक्ता ।
 हे सोम ! वाचस्पतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येतमर्थं पुरम्भृत्य वृष्णः
 धर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताहुत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य चार्थे ‘पवस्व’
 पूयस्व, याचेतावन्तर्हिती सन्ती सकलयज्ञं व्याप्नुयानौ निषिध्य-
 मानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् ‘गम-
 स्तिपूतः’ एव रश्मिपूतः । किञ्च, ‘देवः’ त्वं दानादिगुणयुक्तः ।
 देवानामेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्रमसि पावयितासि । किं
 सर्वेषामेव ? नेत्युच्यते,—‘येषां भागोऽसि’ ये त्वामभिषवादि-
 क्रियया भजन्ति ऋत्विग्यजमानाः, ते ह्यत्र देयत्वेनाभिप्रेताः ।
 पावनसम्बन्धात्, न हीतरेषां देवानां पापमस्ति । पूर्ववत्
 किञ्चित् ॥

“पवमानं मध्यर्णो विधावसि सूरौ न चित्रो अग्न्यानि
 पथया । गमस्तिपूतो नृभिरद्विभिः सुतो महे वाजाय धन्वसि ॥”
 — इति । एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिगणैरहृष्टमायादिभिर्न्य-
 स्तैः समस्तैश्च त्रिभिः “प्रतं ध्याशयः” — इत्येतस्याष्टाचत्वारिंश-
 दृचस्य सूक्तस्य चत्वारिंशतामृचां दशदशर्चो दृष्टाः, तत्रैषा चतु-
 स्त्रिंशत्तमी । हे ‘पवमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अग्न्यानि’
 ‘पथया’ पवित्रयेन, ओर्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् ‘महि’
 ‘अर्ण’ उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभावात्मुपगतः, निर्ऋ-
 जीपः, सच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति ‘विधावसि’ ।

कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्थामापद्यते त्वम् ? इति,
 उच्यते,—पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गमस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन् ।
 ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्तूपविक्रयविधानेन, 'नृमिः' ऋत्विग्य-
 जमानैः 'अद्रिमिः' आवमिः 'सुतः' अभिपुत । ततो 'महे'
 'वाजाय' अन्नाय 'धन्वसि' हन्स्न जगद्धारयित्रेऽर्थाय । कथं
 नाम हन्स्नजगदुपकारित्वमभिनिष्पद्येत, वृष्टिनिमित्तेनैत्येतमर्थं
 पुरस्कृत्य रसमावमापन्नो द्रोणकल्शं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषी-
 त्यर्थः ? 'मूरो न चित्रः' सूर्य इव पूजनीयः ॥ एवमस्ति
 "गमस्तिपूतः"—इत्येतस्मात् पावनसम्बन्धाद्रश्मिनां पवित्रत्व-
 मुपपद्यते ॥ कैश्चिन् "पवित्रचन्तः परि वाचमासने"—इति
 (ऋ० सं० ७, २, २६, ३) । एव निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते" ता अपि हि पाययन्ति । "शतप-
 वित्राः स्वधया मदन्तीर्देवादीनामपियन्ति पायः । ता इन्द्रस्य
 न मिनन्ति मृतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवत् जुहोत ॥"—इति
 (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३) । अग्नेवत्या । त्रिष्टुप् । वसिष्ठ-
 स्मार्यम् । 'शतपवित्राः' बहुपावपित्र्यः, याः देव्यः, 'स्वधया'
 अन्नं सहिता भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवाः' दानादिगुणयुक्ताः,
 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानामेव 'पायः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि
 यन्ति' गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न
 हिंसन्ति च तानि कर्माणि ? येनान्नयधानन्तरमपिलभ्यमाना
 पर्यमावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः,
 नाभ्योऽदृश्यः 'सिन्धुभ्यः' स्पन्दमानाभ्यः 'हव्यं' हविः, 'घृतवत्'

घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः ! अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः ।
एवमत्रापः "पवित्र" शब्देनोच्यन्ते, अद्भैषतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ॥ ते पवित्रशब्देनोच्यन्ते, तेऽपि हि सर्व एव
पाययन्ति । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, घ्रायुः सोमः सूर्य
इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" ।
निगदप्रसिद्ध एवैष निगमः ॥

"तोदः (३४)"—इति, अनवगतम् । "तुदः"—इत्यवगमः ।
"तुद्यते." व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्देशः । भूमेर्षिलं
तोद इत्युच्यते, तद्धि तुध्नं भयति दीर्घत्वात् । कृप इत्येके ॥
२ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचंरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव
शरण आ महस्य ॥ बहुदाश्वान्स्त्वामेवाभिह्वयाग्यरिरमित्र
ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो
ह्वयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । तोदस्यैव शरण आ
महस्य । तुदस्यैव शरणेऽधि महतः स्वश्वाः सु अञ्चनः ।
आजुह्वानो घृतप्लुः स्वश्वा इत्यपि निगमो भवति ।
शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णो द्वे नामनी भवतः कुत्सिता-
र्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वो च ०—० महस्य" इति (ऋ० सं०
२, २, १६, १) । दीर्घतमस आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनुवा-

काश्विनयोः शस्यते । 'पुरु त्वा दाश्वान्' बहुदानवान् अहं
 भूत्वा हे अग्ने ! त्वामहं 'घोचे' त्वामाह्वयामीत्यर्थः । किं पुनः
 कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामाह्वयामि ? इति, उच्यते.—
 यस्मात् 'अरिः अग्ने ! तव स्विन् आ,—इत्येतद् विवक्षार्थं
 सुचिरमपि विचार्य तवाहमरिरेव स्तोमानामुच्चारणे । अर्थः
 ईश्वर एव, समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातुमित्यभि-
 प्रायः । किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाह्वयामि ?
 इति, उच्यते—इतः,—यस्मान् तोदस्य इव शरणे आ महस्य'
 तुभ्यस्येव विदीर्णस्य कस्यचिच्छत्रस्य कृपस्योपरि । आह
 अर्थः । 'महस्य' महत् इत्यर्थः । 'शरणे' विले । "शृ"
 हिंसायाम् (क्र्या० प०), तस्य शरण विलम्, तद्विदारितं भवति,
 तथाहि श्वन्ने विले कस्मिंश्चिद् यद्वा आपो गच्छन्ति, न न तस्य
 श्वन्ने महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाध्यानेक-
 देवताआहुतीरस्य मिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाण-
 मस्ति, अतो देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशिष्टोपकारे प्रवृत्तः, अतः
 त्वामेवाह्वयामि ॥ एवमत्र शब्दवारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च "तोद"
 शब्दस्य भूप्रदेशस्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते । तथा चोक्तम्, "तोद
 मध्ये निर्द्धत्यार्द्धचतुर्दशशङ्कुनिष्पन्त्यात्"—इति सदसो निर्माणे ॥

स्त्रिया अपि च असन्प्रदेशः तोद इत्युच्यते । तस्मादेतदपि
 तुभ्यस्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते ॥

"अरिः, अमित्रम्, "अच्छनेः"—इति निगमप्रसक्तम् ।
 अच्छनेः हिंसार्थस्य (मू० प०) । "ईश्वरोऽप्यरिः एतस्मादेव"

धातोः । यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते, यस्मादन्यदेव-
ताश्च अन्यदेवताश्चापरिसङ्ख्यया अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते, न
चाग्ने स्तासां ग्रहणशक्तिपरिहानमस्ति, न च ज्ञायते श्वमे
विल इष निषिक्ता आपः कापि गच्छान्त, ता आहुतय इत्ये-
तन् सामान्यं दृष्ट्वेवमयोचमन्त्रदृक्—“तोदस्येव शरण आ
महस्य”—इति, “तुदस्येव शरणेऽधि महतः”—इत्यर्थः ॥

“स्वज्ञाः (३६)”—इति, अनवगतम् । “सु—अञ्जनः”—
इत्ययमगमः । “सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वज्ञाः ।
तस्या अमृधा उपसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥”—इति
(ऋ० सं० ४, २, ८, १) । अत्रैरार्यम् । ऐन्द्री । त्रिण्डुप् । यस्य
यजमानस्य नित्येणायुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः
‘आजुह्वानः’ आह्वयमानः, अभिह्वयमानो वा, ‘घृतपृष्ठः’ घृताक्तपृष्ठः,
‘स्वज्ञाः’ शोभनगमनः, स्वेन प्रकाशेन ‘भानुना’ सत्ता सूर्येण
‘संयतते’ सङ्गच्छते, संस्पर्द्धते वा, सूर्येण अतिदीप्तत्वात् । तस्य
यजमानस्य किम् ? इति, उच्यते,—‘तस्मै’ एव ‘अमृधाः’
अमृताः, अम्लानाः, ‘उपसः’ ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । यस्यैव-
मभिह्वयमानोऽग्निः नित्यकालमेव सूर्येण संयतने, तस्यैव पुण्य-
कृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति,—नेतरस्य यज्जन इत्यभिप्रायः ।
अपि च य एवम् ‘आह’ अयज्वापि शुद्धाद्वितीयो दग्धिः कश्चिन्
‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुनवाम’ अभिपुण्ड्रमः सोमम् ‘इति’ तस्यापि
कल्याणामिव्याहारिणः सुप्रभाता एवोपसः,—किमुत यः सुनो-
तीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्मिन् “सूर्येण संयतते”—इत्यनेन सम्यधात्

“स्वञ्चाः=स्वञ्चतः” अञ्चतेः (भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्यु-
पपद्यते ॥

“शिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति” एते “विष्णोः” एव “हे
नामनी भवतः” । अत्र “शिपिविष्टः (३७)”—इति, एतद् गुण-
पदमनवगतम्, पक्षेण खानेकार्थम् । शिपिविष्टः, शेष इव निर्घृष्टित
इत्यर्थप्रतीतिः । अस्य सम्यन्धाद्वा “विष्णु (३८)” शब्दः समा-
म्नातः । यथा “अक्षा.”—इत्यस्य सम्यन्धान् “सोम” शब्दः
“सोमो अक्षा”—इति । न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णुशब्दः समाम्नातः,
देवतापदत्तान् । अनयोर्द्वयोरपि नाम्नोः यत् “पूर्य” तत्
“कुत्सितार्थीयं भवति”—“इति” “औषमन्यव.” आचार्यो
मन्यते । यथा च कुत्सितार्थीयं तथोदाहरणार्थमेव निब्रूयन्
दर्शयिष्यति ॥ २ (७) ॥

किमिच्छे^१ विष्णो^२ परिचक्ष्यं^३ भूत्^४ प्रयद्वक्षं^५ शिपिविष्टः^६
अस्मि^७ । मा^८ वर्षो^९ अस्मदप^{१०} गृह्^{११} एतद्^{१२} इत्यन्यरूपः^{१३} समिधं^{१४}
बभूव^{१५} ॥ किं^{१६} ते^{१७} विष्णोः^{१८} प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं^{१९}
यन्नः^{२०} प्रब्रू^{२१}पे^{२२} शेष इव निर्घृष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नः^{२३} डिमरपि
वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं^{२४} स्यात् किं^{२५} ते^{२६} विष्णोः^{२७} प्रख्यातमेतद्भव-
ति^{२८} प्रख्यापनीयं^{२९} यदुत प्रब्रू^{३०}पे^{३१} शिपिविष्टोऽस्मीति^{३२} प्रति-
पन्नरश्मिः^{३३} शिषयोऽत्र^{३४} रश्मय उच्यन्ते^{३५} तैराविष्टो^{३६} भवति^{३७} ।
मा^{३८} वर्षो^{३९} अस्मदप^{४०} गृह्^{४१} एतन्^{४२} । वर्ष इति^{४३} रूपनाम^{४४} घृणो-

तीति सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मि-
स्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

“किमित् ते” “प्रतत्ते अद्य”—इति (ऋ० सं० ५, ६, २६, ६, ५) । वसिष्ठस्यैते आर्षे । विष्णोः शिपिविष्टस्यान्यारम्भरणीये चह, तस्यैते याज्यानुषाक्ये, वाजपेये च सप्तदशे शस्त्रे शस्यत्रे, सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किरूपः त्वम्? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽसौत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते, “किमित् ते विष्णोः”—इति । किमेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं “परिचक्ष्यं” परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तव सन्ति, येनैवं “प्रवचक्षे” पुनः पुनर्ब्रूये । अस्माकमग्रतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति, “शेष इव निर्घेष्टितोऽस्मीति” “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदयकाले निर्घेष्टितः शेषस्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्वमकुत्सितार्थमित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवाभिप्रेत स्यात्” प्रशंसायुक्तगुणमेवैतन्नाम स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह—कथम्? इति, उच्यते,—“शिपयः” “अत्र” अस्मिन् प्रशंसापक्षे “रश्मयः उच्यन्ते” । स च सूर्यो मुहूर्त्ततः “तैः” शिपिसर्पशैः वालरश्मिभिः “आविष्टः” तस्मात् “शिपिविष्टः”—इत्युच्यते । एवमेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति, नाश्रीलोपमासम्यङ्मित्यमिप्रायः । हे ‘विष्णो !’ किमेतदेवैकं रूपं तव ‘परिचक्ष्यं’ “प्रध्यापनीयम्” अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रध्यापनीयानि सन्ति । “यदुत” एवं “प्रब्रू-

—शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः” प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मि-
 ग्यतिः । विज्ञानोमस्तत्रैतदुपपद्यम् । अतो ब्रूमः—“मा वर्षो
 अस्मदपगूह ए तन्” । ‘मा’ एतन् ‘वर्षः’ रूपम् ‘अस्मत्’ अस्माक-
 मग्रतः प्रत्यापय । किं तर्हि ? ‘अपगूह एतन्’ संवृतं कुरुष्वेतद्
 “शिपिविष्ट”शब्दवाच्यमुपमेयरूपम्, अथवा बालरश्मिसंयुक्तम् ।
 किं तर्हि ? “यदन्यरूपः” येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “संग्रामे”
 ‘बभूव’ “भवसि” । “संयतरश्मिः” सम्यङ्दानेकरश्मिजालः,
 तद्वैद्य नो माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः ।
 तद्वध्यनापृष्टं संग्रामेषु भवति ॥ “तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य
 यथा प्रशंसानामेतदिति, “उत्तरा” ऋगस्या एव प्रकृताया
 ऋचः “भूपसे निर्वचनाय” अत्र हि स्वशब्देनैवास्म्य प्रशंसा-
 नामत्यमुच्यते ॥ ३ (८) ॥

प्र तत्ते^१ अद्य शिपिविष्ट^२ नामार्ग्यः^३ शंसामि^४ व्युनानि^५
 विद्वान् । तन्त्वा^६ गृणामि^७ तवममत्व्यान्^८ क्षयन्तमस्य^९
 रजसः पराके ॥ तत्तेऽद्य शिपिविष्टनामार्ग्यः^{१०} प्रशंसाम्यर्ग्यो-
 ऽहमस्मीश्वरः^{११} स्ते मानामर्ग्यस्त्वममीति वा तन्त्वा म्तामि^{१२}
 तवममत्व्यान्त्वम इति महतो नामर्घ्यमुदितो भवति^{१३}
 निवमन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्त आघृणिगगतहृणिः ।
 आघृणं ममचावहे । आगतहृणं ममचावहे । पृथुजयाः

पृथुजवः । पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः प्रामापयदा-
युर्दस्योः ४ (६) ॥

“प्र तत् ते अद्य”—इति (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५) । हे
'शिपियिष्ट !' विष्णो ! 'तत्' 'ते' तव 'नाम' 'प्रशंसामि' तत्प्रशं-
सार्थीयमेव पश्यामि, यदन्ये कुत्सितार्थीय पश्यन्ति । 'वयुनानि'
युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि 'विद्वान्' जानानः । किञ्च, “आय्योऽ-
हमस्मि” यस्माद्दीश्वरः स्तुतीनामुदीरणे, युष्मद्गुणाभिज्ञः,
तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अय्यस्त्वमसि” अय्य ईश्वरः,
मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति विस्फुटतरं
प्रशंसानामत्वमिति । यस्त्व सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, 'तं' 'त्वा'
त्वामहं 'गृणामि' स्तौमि । 'तवसं' महान्तम् । अतव्यान्
अहमहानहम्, आत्मनिन्दया मृत्यते । क वर्त्तमानं निवसन्तम् ?
'अस्य रजसः' अन्तरिक्षलोकस्य 'पराके पराक्रान्ते स्थाने, दूराद्
दूरतरे निवसन्तं स्तौमि ॥

“आवृणिः (३६)”—इति, अनवगतम् । “आगतवृणिः”—
इत्यवगमः । आगतदीप्तिरोगत्क्रोधो वाभिधेयः । “एहि वां
विमुचो नपादावृणे संसचावहे । रथीन् ऋतस्य नो भव ॥”—
इति (ऋ० सं० ४, ८, २१, १) । भरद्वाजस्येयमार्पणम् । गायत्री ।
पौष्णे सूक्ते । 'एहि' आगच्छ । हे 'विमुचः' विचयितः !
प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन् ! सूर्य ! 'नपात्' नतः ! अदुभ्योऽ-

गिनर्जायते, अग्नेरादित्यः--इत्यन्यापेक्षया नपात्र सूर्यस्य ।
अथवा मनुष्याग्रामेव नत्ता स्यात् नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो
जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्यो जायते, यदुक्तमागुपस्थाने,—
“एष प्रातः प्रसुवति”—इति । ‘आवृणे’ आगतदीप्ते ! ‘संस-
खायहै’ “संसेवावहै” । ‘चाम्’ आवां परस्परतः । ‘रथान्
मृतस्य’ शंहयिता, ममयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य ‘नः’
‘भव’ । त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत्
त्वमुदिहि, त्वय्युदिने प्रोत्सर्पतामयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स एव-
मयमत्र सूर्यसम्बन्धान् “आवृणि”शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्ति-
कर्मसु च पठित एवायं “हरः (६), हृणिः (१०)” —इति । ऋधो-
ऽपि हृणिरित्युच्यते,—“हेलः (१), हरः (२), हृणिः (३)” इति,
तदपि प्रकरणघशाहुपोक्षतश्रमम् ॥

“पृथुञ्जयाः (४०)” —इति, अनवातम् । “पृथुञ्जयः”—इत्य-
यगमः । “यं नु न किः पृतनासु स्वराज द्विता तरति नृत्तमं
हरिष्ठाम् । इततनः सत्वभिर्यो ह शृणैः पृथुञ्जया अमितादा-
शुर्देभ्योः ॥” —इति (अ० स० ३, ३, १३, ५) । विश्वामित्रस्येय-
मार्गम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि
मह्यवर्ताये शस्त्रं शस्यते । ‘यं नु न किः’ यमिन्द्रं न कश्चिदपि
‘पृतनासु’ संग्रामेषु ‘स्वराजम्’ अपरार्थीतराज्यं ‘द्विता’ द्विविधे-
नापि यत्नेन सांयोगिकेन अग्रेसरं च, ‘तरति’ जयति, सर्वथा यो
जेतुं न शक्यत इत्यर्थः । अथवा, ‘द्विता तरति’ द्विधैकधा वा,
यद्वा वा वर्तमान पृतनासु ‘यं नु न किः’ यं न कश्चिन् हन्तुं

शक्तोति 'नृत्तमं' मनुष्यतमं 'हृष्टिं' हृष्ट्योः स्थातारम् । 'इनतमः' ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः 'सत्त्वमिः यो ॥ शूषैः' अनेक-
सत्त्वसयुक्तैः हस्त्यश्वरथपद्मातिलक्ष्मणैः सायोगिकैः बलैः, शूषैश्च
यत्नविशेषैरेव । अथचा, सत्त्वशब्दविशेषणमेव "शुष"शब्दः स्यात्,
--सम्बयुक्तैः शूषैः बलैरिति । 'पृथुञ्जयाः' चिस्तीर्णजवः 'अमिनात्
आयुः' । कस्य ? 'इस्योः' मेघस्य, असुरस्य, तमहं स्तौमि ।
स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दसामान्यात् यथा-
धिकाराच्च "पृथुञ्जयाः = पृथुजवः" -- इत्युपपद्यते ॥ ४ (६) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिर्गरण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथग्युम् ॥ दीधितयोऽङ्गुलयो
भवन्ति धीयन्ते कमस्वरणी ग्रन्थत एने अग्निः समरणा-
ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

"अथय्युम् (३६)" -- इति, अनवगतम् । "अतनवन्तम्"
-- इत्यवगमः ॥ "अग्निं नरो ० -- ० मथय्युम् इति (ऋ० सं० ५,
१, २३, १) । वलिष्टस्वार्पम् । विराट् त्रिष्टुप् । महाप्रते आग्नेये
सूक्ते प्रथमैवेयम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमास्ते
शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव । 'नरः' मनुष्याः 'दीधितिभिः'
अङ्गुलिभिः योक्तुं परिगृह्य, उत्तराणि च 'हस्तच्युती' हस्तप्रच्युत्या
हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः 'गरण्योः' सकाशाद् अग्निं 'जनयन्त' ।
'प्रशस्त' प्रशस्यमित्पर्थः । 'दूरेदृशं' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम'

‘अथर्त्यम्’ “अतनवन्नम्” गमनवन्तमित्यर्थाः ॥ एवमत्र अतनेः
 गत्यर्थस्य (भू० प०) सासृष्यादन्यधिकाराच्चापि “अथर्त्युः”
 अतनवानित्युपपद्यते । “दोधितयोऽङ्गुल्यो भवन्ति” ता हि
 “धीयन्ते” “कर्मसु” अनुष्ठीयमानेषु । “अरणी” “प्रत्यृतः”
 प्रतिगतः । “एने” “अग्निः वा स्यात्” “समरणाज्जायते—इति
 चा” अरण्योः हि ‘समरणात्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिवन्माकं सरांमि त्रिंशतम् । इन्द्रः
 सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिवन् साकं सहे-
 त्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्त-
 कानीति (वाकृतकानीति) वेन्द्रः सोमस्यकान्त इति वा कणे
 घात इति वा कणं हतः कान्तिहतस्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते
 त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येत-
 स्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिवन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
 त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशन् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या
 एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अप-
 रपक्षेपिवन्ति तथापि निगमो भवति । यमक्षितिमक्षितयः
 पिवन्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
 भवति । यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति ॥ ६ ॥

“काणुका (४२)” — इति, अनवगतम्, अनेकार्थं च । “कान्त-
कानीति वा, क्रान्तकानीति वा, कृतकानीति वा” — इत्येवमाद्याः
शब्दसमाधयः । “एकया प्रति० — काणुका” इति (ऋ० सं० ६,
५, २६, ४) । काण्वस्य कुरुसुतेरियमार्पम् । गायत्री । ऐन्द्री ।
‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन सकृत्प्रतिहितेनैव चेतसा ‘पिबत्’
पिबतीन्द्रः ‘साकं’ सहेत्यर्थः । कानि पुनः पिबति ? ‘सरांसि’ ।
कियन्ति ? ‘त्रिंशत्’ । कस्य पूर्णानि पिबति ? ‘सोमस्य’ ।
किङ्गुणयुक्तानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि” प्रियाणीत्यर्थः ।
अथ “वा” सोमस्य “क्रान्तकानि” अखिलं सरांसि सोमस्य
पूर्णानित्यर्थः । अथ “वा” “कृतकानि” संस्कृतानि, ऋत्विग्भिः
इन्द्रार्थमेव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मात् “सोमस्य कान्तः”
तस्मादपिबत् । अन्यथेन्द्रविशेषणमेव स्यान्न सरोविशेषणम् ।
आह, कथम् ? इति, उच्यते, — “आघातः इति वा” आ कणे घातं
पिबतीति यावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः, “कणे हतः” = “कान्ति-
हतः” — इत्यर्थः । कामः, प्रार्थना, कणे, — इति समानार्थाः,
कामे योऽभिहतः, सः “कणे हतः” — इत्युच्यते, हतपानाभिलास
इत्यर्थः । एवमेतत् काणुकेति सरोविशेषणमिन्द्रविशेषणं वा ?
पानविशेषणं वा ? सर्वेषामस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात् । एवं चास्य
विकल्प्यमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्तमस्मिन्मन्त्रे “सरांसि त्रिंशत्” — इति, अस्याभिधेय-
विषयप्रख्यापनप्रसक्तमिदमुच्यते, — “तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते” तत्रै-
तस्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेयमर्थवस्तु याज्ञिकाः ‘वेदयन्ते’

कथयन्ति । “त्रिशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेव-
तानि”—इति, तत्र हि माध्यन्दिनं सवने उक्थपर्यायाः त्रयोऽ-
प्येन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चनेषु दश चमसाः, तदभिप्रायेण
त्रिशत्सरांसीन्युक्तं मन्त्रदृशा । ते ह्यत्रेन्द्रस्य “सरकाः” अमि-
प्रेताः । सीयुसरका इत्येतरस्य कस्यचिन् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्-
थसम्यङ्गानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पियन्ति”
पीयन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते”—इत्येव याजिकानामभिप्रायः ।
“त्रिशद्वपरपक्षस्याहोरात्रा”, चिशन् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः । “तत्”
तथैवं सति ‘या’ एताः “चान्द्रमस्य,” चन्द्रमसि भवाः
चान्द्रमस्य, “आगामिन्य,” प्रतिपद्वृद्धितीयाद्यासु तिथिष्वगच्छ-
न्तीति । किं तासाम् ? इति, उच्यन्ते,—रश्मयस्ता अपरपक्षे
पियन्ति । यथा चैतदेव “तथापि” तथैव “निगमः”—“यम-
क्षितिमक्षितयः पियन्ति”—इति । चन्द्रमसमपरपक्षे पात्वा ते
सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति” आपूरयन्ति ।
यथा चैतदेव “तथापि” तथैव “निगमः”—यथा देवा अंशु-
माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अशुमाप्याययन्ति, यमक्षितिमक्षितयः पियन्ति ।
तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपा ॥”—
इति । राजयज्वरुहोतस्य रज्यदेवश्चरुर्निष्प्यते, तत्र प्राक् स्विष्टरु-
तोऽनेन याज्याहुतिर्हयते । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशुं’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एवमनेन प्रकारेण हे
यजमात ! न्याम् ‘इन्द्रः’ ‘वरुणः’ ‘बृहस्पतिः’ च एते ‘भुवनस्य’

भूतजातस्य 'गोपाः'गोसारः । 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च ।
 किञ्च, 'यथा' येन शकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीणम् सोमं, 'अक्षितयः'
 सूर्यरश्मयः पियन्ति तथा त्वमपि हविर्दातारं सन्तं पिबन्तु, उप-
 जीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु एते "यमक्षितिम्"—इति पाठः, तेषां
 यमक्षितिमक्षितयः पियन्ति, स च त्वामाप्याययन्त्वित्येवं योज्यम् ॥

आह,—“एकया प्रतिघापिबत्”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे “साकं
 सरांसि त्रिंशत्मिन्द्रः” पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—
 “तद् य एताश्चान्द्रमस्य धामानिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता
 अपरपक्षे पियन्ति”—इति, तदेतद्रश्मिषु पातुष्व, चन्द्रमसि च
 पीयमाने, सर्वमेवेदमसम्पृष्टं भवति ?—इति “एकया प्रतिघा-
 पिबत्”—इत्येतस्य मन्त्रस्मीन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् “अक्षितिम्-
 क्षितयः पियन्ति”—इति रश्मीनां पानसम्बन्धादाह्नि उच्यते,
 आदित्योऽपि हि इन्द्रशब्देनोच्यते एव —“असावादित्य इन्द्रः”
 —इति विज्ञायते । तदप्यवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह
 समासयासस्तुतिभाजः । सरःशब्दः खल्वपि उदके एव वर्तते,
 “पयः (३७), सरः (३८), मेघजम् (३९)”—इत्युदकनामस्तु पठितम् ।
 सत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सप्तसि पञ्चदशाहः सम्भूतानि
 साकमवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः = इन्द्रो रश्मि-
 मिरपरपक्षे पिबतीति । एयमेतन् सर्वमुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे ॥६॥

अग्निगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशामन-
 मेवाभिप्रतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वाद्भिगो शमीध्वं सुशमि धामीध्वं

शमीध्वमधिगदित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते । तुभ्यं श्रोतव्य-
 ध्रिगो शचीवः । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यधिगुरुच्यते ।
 अध्रिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति अङ्गूषः स्तोम
 आधोपः । एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन
 वयमिन्द्रवन्तः ॥ ७ (११)

“अधिगुः (४३)” — इति, अनवगम्, अनेकाथञ्च । “अधिगु-
 मन्त्रो भवति” । आह, किं कारणम् ? उच्यते, — “गधि अधि-
 कृतत्वात्” । सोऽयमधिगुः सन् अधिगुस्तिगथः । गधि योऽ-
 धिष्ठितो मन्त्रः स अधिगुः । “अपि वा” गौरित्यत्वात् “प्रशा-
 सनमेव” एतन् “अभिप्रेत” स्यात् । अधिगुर्नाम कश्चिदस्ति
 दैव्यः शमिता, तस्येतत् प्रशासन स्यात्, सम्प्रेषणमित्यर्थः । किं
 कारणम् ? “तच्छःदवत्त्वात्” । तथाह्यस्य मन्त्रस्य अधिगुशब्द-
 धस्यं यदेतदुक्तमुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन “अधिगो शमीध्वम्”
 इति । हे ‘अधिगो !’ सर्व एव गूयं ‘शमीध्वम्’ ‘शमयध्वम्’
 एनं पशुमिति । ‘दैव्याः शमितार आरमध्वम् ०—० आशासाना
 मेधपतिभ्यां मेधम् ०—० नेहस्तोके तनये रविनारचच्छमि-
 तारः ०—० अधिगो शमीध्वम्’ — इति प्रेषः । हे ‘दैव्याः !’
 ‘शमितारः !’ अपि च हे ‘मनुष्याः !’ ‘आरमध्वम्’ ‘उपनयत’ च
 एनं पशुम् । एताः ‘दैव्याः’ ‘दुः’ यज्ञगृहद्वार इत्यर्थः । ‘आशा-
 सानाः’ प्रार्थयमाना ; ‘मेधपतिभ्याम्’ आभ्यामग्नौपीमाभ्यां मेधम्
 एनं पशुं शमयितुम् । किञ्च, ‘अस्मै अग्निं भरत’ प्रमरतास्मै

पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निमुल्मुकम्, पुरस्ताद्धारयतेत्यर्थः ।
 किञ्च, 'स्तृणीत वह्निः' अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय, उपाकरणमेतं
 दर्भमपास्यतेत्यर्थः । किञ्च, 'अन्वेनं माता मन्यताम्' एतं सञ्-
 ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । 'अनु' मन्यतां 'पिता' । 'भ्राता
 सगर्भ्यः' 'अनु' मन्यतां सहगर्भीयः, सहोदर इत्यर्थः । 'अनुम-
 न्यतां' चैनं 'सखा सयूथ्यः' सहयूथचारी, 'अनु' मन्यतामेतमेभिः
 सञ्ज्ञपयतेत्यभिप्रायः । किञ्च, 'उदोचीनाम् अस्य पद्मो निधत्तात्
 उदक्पादमेतं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च, सूर्य्यप्रभवमस्य चक्षुः',
 ततः 'सूर्य्यम्' एव 'गमयतात्' । 'घातम्' अनु 'प्राणम्' अन्वव-
 सृजतात् । 'असु' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्वव
 सृजत । 'दिशः' 'श्रोत्रम्' अन्ववसृजत । किञ्च, 'उपाकरणेन'
 दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छूयतात्' आच्छा-
 तेत्यर्थः । ततोऽनन्तरमेव 'पुरा' नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः
 प्रशस्तात् प्रदेशात् 'वपाम्' 'उत्खिद्रतात्' उद्धरत । किञ्च,
 'अन्तरैव' अभ्यन्तरत एव, 'उष्माणम्' अस्य शम्यमानस्य 'वारय-
 ध्वात्' । 'श्येनमस्य' श्येनाकृति श्येनवर्णं वा वाकेन 'वक्षः' उरः
 'कुरुत' । 'प्रशस्ता वाहु' 'शला दोषणी'—इति बाहोरैवेतदभि-
 धानम् अद्ययवशः, अत्र बाहुशब्दः प्रायेणांसयोः वर्तते, आ
 आरत्निसन्धानौ बाहु प्रशस्तौ कुरुत । स्वधित्याकृती,—इत्येकः ।
 शलाशब्दः अरत्न्यामेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ
 प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणी कुरुतेत्येके । "श्येन-
 शलाकश्यपा-कवपा-स्त्रेकपर्णेष्वाकृति-विशेष-वचन-सिद्धसाधनं

स्यात्”—इति हि नैयायिकाः पठन्ति । ‘कश्यपेवांसा’ कश्य-
पाविव अंसां कुरुत । किञ्च, ‘अच्छिद्रे श्रोणा’ अविकले कुरुत ।
‘कवपोरू’ कवणे गतिसमर्थं कुरुत, कवतिर्गत्यर्थः, “च्यवते,
कवते, गवते”—इति गतिकर्माणः । पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे
एव कुरुतेत्यर्थः । ‘स्नेकपर्णा’ कर्णोरपत्राणां च ‘भष्टीवन्ता’
भस्त्रिसंयुक्तो कुरुत । ‘वड्विशतिरस्य वड्कयः, ता अनुष्टयो
च्यावयतात्’ या एता वड्कयः पर्शवः, अनुष्टया अनुष्टानक्रियया
प्रचयाघनसमर्थयैव प्रचयावयत । किञ्च, ‘गात्रम्’ ‘अस्य’ ‘अनूनम्’
अधिकलं ‘हृणुतान्’ कुरुत । किञ्च, ‘ऊवध्यगोहम्’ ऊवध्यं यः
पार्थिवो गर्तः, प्रहृष्टं संवृणांति, तम्, उत्तरञ्चात्वालस्य ‘जनतात्’ ।
‘भस्त्रा रक्षः संसृजतात्’ भस्त्रगृभाञ्चि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः । किञ्च,
‘घनिष्ठुम्’ दृष्ट्वा ‘मा राविष्ट’ ‘मा शब्द करिष्यथाः । ‘उलूकं
मन्यमानाः’ उलूकवन्तं घनिष्ठुं मन्यमानाः, उलूको हि भयङ्कर-
त्वाद् दृष्ट्वा जनैः विराज्यते,—अयमुलूकोऽयमुलूक इति । तदाशङ्क्या
उलूकसारूप्याद्वनिष्ठोर्मां राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः ! नेष्टस्तोके
तनये रमितारवच्छमितारः नैतन् कर्म कुर्वतां रयितारघन्, पुत्रेषु
पौत्रेषु च स्यान्, अगवणशीलं घः पुत्रपौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।
हे ‘अघ्निगो !’ ‘शर्माध्वम्’ एनं पशुं ‘सुशमि शर्माध्वम्’ यथा
चायं सुशमितः स्यात्तथैनं ‘शर्माध्वं’ हे ‘अघ्निगो !’ मा प्रमादं
करिष्यथ ॥ एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अघ्निगोः प्रशासन-
मित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिञ्च ग्रैवे यथासम्भवं
प्रशासनानि द्रष्टव्यानि,—“प्रासा अग्नि भरत”—इत्येवमादीनि ॥

“अग्निरप्यधिगुरुच्यते” अधृतगमनोऽसावित्यधिगुः । “तुभ्यं श्रोतन्त्यधिगो शचायः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य । कवि-
शस्तो बृहता भानुना आगा हव्या जुपस्य मेधिर ॥”—इति (ऋ०
सं० ३, २, २१, ४) । कुशिकपुत्रस्यार्षम् । विराट् । पाथ्विष्टोके
सूक्ते विनियुक्ता ? हे ‘अधिगो’ अधृतगमन ! शचीवः कर्मवन् !
‘तुभ्यं’ त्वदर्धमेते ‘स्तोकासः’ विन्दशो वषामतीत्य श्रोतं क्षरन्ति ।
‘मेदसः’ च ‘घृतस्य’ च । यस्य तथैतद्वर्त्तते, सत्यं ‘कविशस्तः’
प्रक्षरणे प्रक्षरणे कविभिरमिपुतः, ‘बृहता’ महता ‘भानुना’ ‘भासा’
‘आगाः’ आगच्छ । आगत्य चेमानि ‘हव्या’ हवींषि यानि
स्तोकाख्यानि, त्वदर्धमेव क्षरन्ति ‘जुपस्य’ संसेचस्य । हे ‘मेधिर’
यज्ञवन् ! इत्यर्थः । एवमत्र “अधिगो”—इत्यग्निरुक्तः, तसा-
दग्नेरधिगुत्थमुपपद्यते ॥

“इन्द्रोऽप्यधिगुरुच्यते” । तस्यापि न कश्चिद् गमनधार-
यितास्ति “अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं
माहिनाय । ऋचीपमायाधिगव ओहमिन्द्राय ग्रह्याणि राततमा ॥”—
इति (ऋ० सं० १, ४, २७, १) । नोधस्त इयमार्षम् । अहीनसूक्ते
शस्यते । ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘प्र हर्मि’ प्रभरामि ‘स्तोमम्’ ‘प्रयो न’
प्रय इव, अन्नमिव, यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि । ‘तवसे’
महते ‘तुराय’ त्वरमाणाय ‘माहिनाय’ महनाय होत्रे । किञ्च,
‘ऋचीपमाय’ ऋक्समाय, स्तुतिसमाय, यावती स्तुतीरुदीर्यते
ताद्यानेचासौ भवति, माहाभाग्यात् । ‘अधिगवे’ अधृतगमनाय,
अप्रतिहतगमनाय, एवंलक्षणाय ‘इन्द्राय’ ‘ओहन’ अहं प्रापयामि

‘ब्रह्माणि’ हवींषि ‘राततमा’ दातव्यतमानि यान्यसावेदार्हति,
तानीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्मिन्नग्निगुशब्दे इन्द्रविशेषणत्वादिन्द्राभि-
धानमित्युपपद्यते ॥

“आङ्गूयः (४४)—इति, अनवगतम् । “स्तोमः” अग्नि-
धेयः ! “आघोषः”—इति शब्दसमाधिः ॥ “ए नाङ्गूयेण वय-
मिन्द्रवन्तोऽमिष्याम वृज्जे सर्ववीराः । तन्नो मित्रो वरुणो
मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उ त द्यौः ॥”—इति (ऋ० सं०
१, ७, २३, ४) । त्रिष्टुप् । कुत्सस्य त्रितस्य वा कृपे पतित-
स्वार्पम् । वैश्वदेवस्य चरोभ्रातृव्यघतो याज्यैषा । ‘एनेन’ अनेन
‘वयम्’ ‘आङ्गूयेण’ आघोषणीयेन स्तोमेन ‘इन्द्रवन्’ इन्द्रसंयुक्ताः
‘स्याम’ वयम् । ‘तन्’ ततो विश्वे ‘सर्वे’ एव अनवत्वण्डिताः
सन्तः, सर्वान् भ्रातृव्यान् ‘अग्नि’ भवेम । तदेतन् ‘न’ सर्वमपि
‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्ताम्’ पुनः पुनर्महयन्तां पूजयन्तु ।
‘अदितिः’ च पूजयतु । ‘सिन्धुः’ च पूजयतु । ‘पृथिवी’ न
पूजयतु । ‘उत द्यौः’ पूजयत्येतदेवानुवर्तते ॥ एवमत्र
स्तोमोऽयम् “आङ्गूय” शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
॥ ७ (११) ॥

आपा॑न्तमन्युस्तु॒पल॑प्रभ॒र्मा धुनिः॑ शिमी॒वाञ्छ॑रुमान्
ऋ॒जी॒पी । सोमा॑ विश्वा॒न्यत॑सा व॒नानि॑ नावा॒ग्निन्द्र॑
प्रति॒मानानि॑ दे॒भ्यः ॥ आपा॑तितमन्युस्तु॒प्रहारी॑ (क्षिप्रप्रहारी
सुप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनि॑र्धनोतेः शिमी॑ति कर्मनाम

शमयतेर्वा शक्रोतेर्वर्जीपी सोमो यत् सोमस्य पूयमानस्या-
तिरिच्यते तदजीपमपार्जितं भवति तेनर्जीपी सोमोऽ-
थार्यन्द्रो निगमो भवति । ऋजीपी वज्रीति । हर्य्योरस्य
म भागो धानाश्चेति धाना आप्ते हिता भवन्ति फले
हिता भवन्तीति वा । वग्धां ते हरी धाना उप ऋजीपं
जिघ्रतामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा-
मादत्तं यमस्तिरत्तिक्रमां सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि
नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति यरेनं प्रतिमिमते नैनं
तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवेनमप्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके
नैधण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्नुत इति
वा श्माश्नुत इति वा । अव श्मशा रुधद्वाः । अवारु-
धच्छ्मशा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

“आपान्तमन्युः (४५)” — इति, अनवगतम्, पक्षेण चाने-
कार्थम् । “आपातितमन्युः” — इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः”
— इति (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५) । वैश्वामित्रस्य रेजोरिय-
मार्थम् । त्रिष्टुप् । सूर्यस्तुत्यैकाहे निष्केवल्ये धिनियुक्ता ।
आपादितक्षितिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः सग्रामे, ‘तृपलप्रभर्मा’
“तृप्रहारो श्विप्रप्रहारो, सोमो वेन्द्रो वा” । ‘धुनिः’ धूनयिता

कम्पयिता शत्रूणां पात्राणाम् । 'शिमीवान्' स्वाधिकारविहितेन
 कर्मणा कर्मवान् । 'शरुमान्' हिसावान् । 'ऋजीपी' यदि सोमो-
 ऽभिप्रेतः, तस्य ऋजीपित्वमुपपद्यते. अयेन्द्रोऽभिप्रेतः, तस्य तयोर-
 श्वयोः ऋजीपभागाः इत्यनयापेक्षया ऋजीपित्वम् । एवमयमर्द्धर्चः,
 सोमस्येन्द्रस्य वा, यश्मिंश्च पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्चः, तस्मिन् पक्षेऽयं
 तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः,—य एवङ्गुणयुक्तः
 'सोमः' स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि
 'घनानि' उदकानि, इतराणि वा चनानि घनस्पत्याख्यानि, स्येन
 महिम्ना व्याप्नाति, स हि तेषामधिपतिः । एवमेते त्रयोऽपि
 पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव—“नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमा-
 नानि देभुः”—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमायन्ते
 स्तोत्राणि, न तानि दभ्नुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति ।
 किन्तर्हि ? अर्वागेय तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा
 “एनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति” नोपमायं कुर्वन्ति,
 स हि तेषां विनाशः । एवमेव पाद ऐन्द्रः । एवमुभयप्रधान-
 त्वमस्या ऋचः ॥

अथयेवमन्यथाम्या ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ
 पादाद्वैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादमुन्वृष्य चतुर्थः पादः
 आद्याम्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः,
 आपादितमन्युः तृग्रहरो, धुनिः, शिमीधान्, शरुमान्, ऋजीपी
 च, तमेनमिन्द्रमेवग्रभावं न प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति । किन्तर्हि ?
 अर्वागेयेनमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति । एवमेते त्रय ऐन्द्राः

पादाः, - द्वावाद्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः, - “सोमो विश्वान्यतसा घनानि” - इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतसानि घनानि” मदिम्ना व्याप्नोति, यश्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दम्नु-
यन्ति” तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुतामित्याशीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेयमृक् “इति” एवं मन्यन्ते,
- “नैघण्टुकम्” अस्यां “सोमकर्म” - इति, तेषामिदं योजना,
- य इन्द्र आपादितमन्युः, तृप्रहारी, धुनिः, शमीघान्, शरुमान्,
ऋजीपी च, स सोम इव अतसानि घनानि इदं सर्वं व्याप्नोति ।
न चैनं प्रतिमानानि दम्नुयन्ति । किन्तर्हि ? एनमिन्द्रमप्राप्यैव
घिनश्यति । एवमिन्द्रप्रधानैव भवति । एवमस्या ऋचः त्रिधा
समासार्थो योज्यः । तथाहि भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य
ऋजीपित्वोपपादनार्थमाह भाष्यकारः, - “यत्सोमस्य पूयमान-
स्यातिरिच्यते” रसादन्यदसारमतिरिच्यते, “तदृजीपम्” -
इत्युच्यते । तन् “अपार्जितम्” अपवर्जितं “भवति” कटकभूत-
त्वान् “तेन” संयोगात् “ऋजीपी सोमः” उच्यते ॥

“अथ” यस्मिन् पक्षे “ऐन्द्रः” अर्द्धर्चो भवति एतस्मिन् पक्षे
इन्द्रस्य ऋजीपित्वाभिधायकः एषः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य
ऋजीपित्वमनुपपन्नं मन्यमानो निगम पठति, - “ऋजीपी घञी
वृषमस्तुरापाद्छुप्मी राजा वृत्रहा सोमपाया युक्त्वा हरिभ्यामु-
पयासद्गुर्वाङ्माध्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्र ॥” - इति (ऋ० सं०
४, २, ११, ४) ! अत्रेरियमार्पणम् । त्रिष्टुप् । ऋजीवेण तद्वान्
‘ऋजीपी’ घञेण तद्वान् ‘वञी’ ‘वृषमः’ वर्पिता कामानाम्,

‘शुष्मी’ बलवान्, ‘राजा’ अधिपति, ‘वृत्रहा’ शत्रुहा, ‘सोमपावा’ सोमस्य पानेत्यर्थः य एवङ्गणयुक्त इन्द्रः, स ‘युक्त्वा’ ‘हरिम्याम्’ अश्वाम्यां रथं नम् अधिरुह्य ‘उपयासन्’ उपागच्छत् । ‘अर्वाक्’ अस्मानामिमुख्येन, ‘माध्यन्दिने सघने’ एतस्मिन् प्राप्ते ‘उप’ उपागम्य अ ‘मत्सत्’ मायताम्, अस्मन्प्रवृत्तेन सोमनेत्यर्थः ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे ‘ऋजीयां’ इन्द्र उक्तः । तन् पुनरेतदृजी-
पित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेन्यतस्तदुपपादनार्थमाह,
—‘हव्योरस्य स भागः’—इति । हव्योरिवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स
भागो यदृजीयम् । “धानाश्च” । प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः ।
यदुक्तम्,—“हव्योर्धाना हरिवतोः”—इति । तेन हरिसंयोगेन
ऋजीयेण लक्षितलक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीपित्वम् ॥

आह,—“धानाः” कस्मान् ? उच्यते,—ता हि “घ्राप्टृ-
हिताः” भवन्ति, अथ “घा” घ्राप्ट्रादयताप्यं “फले” फलके
“हिताः” निहिताः “भवन्ति” । तत्र हि ना विसर्प्यन्तीति
दाहमयान् । यथा ऋजीय धानाश्च हव्योरिवाश्वयोरिन्द्रस्य स
भागस्तथैव निगमः,—“यथां ते हरी धाना उप ऋजीय जिघ्र-
ताम्—इति । अत्र ‘यधाम्’—इत्येतस्मिन् पदे ॥ एष
“यमस्तिः” धातुः, “अनिकर्मा” भक्षणार्थः । सः “आदिनाभ्या-
सेनोपदिनेनोपधामादत्ते” आदायभ्यासेनोपदिनेनोपधामादत्ते,
धकारेण निमित्तभूतेन उपधामकागमादत्ते, लुप्यति । “यमि-
भसोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)”—इत्यकारलोपः, ततो धन्यं
वृत्ते, जशत्वे च वृत्ते, यधामित्येतद्वृत्तं भवति ॥ “धानाः सोमा-

नामिन्द्रादि च पिव च यद्वा तं हरी धाना उप ऋजीपं जिघ्रतामा
 रथचर्पणे सिञ्चस्व । यत्त्वा पृच्छाद् वृषन् पत्नी कामीमदधा
 इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुष्टु सुवीर्यं
 यज्ञस्यागुर उद्रुचं यद्यदचीकमतां तत्तथाभूदोतर्पज” । हारि-
 योजनास्यायं प्रैषः । हे ‘इन्द्र!’ ‘अदि’ भक्षय ‘धानाः’ ।
 ‘सोमानाम्’ एतेषाम् स्वभूतं रसम् ‘पिव च’ अस्य हारियोजनस्य
 सोमस्य । किञ्च, ‘यद्वा’, भक्षयतां ‘तं’ तय एतावद्वा ‘हरी’
 एताः ‘धानाः’ ‘उप ऋजीपं जिघ्रताम्’ उपजिघ्रतामृजीपञ्च ।
 ‘आ रथचर्पणे सिञ्चस्व’ जठरे सोममेनम् हे ‘रथचर्पणे’ रथगमन !
 आसिञ्चस्व । किञ्च, ‘यत्त्वा पृच्छात्’ यदि त्वां पृच्छेत् गृह-
 मनुप्राप्तमस्मद्यज्ञात् हे ‘वृषन्’ वर्पितः ! ‘पत्नी कामीमदधाः’ क
 पीतयांस्त्वम् ? अतो ब्रूयाः,—त्वमस्य यजमानस्य नाम
 गृहीत्या, ‘अस्मिन्’ ‘सुन्वति’ सोममभिपुण्वति ‘यजमाने’ । ततः
 सा यदि पुनरपि पृच्छेत् ‘तस्मै’ परितुष्टः त्वं ‘किमरास्थाः’ किं
 दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः,—‘सुष्टु’ ‘सुवीर्यं’ शोभन
 वीर्यम् अहमस्मै दत्तवान् । ‘यज्ञस्य आगुर उद्रुचम्’ यदसावनेन
 यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वमहमदाम्, ‘यज्ञस्य’
 ओत्कृष्टां रुचं दीप्तिमहमदामस्मै । किं बहुना, ‘यद्यत्’ ‘अर्चाक-
 मताम्’ यद्यत्कामितवानथं यजमान. फलमस्य कर्मणः, ‘तन्’
 सर्वमेतन् ‘तथा’ प्रार्थितमेव ‘अभूत्’ न कश्चिदस्य मृषा कामो
 यभूवेत्यभिप्रायः । हे ‘होतः’ त्वमपि योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट
 इन्द्रः, तं सहस्रिभ्यां ‘यज’—इति ॥ एवमत्र “हरी उपजिघ्रताम्”

—इत्येतस्माद् विशेषलिङ्गान् ऋजीपित्वमश्वयोः, अवयवोमाच्य
 ऋजीपित्वं लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

“श्मशा” (४६)—इति, अनवगतम् । “श्वाशिनी”
 “श्माशिनी”—इति वाचगमः । श्वाशिनी = शीघ्राशिनी =
 शीघ्रयापिनी कुल्या, नदी वा । श्माशिनी पुनर्नाडी, सा हि शं
 शरीरं व्याप्नोति । एवमेतदिह विगृह्यमाणमनेकार्थमपि भवत्येष ॥
 “कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रघुदाः । दीर्घं सुतं
 वाताप्याय ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ५, २६, १) । कुत्सपुत्रस्य
 दुर्मित्रस्यापैम् । उष्णिक् । ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमवेद्यम् । हे
 ‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! ‘कदा’ कस्मिन् काले ‘स्तोत्रम्’ एतन्मयो-
 दीरितम् ‘अन्य’ यजमानस्य ‘हर्यत’ कामयत.. कामान् प्रार्थयतः
 त्वाम् ‘रघन्’ उपरोत्स्यति । ‘श्मशा’ इव ‘वा’ बुल्येषोदकं
 विसर्जमाणम्, नाडीव वा, अथवा आध्यात्मिका नाडी, शरीरा-
 धितं रसम् । आह, कतमन् स्तोत्रम् ? इति, उच्यते,—यदेतत्
 ‘दीर्घं सुतं’ सोमं सत्राख्यं सुतमभिपुत प्रवर्त्तते, ‘वाताप्याय’
 उदकार्यम् ॥ एवमेतस्मिन् “श्मशा”—इत्येतन् नाड्यभिधानं
 कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेश्चेति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

तृतीयः पादः ।

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उर्वा
 वशोऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्-
 सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
 येति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा
 भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा
 तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयोरंतश्चस्कन्द तदभिवादिन्येपग-
 र्भवति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशो” (४७)—इति, अनवगतम् । “अप्सराः”—इत्य-
 मिधेयवचनम् । “उर्वभ्यश्नुते”—इति व्युत्पत्तिः, उरु, महद्
 यशोऽभिप्राजोति । अथवा “उरुभ्यां” मैथुने धर्मे पुरुषम्
 “अश्नुते” व्याप्नोतीति उर्वाशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ
 “वा” “उरुः” महान् “अस्याः” “वशः” कामः, सेयमुखशिनी
 सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अप्सराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्व्र-
 षीति । आह,—“अप्सराः” कस्मात्? उच्यते,—सा हि
 “अप्सारिणी” भवति, अपः प्रति नित्यमेव सरति, तत्प्रभवत्वात्
 तदेव तस्याः प्रियमुदकम्, तस्मादप्सराः । अथवा अद्भ्यः
 सृतेत्यप्सराः । “अपि” चैवमन्यथा स्यात्,—“अप्सः—इति”

एतत् “रूपनाम” । “अप्साते.” प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य
 (अ० ५०), तद्धि “अप्सार्नायम्” अनदनीयं “भवति” न हि
 तद्वश्यते, किन्तर्हि ? “आदर्शनीयं” तद्वामिमुख्येन स्थित्वा
 द्रष्टव्यमेव भवति चक्षुष्या, न पुनर्युग्मेन भक्षयितव्यमित्यर्थः ।
 “व्यापनीयं वा” व्यापनमर्हति । “आप्लव्याती (स्वा० ५०)”
 तस्य वा अप्सः, तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः ग्रन्थया धानार्थं
 व्यापयितव्यं भवति । “स्पष्टं दर्शनायेति” “शाकपूणिः”
 आवाप्यो मन्यते, न होतुस्स्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि ? स्पष्टमे-
 वेत्यर्थः । “यदप्सः—इत्यभक्षस्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप्स
 इति रूपनाम, अप्साते.” न हि तद्वश्यते, किन्तर्हि ? दृश्यते
 तदिति । तत्र “अभक्षस्य” अप्स शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एव
 निगमः,—“यदेनश्चक्षुः यदप्सश्चक्षुः धयम्”—इति । “यदुग्रामे
 यदरण्ये यत्समायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चक्षुः धयं यदप्सश्चक्षुः
 धयं यदेकस्यापि धर्मणि एनस्ततोऽययजनमसि स्वाहा”—इति
 (५० पा० सं० ३० १७) । धरुणप्रघासेषु कर्मपात्रहयने पत्नी-
 यजमानयोर्मन्त्रः, ‘यदुग्रामे’ ‘धयं’ किञ्चित् ‘एनः’ चक्षुः, ‘यत्’ च
 ‘अरण्ये’ ‘यत् समायां’ ‘यत्’ च ‘इन्द्रिये’ प्रजनने निमित्तभूते
 सति, ‘यत्’ च अन्यत्रापि कचिदुग्रामादिभ्यः ‘धयम्’ ‘एनः’,
 ‘चक्षुः’ कृतवन्तः, ‘यत्’ च ‘अप्सः’ ‘चक्षुः’ यदभक्ष्यभक्षणं
 कृतवन्तः, ‘धयं’ किञ्चित् देवानेक प्रकाशमेकैकस्यापि आवयोश्च-
 नसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, ‘यदेकस्यापि धर्मणि’ तदेन-
 कप्रकाशमेकस्यावयोः कर्मणि निमित्तभूतम्,—यच्च महत् कृतम्,

यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानमम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य
एनसोऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजनमसि' मरुतां हे
हविः ! कर्मभपान्नाख्यं प्रधासान् हवामहे । "मरुतः—इत्यतो
विशेषलिङ्गान्मारुतत्वमस्यावसीयते ॥ यत् "अप्स."—इत्येव
शब्दः अभक्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूक्तः "अपि वाप्स
इति रूपनामाप्सानेः"—इति ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं चा"—इति "आप्तु व्यापनी
(स्वा० प०) इत्येतस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य व्यापकं
निगमं प्रधीति,—“अप्सो नामेति व्यापिनः”—इति ।
यथा आप्राप्तिः अभिव्याप्त्यर्थः, तस्या इत्येतदुपनाम भवति,
तथैव निगमः,—“पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे
अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्टा घृतवती सीद प्रजापदस्मै
द्रविणा यजस्याश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा”—इति (य० चा०
स० १४, ४) । अग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामे-
ष्टकाः, तासामेकस्यामयमुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीषमसि'
पूरयिष्यसि ! हे इष्टके ! 'अप्सो नाम' 'तां' 'त्वाम्' पण्डगुण-
युक्ता सती 'विश्वे' सर्वे 'अभिगृणन्तु' अभिदुचन्तु 'देवाः' ।
किञ्च, सा त्व स्तोमपृष्टादेव उदीरितेन स्तोमेन स्पृष्टा 'घृतवती'
उदकसंश्लेषिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद' । किञ्च, 'अश्विना'
अश्विनो देवो 'अध्वर्यू' 'सादयताम् इह त्वाम्' तौ हि सञ्जा-
नीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः । एवमत्रापेक्षापत्यर्थ-
स्याप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात् ॥

एवं तावदपसरा इत्यस्याभिधानस्यापस इत्ययमेकदेशः
 उपपादितः, अधुना 'रा'—इत्येकदेशमुपपादयिष्यन्नाह,—“तडा
 भवति रूपवती” । रो मत्वर्थो, तेनापसशब्दवाच्यत्वेन रूपेण
 तद्वती सा भवत्यपसरा तदा भवतीत्येवमुक्तेऽपि सति रेफस्य
 मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्यमानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थ-
 माह, यदुक्तं रूपवतीति रूपसयुतेत्यर्थः । तस्या एव सर्वयो-
 पिदृश्यः प्रति विशिष्टं रूपमित्यभिप्रायः । अथ “वा” एवमन्यथा
 स्यात्,—“तदनया” अपसशब्दवाच्यं रूपम् “आत्तं” गृहीतमेव
 कुतश्चिन् । एतस्मिन् पञ्च ‘रा’—इत्ययमादानार्थः । अथ ‘वा’
 एवमन्यथा स्यात्,—“तन्” अपसशब्दवाच्यं रूपमतिरिक्तमपि
 “अस्मै” “दत्तम्” विधात्रा । तथाहि ते तस्मादतिशयेनानयापि
 च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं दानार्थः ॥

“तस्याः” एवद्विगुणविशिष्टाया उर्यस्याअपसरसः “वर्शनात्”
 “मित्रावरुणयोः रेतः” “अत्कन्द” स्फुटम् । “तत्” तस्यार्थस्य
 “अभिषादिनी” “एषा जगु भवति”—॥ १ (१३) ॥

उतासि^१ मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या^२ ब्रह्मन्मनसोऽधि-
 जातः । द्रप्सं^३ स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन^४ विश्वेदेवाः पुष्करे
 त्वाददन्त ॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मन-
 सोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभूतः
 आनीयो भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्कर-

मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्य-
मिदमपीतिरत् पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं, वपुष्करं वा पुष्पं
पुष्पतेर्घयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ (१४) ॥

“उतासि मित्रावरुणः”—इति । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येयमा-
यम् । तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’
शब्दार्थं वर्त्तमानोऽधस्त्यायामृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते
सम्भाषयति । सा पुनरियमृक्,—“विद्युतो ज्योतिः परिसृजि-
हानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा । तत् जन्मोत्तैर्क वसिष्ठागस्त्यो-
यत् त्वा विश आजभार ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ३, २३, ५) ।
‘विद्युतः’ विदीपेण, द्योतने देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशा—इति,
अस्मात् । ‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परितोऽधिकं
‘सृजिह्वानम्’ उत्तिष्ठन्तम्, जायमानमित्यर्थः । ‘मित्रावरुणौ’
दैवौ ‘यत्’ ‘अपश्यतां’ ‘त्वा’ ‘त्वाम्’ ‘तन्’ ‘ते’ तव ‘जन्म’ एकम्
हे ‘वसिष्ठ’ ! ‘उत’ अपि च ‘यत्’ ‘त्वा’ “अगस्त्यो विश आज-
भार” ‘अगस्त्यः’ ऋषिः ‘विशः’ मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम्
‘आजभार’ आहतवान्, ‘तन्’ ‘ते’ तव द्वितीयं जन्म ॥

‘उतासि’ अपि चासि ‘मित्रावरुणः’ हे ‘वसिष्ठ’ ! कथं
पुनर्मित्रावरुणयोस्तृप्तोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,
—‘उर्वश्याः’ सकाशात् । हे ‘ब्रह्मन्’ ! ‘मनसोऽधिजातः’ न
सङ्घर्षेण । किञ्च, निर्वाज एवासि, मनोमिथानमात्रादुत्पन्नः ?

न, इत्युच्यते । किन्तुहि ? 'द्रुप्स' शुक्रम्, उर्वशीदर्शनात्
 'स्कन्तं' मित्रावरुणयोः । 'ब्रह्मणा' 'देव्येन' देवादां स्वभूतेन,
 ऋग्यजु सामाख्येन स्तुवन्तः 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति
 कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके, अन्तर्गिरे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन
 शुक्लेण सहैकतामुपगतम् 'अद्दन्त' अधारयन्तेत्यर्थः ॥ अथमेतस्मिन्
 "द्रुप्सं स्कन्तम्"—इत्यादिना सम्बन्धेन "उर्वशी"शब्देन "अप्-
 सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"पेन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीतायामु-
 र्यस्यामुत्पन्नो वरुणतेजसौ जातः"—इति पुराणान् श्रूयते,
 तदप्युपेक्षितव्यम् ।

अनेकविधां मन्त्राणां विषयः, वसिष्ठस्येयमात्रं युष्मद्वधात्र
 प्रयोगः,—“उतासि”—इति, तदेतद्विद्वद्वार्थमुपलभ्यते ? नैत-
 द्विच्छब्दम्, नित्यत्यागमन्त्राणां भवति ॥

आह, रेतः कस्मान् "द्रुप्सः"—इत्युच्यते ? स हि रेतः-
 सन्नको रसः, पुर्यस्याङ्गादङ्गान् "सम्भृतः" स्त्रीयोनेः "प्सानीयो
 भवति" अश्रणीयो भरणीयश्च । एवं प्सानेः (अडा० ५०) भर्तेश्च
 (भू० ३०) यथासम्भवं "द्रुप्सः"—इत्येव शब्दो द्रष्टव्यः ॥

पुष्करशब्दोऽनेकार्थः, तस्मिन् प्रसक्तं व्याचष्टे,—“पुष्करमन्त-
 रिक्षम्” तद्वि “पुष्णाति भूतानि” अयकाशदानेनोपकुर्वत् ।
 “उदकम्” अथि “पुष्करम्” तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात्
 पुष्करम् । अथवा “पूजयितव्यम्” पूजनार्हमात्मन एवेति
 पुष्करम् । “इदम्” “इतरत्” पदुमम् “एतस्मादेव” कारणान्

“पुष्करम्”—इत्युच्यते, तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यं शोभन-
त्वात्तस्य । अथ “वा” “पुष्कर” तदिति “घपुष्करम्” व्यवहृते
हि तस्मिन् घपुष्मान् भवति ॥

पद्मप्रसङ्गात् पुष्पशब्दं निराह,—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति ।
‘पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०), तद्धि विकसितं भवति ॥

“घयुनम् (४८)—इति, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “घेतेः”
—इति धातुनिर्देशः, घेनम्—इति न्याय्यम् । “कान्तिर्वा”
अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार । स
तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् सतं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्त्यं
वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्य मित्यपि निगमो भवति ।
वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम् । अड्यामवाजगन्ध्यमित्यपि
निगमो भवति । गध्यं गृह्णातेः । ऋच्चा वाजं न गध्यं
युयुषन्मित्यपि निगमो भवति । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा ।
आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः
कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति ।
तौरयाणस्तूर्णयानः । स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भि-
रिन्द्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्यहयाणो ही-
तयानः । अनुष्टुया कृणुह्यहयाणेत्यपि निगमो भवति ।

हरयाणो हरमाणयानः । रजनं हरयाण इत्यपि निगमो
भवति । य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः । प्रत्युत
स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दनेर्मुद्भावकर्मणः ॥ ३ (१५) ॥

“स इत्तमोऽवयुनं ततन्वन् सूर्येण वयुनवच्चकार । कदा
नेमर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधायः ॥”—इति
(ऋ० सं० ४, ६, ११, ३) । भरद्वाजम्यार्षम् । त्रिष्टुप् ।
पेन्ने मूक्ते व्यूढस्य दशगत्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वर्ताये शस्त्रे
शस्येते । यस्त्वमेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथागुणं
त्वामयोचाम । ‘सः’ त्यम् ‘इत्’ एतन् शार्धरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’
अप्रज्ञानलक्षणं ‘ततन्वन्’ स एव तं सर्वमेवेनं लोकं स्वैन प्रकाशा-
म्येन सन्तनोति ‘सूर्येण वयुनवन्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य
उदेति, प्राणाद्वा एव उदेति, प्राणेऽस्तमेति”—इति हा तम् ।
तस्मान् प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः, स तं सूर्यमुदुगमयन् । तेन
‘सूर्येण’ ‘वयुनवन् चकार’ एतज्ज्ञानं ज्ञानवन् करोति । तस्मात्
स एवेन्द्र एवमुच्यते,—सूर्येण त्वमेतज्जगद्वयुनवत्प्रजावन् चरार
इतिवानर्सात्यर्थः । यस्त्वमेवप्रभावः नभ्य ‘कदा’ कस्मिन् काले
‘नेमर्ताः’ मरणधर्माणो मनुष्याः ‘अमृतम्य’ अमरणधर्मिणः ‘धाम’
स्थानं ‘इयक्षन्तः’ यष्टुमिच्छन्तः ‘न मिनन्ति’ न ध्रियन्ति हे
‘स्वधायः !’ । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिविलप्यं स्थानम्,
इत्यादिशास्त्रं यज्ञोपवित्यभिप्रायः ॥ त्वमिह “तमः ततन्वन्

सूर्येण” “वयुनवत् चकार”—इति अनेन सम्बन्धात् “वयुन” शब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वमपि कचिदुपेक्ष्यम्, इहैव वा पक्षेण योज्यम् ॥

“वाजपस्त्यम् (४६)” — इति. अनवगतम् । “वाजपतनम्” — इत्यवगमः । “त सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः । अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥” — इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६) । पाचमानी सौमी । अम्वरीष ऋजिश्वा च सूक्तं वद्वशतुः, तत्रैषा । ‘तम्’ एनं सोमं हे ‘सखायः !’ ऋविजः ! ‘पुरोरुचम्’ अग्रतो दीप्तम्, ‘यूयं वयं च’ सम्पूक्ताः सन्तः, हे ‘सूरयः !’ मेधाविनः ! ‘अश्याम’ व्याप्नुयाम धयम् ‘वाजगन्ध्यम्’ प्रति विशिष्टान्नसमानगन्धम्, अथवा वाजप्रहीतारम्, अथवा वाजसम्मिश्रयितारम् । किञ्च, ‘सनेम’ सम्भजेमहि “वाजपस्त्यम्” वाजमन्नम्, तदस्माकमिति मन्यमानः सन्तो यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स वाजपस्त्यः सोमः, तं नित्यकालमेव धयं भजेमहि ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “वाजपस्त्य” शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्ध्यम् (५०)” — इति, एतदपि पदमेकस्मिन्नेव निगमे निरुक्तम्, केवलं समान्नायानुक्रमविपर्ययात्, — “वाजपस्त्यम्, वाजगन्ध्यम्” — इत्येव समान्नायानुक्रमः, निगमे पुनः “अश्याम वाजगन्ध्यम्, सनेम वाजपस्त्यम्” — इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६) ॥

“गन्ध्यम् (५१)” — इति. अनवगतम् । ग्रहणीयमित्यर्थ-प्रतीतिः । “यासि कुत्सेन स्रथमवस्युस्तोदो घातंस्य हय्योरी-

शानः । ऋज्जा वाजं न गध्यं युयूषन् कविर्यदहन् पार्याय
भूयात् ॥” — इति (ऋ० सं० ३, ५, १८, १) । वामदेवभ्यार्षम् ।
येन्द्री । त्रिष्टुप् । अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने
सयने मैत्रावरुणस्येय शस्त्रे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यासि’
‘कुत्सेन’ ऋदिषा स्तूयमानः, अथवा ‘कुत्सेन’ वज्रेणाभ्युद्यतेन,
‘सरथं’ समानगमनम्, अभिवहन्नरथमावृत्ता, अथवा ‘सरथं’ रथ-
संयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’ रिरक्षिषुः आत्मीयान्, ममविपुश्च
परकीयान् । ‘तोदः’ तुङ्ग इव कैत्रचित् ‘घातस्य’ जघेन यासि ।
तथापि च गच्छन् ‘हृद्योः’ अश्वयोः ‘ईशान’ ईश्वरो न धावति
त्वयि अन्यत एव त्वामहत्तुः । स त्वं भज ‘ऋज्जा’ ऋजुनैघ
मार्गेण न काञ्चिदन्यां गतिं धावमानः, ‘वाजं न गध्यम्’ वाजमिघ
ग्रहणार्हं भोक्तुमाभिमुख्येन । ‘युयूषन्’ पुनः पुनः, तस्मिन्नपिप्यन्,
आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । ‘कविः’ कान्तदर्शनः । ‘यदहन्’ यस्मि-
न् अहनि ‘पार्याय’ पारणाय शत्रूणामुपरि चतः करोषि, पारयित-
व्यार्पित इति घा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान् ‘भूयान्’ अतिक्रम्य
वर्त्तसे इत्यर्थः । पर्य्यगृह्णात्, पर्य्यग्वन्, अत्यक्तामन् — इत्येते
भूयनेरर्थाः ॥ एवमेतस्मिन् शब्दसारूप्यादयोपपत्तेश्च “गध्यम्”
— इत्येष शब्दः “गृह्णातेः” — इत्युपपद्यते ॥

“गध्यतिः (५२)” — इति, अप्रतीतार्थः । न पुनरोप “मिथ्या-
भावकर्मा” । “आगधिता परिगधिता या कशुक्ले जङ्गहे ।
ददाति मद्यं याङ्गुलेया याशूनां भोज्या शता ॥” — इति (ऋ०
सं० २, १, ११, ६) । भावयव्यभ्यार्षम् । ‘आगधिता’ आगृ-

हीता आमिश्रिता च । 'परिगृहिता' च परिमिश्रीकृता
 बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः । 'या' 'कशीकेव' प्रतिकश
 कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कशामिति
 श्रूयतेऽश्वमेधे । सा यथा मदकाले प्रतिकशमतितरां परिष्व-
 जति, न हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः । एवं याम् 'आ जङ्गहे'
 परिगृह्णाति बाहुभ्याम् । परिगृह्य च 'वृदाति' । 'बाहुरीया'
 आदरयतो, अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती । "यादः"—इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । आह, किं वृदाति 'मह्यम्' ? इति, उच्यते,
 —'याशूनां' मैथुनाख्याना 'शता' शतानि बहुश इत्यर्थः । या
 एवमकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः । एवमत्र मैथुन-
 सम्यग्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिथ्रीभायकर्मैत्युप-
 पद्यते ॥

"कौरयाणः (५३)"—इति, अनवगतम् । "कृतयानः"—
 इत्यवगतम् । "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।
 विश्वे पां त्मना शोभिष्टमुपेव दिवि धावमानम् ॥"—इति (ऋ०
 सं० ५, ७, २६, १) । मैध्यातिथेः काण्वस्यार्पम् । यानमनया
 प्रशस्यते । 'य' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्रः' च ।
 'पाकस्थामा' विषक्तप्राणः, 'कौरयाणः' संस्कृतयानः 'विश्वेपां
 त्मना' सर्वेषामपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ शक्तानां मध्ये आत्मना
 तदेव 'शोभिष्ट' शोभनतमम्, अनेकरत्नविचित्रत्वात् 'दिवि इव'
 ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थो-
 पपत्तेश्च "कौरयाणः" = कृतयानः—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयाणः (५४)” — इति, अनवगतम् । “नूर्य्यानः” — इत्यवगमः । “जातं यत् त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे । स तौरयाण उपयाहि यज्ञं मरुद्विरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥” — इति, (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३) । ‘जातं’ जातमात्रं विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘पर्य्यभूषन्’ परिगृहीतवन्तः, ‘महे’ महते ‘भराय’ भरणाय, महान्तमसुरैः सह संग्रामं करिष्यतीत्य-
नेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुरुहूत !’ इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरि-
तयानो भूत्वा ‘उपयाहि’ उपगच्छेत् ‘यज्ञम्’ ‘मरुद्विः’ ‘सखिभिः’
सह ‘सजोषाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च अस्माकमाशिवः
समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्रागमनसम्बन्धान् “तौरयाणः = तूर्ण-
यानः” — इत्युपपद्यते ॥

“अहयाणः (५५)” — इति, अनवगतम् । “अर्हातयानः” — इत्यवगमः । “त्वया ध्रुवं सधन्य ? स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् । उभा शंसा मृदय सत्यतातेऽनुष्णया कृणुह्यहयाण ॥” — इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४) । वामदेवस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतं पुरोऽनुवाक्यैषा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया, ध्रुवं’ ‘सधन्यः’ समा-
नधनिनः यदेतदस्मद्गृहे धनमेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत्
एवमतो ब्रूमः, — ‘त्वोताः’ त्वयैव रक्षिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीती’
प्रणोत्या तयैव प्रणयेन ‘अश्याम वाजान्’ प्राप्नुयामोऽन्नानि ।
किञ्च, ‘उभा शंसा’ उभावपि शंसितारौ, — यश्चाग्रतो नः पापानि
शंसति, यश्च पृष्ठतः, तावुभावपि ‘मृदय’ जहि । हे ‘सत्यताते’

यजतनितः ! किञ्च, 'अनुष्टुया' अनुष्ठानेन 'कृणुहि' कुरु धर्मणै-
तत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि । हे 'अहयाण ! अलज्जितयानेत्यर्थः ।
एवमत्र "अहयाणः"—इत्यनेन अर्हातयानोऽग्निरुच्यते । उप-
पद्यते हि देवताया अलज्जितयानत्थम् ॥

"हरयाण (५६)"—इति, अनवगतम् । "हरमाणयानः"—
इत्ययमर्थः । "ऋजमुक्षण्यायने रजत हरयाणे । रथ युक्तमस-
नाम सुपामणि ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २५, २) । विश्व
मनसो धैर्यश्चस्येयमार्पम् । उष्णिक् । यानमनया स्तूपने ।
'ऋजम्' ऋजुगामिनम् 'रथम्' 'रजतम्' रजतमयं रजतविवृत वा,
'युक्तम्' अश्वैः । 'असनाम' लब्धवन्तो धयम् । क पुनर्लब्ध-
वन्तः ? 'उक्षण्यायने' । उक्षण्यायन इति कश्चिदासीत्, तस्मिन्
यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने" नित्यकालमेवामिप्रस्थितयाने
सुपामणि' शोभन सामास्य सुपामा, तस्मिन् यजमाने । तादृश
स दक्षो दानेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
"हरयाण = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः (५७)"—इति, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य साने
आङ्, "प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीति । "यो अश्वानां यो गवां
गोपतिर्द्यंशी य आरितः कर्मणि कर्मणि सिर् । धीदोश्चिदि-
दिन्द्रो यो असुन्वतो बध्नो मरुत्वन्तं सुख्याय हवामहे ॥"—इति
(ऋ० सं० १, ७, १२, ४) । कुत्सस्येयमार्पम् । व्यूढस्य
दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविडानीये सूक्ते
शस्यते । 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः' । किञ्च,

‘यः’ ‘आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः’ आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः ‘कर्मणि’ अग्निहोत्रादौ ‘स्थिरः’ नित्यः, यमृते न किञ्चन कर्म प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । ‘बोडोश्चित्’ संस्तभस्यापि दर्पितस्यापि ‘यः’ ‘इन्द्रः’ ‘अमुदघतः’ अभिप्रायमकुर्वाणस्य ‘वधः’ वधयिता । तमेवङ्गुणयुक्त ‘मरुत्वन्त’ मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, ‘सह्याय’ सप्रिभावाय एतस्मिन् कर्मणि ‘हवामहे’ आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एवमयम् “आरित” शब्दोऽर्थोपपत्त्या “प्रत्यूतः”— इत्युपपद्यते ॥

“ग्रन्दी (७८)” — इति, अनवगतम् । “ग्रन्दिनेर्मुदुभाघार्थस्य” धातुरेवायमप्रतीतः ॥ ३ (१५) ॥

नि यद् घृणक्षि श्वमनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद्
वृन्दिनी रोरुवद्वना । निवृणक्षि यच्छसनस्य मूर्द्धनि
शब्दकारिणः शुष्णस्त्रादित्यस्य च श्रेययित् रोरुयमाणो
यनातीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्तवीलितेत्यपि निगमो
भवति वीलयतिश्च व्रीलयतिश्च मस्तम्भकर्माणो पूत्रेण
संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतमयः मयः
मपनेः स्पृशति कर्मणः । मा नो मधेव निष्पपी परादाः ।
स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः ।

तूर्णाशमुदकं गवति तूर्णमश्नुते । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि
निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते
॥ ४ (१६) ॥

एष एवं निगमः,—“नि ०—० वना । प्राचीनेन मनसा
बर्हणावता यद्या चित् कृणवः कस्त्वा परि ॥” इति (अ०
सं० १, ४, १७, ५) । सत्यस्येयमार्यम्, आङ्गिरसस्येयम् ।
जगती । ऐन्द्री । स पुनरिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापन्नं
‘निवृणक्षि’ निवर्णयसि । ‘यत्’ यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र ! मेघं
हत्वा ‘श्वसनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः ‘मूर्धनि’ उपरि
‘शुष्णस्य चित्’ “शोषयितु” अपि भगवतः “आदित्यस्य”
‘वन्दिनः’ मृदुमावकर्तुः, आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्तव्यु-
मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ वन्दी । तस्या-
प्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूष्यं ‘रोरुषन्’ स्तनयितुशब्दं
कुर्वाणः । ‘यना’ “घनानि” विक्षिपसि । उर्ध्वमधश्च “वनानि”
उदकानि विक्षिपतो ॥ ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः ।
यस्मिंस्तु पक्षे “वधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘यना’—
इत्येव शब्दो मेघवधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽ-
ध्याहाव्योऽमिवर्जनसम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागङ्घ्रिनेन, अर्द्धनेन,
तस्मिन् कर्मण्यामिमुख्येन, ‘मनसा’ ‘बर्हणावता’ हिंसावता ।
‘यत्’ ‘यद्या चित्’ अद्यापि त्वं कर्म ‘कृणवः’ करोत्येव, असुकर-
मन्यैः, तस्माद् ब्रवीमि,—‘कः त्वा परि’ ? कोऽन्यस्त्वा उपरि

वर्त्तने-त्वमेव सर्वधृतानि परिगृह्यमन्तम इत्यर्थः ॥ एवमत्र “मन्दि”
शब्देनादित्य उक्तः । तन् पुनरेतदस्पष्टं मृदुभावाकर्षणादादित्यस्य
मन्दित्वमिति । अतो वन्दिशब्दस्य मृदुभावार्थोपपिपादयिषया
मीडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना सह सम्यक्कोऽत्र व्रन्दतेः प्रयोगः ॥

ततो निगमान् व्रन्दतेर्हि मृदुभावार्थना स्पष्टतरेणि दर्शयति,
—“अग्रदन्त घीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपिपूर्वोऽप्ययं
स्पष्टतर इत्यपिशब्दः घीडयतिश्च “घीडयतिश्च घीडयतिश्च”
एतौ हावपि “संस्तम्भकर्माणां” “पूर्वण” अनेनैव अनन्तरेण
मन्दिना, यस्मात् समानवाक्यतामुपगतां “प्रगृह्यते” । तस्मान्
मन्दिशब्दस्य मृदुभावार्थत्वमुपपद्यते । “तद्देवानां देवतमाय
कर्त्तुमश्रद्धन् दृढा भवन्त घीडिता । उद् गा आजद्मिन्नु
ग्रहणा ब्रह्मगूहत् तमो व्यञ्जयन् स्वः ॥”—इति (मृ० सं०
२, ७, १, ३) । गृत्समद्वयार्थम् । जगती । यद्वन्वये, सन्ते ।
'तन् कर्त्तुं' तत् कर्म 'देवानां' 'देवतमाय' देवतमस्य गृह्णन्ते,
यन् 'अश्रद्धन्' श्लथान्यभवन्, 'दृढा' दृढान्यपि सन्ति मेष-
घृन्दानि । किञ्च, 'अग्रदन्त' मृदुन्यभवन् । कानि पुनस्तानि
मृदुन्यभवन् ? इति, उच्यते,—‘घीडिता’ यानि घीडितानि
घीडितानि स्रग्जानि दर्पितानि, अमुगकुलानि, धन्यानि वा यानि
कानिचिन्, तानि मृदुन्यभवन्निति । किञ्च, उद् गाः आजन्'
उदाजद् गाः, उदगमयद्गः । 'अमिन्' 'यलम्' मेघम्, 'ग्रहणा'
गृह्यमानः । किञ्च, 'अगूहन्' यनाशयन् 'तमः' वैद्युतात्मना ।
किञ्च, 'व्यञ्जयत् स्वः' व्यदर्शयत् आदित्यम् ॥ अत्रयधान-

करणेन श्राडयतिना सह प्रयोगात् श्राडितेरर्थवैपरित्येन वन्दनेर्मु-
दुतार्थत्थमुपपद्यते नमसः ॥ एवमत्रात्रदन्त वीलितेति वन्दते,
श्राडयनेर्वन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः ॥

“निष्पपी (५६)” — इति, भनवगतम् । “वेनिर्गतपसाः”
— इति शब्दसमाधिः । “आकामः” पुञ्चलोऽभिधेयः, स हि
नित्य निर्गतशेष एव भवति । “स्पृश स्पृशते.” “स्पृशतिक-
र्मणः” स्पृशत्यर्थे वर्त्तमानस्य, — शेषः, तेन हि स्त्री स्पृश्यते ।
“प्रति यत् स्या नीथा दर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती
गात् । अथ सा नो मघचञ्चर्कृतादिन्मानो मघेय निष्पपी परा
दाः ॥” — इति (ऋ० सं० १, ७, १८, ५) । कुत्सस्यार्पम् ।
ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि’
प्रतिपश्यतीथ, ‘स्या’ सा ‘नीथा’ स्तुतिः । “नीथाधिदो जरि-
तारः” — इति (ऋ० सं० ३, १, ११, ५) । एतस्माग्निगमात्
स्तुतिर्नीयेति प्रतीयते । ‘दस्योः’ शत्रोः दासयितुस्तव ‘ओको
न’ ओक इव, निवासगिव । ‘अच्छ’ आभिमुख्येन, हृदयमनु-
प्रविश्य । ‘सदनं’ ध्यानम्, यत्र तथा नीथया स्तुत्या स्तुतव्यम्,
यस्तवाभिमतो गुणः, अनेन यदि नाम मामेव स्तोता स्तूयात्,
साधु स्यादिति, तमर्थमनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम्, तेनार्थनात्मा-
नममिसम्यन्धयित्वा एतन्मम सदनमित्येवं ‘जानती’ च तदेव
‘अगात्’ नित्यकालमेवागच्छति । अतएवमतः स्तुत्युदीरितारो
घयं भवतः । ‘अघ’ एतस्मात् कारणात् घयं द्रूमः, — हे ‘मघ-
घन् !’ ‘चर्कृतात्’ पुनः पुनः क्रियमाणात् एतस्मात् कर्षणः,

आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्मानमस्मान् 'परा दाः' पराङ्मुखान्
दर्शय्या, उपनामय तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः कर्मसा-
धनानि ? कथं च पुनर्मा परा दा ? 'मग्नेष निष्पपी' स यथा
धनानि नित्यविनिर्गतशेषो विनाशयति । एषम् 'न.' अस्मान्
त्वम् 'मा' भवत्तादयिष्टाः धनभूतास्तत्र वयमनो रक्षस्वेटयमि-
प्रायः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्यग्धात
निष्पपी" निर्गतपसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

"तूर्णाशम् (६०)"—इति, अनवगतम् । "उदकं भवति"—
रत्यभिधेयवचनम् । "तूर्णाशं" हि क्षिप्रम्, तत् "अधुने"
प्राप्नोति, तूर्णाशनमिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकनामस्तु,
तेनाप्रतीतार्थम् । प्रतिधृताय वो धृप्त् तूर्णाशं न गिरेरधि ।
हुवे सुशिप्रमृतये ॥—इति (ऋ० सं० ६, ३, १, ४) । मेधातिथे-
रार्षम् । गायत्री । पेन्द्री । रात्रिपर्याये शम्पते । मैत्रावरुणस्य
प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता । हे श्रुत्विग्यजमानाः ! यन्मया प्रति-
धृतमार्त्विज्यमुपगच्छता अहमिन्द्रं स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति,
तस्मै 'प्रतिधृताय' 'वः' युष्माकमुपकरणार्थमेतस्मिन् कर्मणि
'धृप्त्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'हुवे' आह्वये । 'सुशिप्रं' सुहनं सुतप्तं
पेन्द्रमहम् 'उतयं' तर्पणाय, अथवा भवतामात्मानञ्च रक्षणार्थेति
स्यात् । कथम्पुनराह्वयामि ? "तूर्णाशं न गिरेरधि" । यथा
'तूर्णाशम्' 'गिरेः' अधि' मेधास्योपरि वर्त्तमानमाह्वयन्ति वयार्थिनो
जनाः । एवमाह्वयामीति ॥ एवमत्र गिरिसम्यग्धातु "तूर्णाशम्"
उदकमित्युपपत्तिः ॥

“क्षुम्पम् (६१)” — इति, अनवगतम् । “अहिच्छत्रकं भवति” — इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पष्टमात्रं “क्षुम्पते” चलति, तस्मात् क्षुम्प क्षोभणमिति न्याय्यम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तमराधसम्पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः
शुश्रूवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन
क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः शृणोति च गिर इन्द्रो
अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति निचुम्पुणः सोमो
निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तमराधस ०—० इन्द्रो अङ्ग” इति (ऋ० सं० १, ६, ६, ३) । गोतमस्येयमार्षम् । उष्णिक् । ऐन्द्री । तार्त्तीय-
सवनिकेषु उक्ष्यपय्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसितः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘कदा’ कस्मिन् काले ‘मर्त्त’ मनुष्यम् ‘अराधसम्’ अनाराधयन्तम्,
यः तमिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम् । ‘पदा’ पादेन
‘स्फुरति (१५), स्फुलति (१६)’ — इति वधकर्मतु पठितम् ।
किञ्च । ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिचर्यमानानां स्तुतिमिह-
विर्मिश्च ‘शुश्रूवत्’ श्रोष्यति ‘गिरः’ सः ‘इन्द्रः’ ‘अङ्ग’ क्षिप्रमित्यर्थः ।
कदास्माकं परिचरितृणामिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्ध-
यिष्यत्याशिषः । अनाराधयितृश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति ?
कदा अनाराधयित्राराधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतात्यभिप्रायः । स्वरूपेण
तावदेवोऽस्य मन्त्रस्यार्थो मया लक्ष्यते, भाष्यं पुनरत्र लोकः

“पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरसि”—इत्येवमर्धाते, तथान्,—“कदा नः
 शृणोति गिरः”—इति, तदेतत् “क्षुम्पमिवावस्फुरसि”—“शृणोति
 गिरः”—इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्योज्यो
 मन्त्रार्थ इति “गिरः अवस्फुरसि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्ष-
 कृतलक्षणाभिसम्बन्धा । मन्त्रस्य “कदा नः शृणोति न गिरः”—
 इत्येतत् परोक्षकृतः । एवमेतद्भाष्य दुर्योज्यम् । यद्येव भाष्यस्य
 सम्यक् पाठः? अथ पुनरसम्यक् पाठः? सम्यक् पाठोऽन्वेष्टव्यः ।
 अहन्तु लक्ष्ये—यद्येव मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक्
 पाठः स्यात् ।—“पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति”—“श्राप्यति च
 गिरः”—इति, तथाहि मन्त्रार्थम्याविरोधो लक्ष्यते । सूक्तेऽपि
 चास्मिन् काश्चित् परोक्षकृता ऋचः, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः ।
 अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छत्रक हि
 पादेन स्पृष्टमात्रं शौर्यते । तथात्रातागभयितुर्धिनाशोऽभीष्ट
 इति । “क्षुम्प”शब्देनाहिच्छत्रमभिधीयते ॥

“निचुम्पुणः (६२)”—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च ।
 “निचुम्पुणः सोमो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्त-
 पृणः”—इति शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भक्षितः “प्रीणाति”
 ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उद्यन्तौ यन्ति वीतये । अथां
 जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्घ्रिः सोमाः
 कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः

समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत आवभृथो-
 ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचैर्दधतीति
 वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति । निचुम्पुण
 निचुङ्कुणति च यदिगन्तुमेवति यत् पद्यते ॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे—० निचुम्पुणः । कक्षो नाम
 आङ्गिरस्तः, तस्येयमार्पम् । गायत्री । ऐन्द्रा । रात्रिपय्यायेषु
 मध्यमे पय्याये होतुः शम्भे चिनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः
 अङ्गिः, तद्वन्तः । ‘सुताः’ अभिपुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उशन्तः’
 “कामयमानाः” इव ‘यन्ति’ ईद्वान् प्रति, ‘धीतये’ कथं नामास्मान्
 देवाः । पित्रेयुरित्येवमर्थं कामयमाना इव यन्ति । किमेतदेव ?
 नेत्युच्यते । पुनःपुनरेवः ‘निचुम्पुणः’ सोमः “अपां” वीर्येण
 सहितः, तासु तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्मान् ईद्वान् प्रति
 ‘जग्मिः’ एव भवन्ति, गन्तैव भविष्यति ॥ एवमिह सोमाधि-
 कारात् “निचुम्पुण” शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्पुणः”—इति “उच्यते” । स हि
 “निचमनेन” उदकेन “पूर्यते” उदकं हि निचम्यत इति निच-
 मनम् । मृग्योऽत्र निगम ॥

“अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् कणन्ति”
 शब्द कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तमवभृथेऽप्योपांश्वेव चग्न्तीति निचु-
 म्पुणः । मथ “वा” “नीचैः” अस्मिन् यज्ञपात्राणि “दधतीति”

निचुम्पुणः, तानि हि तत्रापसु निर्धायन्ते । “अवभृथ निचुम्पुण
 निचेहरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवहृतमेनो यासिपमव मर्त्तम-
 र्त्त्यहृतं पुरुरावणो देवरिपम्पाहि ॥” — इति (य० वा० सं० ३,
 ४८) । अनेनाभिसाद्यापसु ग्रहीयन्ते स्मामपात्राणि । हे
 ‘अवभृथ’ अवभृथदेव ! हे वरुण ! नीचकणन ! ‘निचेहरसि’
 नीचैश्चरणशीलोऽसि । निचुम्पुणो नीचकणनो भूत्वा गृहे गृहे
 यद्गृहेऽवतिष्ठसे । स त्वमेवङ्गुणविशिष्टः “अव देवैः देवहृतम्
 पनः यासिपम्” अपयक्षि न देवं, सहितो देवहृतं देवनिमित्तम्
 देवापराधम्, तमैनः । ‘अव’ यक्षि ‘मर्त्तं’ सहित, ‘मर्त्त्यहृतम्’
 मनुष्यहृतम्, पनः, ‘पुरुरावणः’ पुरोः महतोऽपि ‘देवरिपः’
 देवरोपणादस्मात् पाहि ॥ एवमत्र “निचुम्पुण” शास्त्रेनावभृथ
 उच्यते ॥

निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

“पदिः (६३)” — इति, अनवगतम् । “गन्तुः” एष निर्देशः
 हतः “भवति” । “यत् पद्यते” यस्मादसौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः ।
 अभिधेयः पक्षी, स हि नित्यकालमेव पतितो भवति ॥ ६ (६८) ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो
 दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्यो मुक्षीजयेत् पदिमु-
 त्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो बृहद्यास्मै वय
 इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे

मुक्षीजयेव पदिमुत्तिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च
 सयनाच्च ततनाच्च पादुः पद्यतेः । आविः स्वः कृणुते
 गृहते वुमं स पादुरस्य निर्णिजो न सुच्यते । आधिष्कुस्ते
 भासमादित्यो गृहते वुसम्बुसमित्युदकनाम प्रवीतेः शब्द-
 कर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्पन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत् प्रत्या-
 दत्ते ॥ ७ (१६) ॥

इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३

“सुगुरसत्०-०सिनाति” — इति (ऋ० सं० २, १, १०, २) ।
 कक्षीयत भार्यम् । य एव ‘सुगुः’ भवति, शोभनगु । स एव
 ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव ‘स्वश्वः’ भवति । ‘बृहत्’ च
 महच्च ‘अस्मै’ ‘वयः’ ‘इन्द्रः’ ‘दधाति’ ददाति । आह, तस्य
 किम् ? इति । उच्यते,—“यस्त्वाऽऽयन्तं वसुना प्रातरित्यः” ।
 प्रातरागामिन्नतिथे ! स हि प्रातःप्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति,
 तेनैवमामन्यते—“प्रातरित्यः !”—इति । ‘आयन्तम्’ अध्वानं
 ‘वसुना’ अन्नेन क्षुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन । ‘मुक्षीजयेव
 पाश्ययेव, “कुमारः” ‘पदि’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्तिनाति’ उद्गम्य
 सिनाति, कञ्जाति, प्राणांस्त्वपि सन्नियच्छतीत्यर्थः । यथा हि
 अतिधिरध्वगो भवति, स पतन् क्षथितोऽन्नसंयोगेन कस्यचिद्
 गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एवमेतन् स्यात् ॥ एवमत्र पक्षा “पदि”

शब्देनोच्यते, स हि अतिक्रममाणः पाश्यथा वध्यत इत्युपपद्यते ॥

“मुक्षोजा मोचनाच्च” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पाते ।
 “स्यनाच्च” सोयते वध्यते हि तथा पक्षा । “तननाच्च” सा
 हि पक्षिणो यथार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं
 “मुक्षीजा”—इत्येतदभिधानं भवति ॥

“पादुः (६४)” —इति, अनघगतम् । “पद्यतेः” —इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मै तादृगपगूहः
 समर्थः । ०—०मुच्यते ॥” —इति (ऋ० सं० ७, ७, १६, ४) ।
 यत्सूक्तस्येयमार्पम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते मरुत्वर्तये
 शस्यते । हे यजमान ! ‘सा’ ‘ते’ तव ‘जीवातुः’ जीधिका,
 या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयास्तमयरसादानादि-
 लक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं जीधसि
 इत्यभिप्रायः । यत एवमयैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि,—‘तस्य’
 सूर्यस्य ‘विद्धि’ धिजानीहि, यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिलक्षणः
 प्रत्युपकारः कर्तव्यः ! ‘मा’ त्वम् ‘अस्मै’ सूर्याय, ‘एतादृक्’
 एतादृशमुपकारम् ‘अपगूहः मा संवृतं कार्पीः । प्रत्युपकारायस्मै
 स्वमभ्युपगच्छस्येत्यभिप्रायः । अपि च ‘समर्थः’ संग्रामे एतस्मिन्,
 मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्, श्वः अथ वा मृयेथाः, को
 हि तद् वेद ?—कस्य कदा मृत्युगिति । सत्त्वं तत्पूतानि शोभन-
 काव्याणि मन्यमान, शीघ्रं प्रत्युपकुर्व्यास्मै मृत्यायेत्यभिप्रायः ।
 आह,—का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । “आविः स्वः
 रुणुने गूहने वुसम्” । ‘आविःरुणुने’ प्रकाशो करोति स्वभासा

सर्वमिदमुपभासितं व्यघहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः । 'गूहते'
 संवृणोति रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम् । किञ्च, 'सः' 'पादुः'
 तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन चरणदानादिकर्तुः 'अस्य' सूर्यस्य
 'निर्णिज' उपनिर्णजयतुः तमपङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन
 प्रकाशोदकेन धौतानीच करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य
 निर्णिज । 'न मुच्यते' नोपमेतोत्यर्थः । अतएवमयमय च
 तबोपकारे प्रवृत्तः । अतः प्रत्युपपुङ्गवास्मा इत्यभिप्रायः ॥
 एषमत्र शब्दार्थोपपत्तोः "पादु. = पदनम्"—इत्युपपद्यते ॥ "बुस-
 मित्युदकनाम" । "प्रवीते." शब्दार्थस्य (अदा० प०), तदि
 शब्दवद्भवति । "भ्रंशतेर्वा" तदि भ्रश्यते (दि० प०) मेघात् । "यद्
 घर्षन् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तत्" "रश्मिभिः प्रत्याशत्ते"—
 इति समासतो भाष्यकारेणायमस्यादर्चस्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१६) ॥

इति नियक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५ ३ ॥

चतुर्थ पादः ।

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्यो-
तिज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥१ (२०) ॥

“वृकः (६५)” — इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “वृकः”
तावत् “चन्द्रमा भवति” स हि “विवृतज्योतिष्क” प्रकाशित-
ज्योतिष्को भवति, तस्माद् वृकः । अथ “वा” “विकृतज्यो-
तिष्कः” — इति वृकः, तद्धि तस्य विकृत ज्योतिः, शीतत्वात्,
इतराणि उष्णानि ज्योतीषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य । अथ
“वा” विक्रान्त ज्योतिष्कः वृकः, तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः,
इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रताराकदिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते
शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

अरुणा मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जि-
हीते निचाय्या तप्तेव पृष्ठामयी वित्तं मे अन्य रोदसी ॥
अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता
भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते
निचाय्य येन येन बोध्यमाणो भवति चन्द्रमास्तद्गुणत्रिव
ष्टुरागी जानीतं मेऽस्य द्वाष्टाष्टिव्यावित्यादित्योऽपि वृक
उच्यते यदावुक्ते ॥ २ ॥

“अरुणो मासकृत् ०-० रोदसी”—इति (ऋ० सं० १, ७, २३, ३)। त्रितस्येयमाप्तस्य कूपे पतितस्य, कुत्सस्य वा अप्रपम्। पङ्क्तिः। चैश्वदेवी। ‘अरुणः’ “आरोचनः” आमि-
मुख्येन सूर्यस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया। ‘मास-
कृत्’ “मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता”। मासशब्दसम्ब-
न्धाद्वर्द्धमासशब्दोऽध्याहृतः, तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति।
“चन्द्रमा.” ‘वृकः’। आह,—किं करोति! इति, उच्यते,—
“पथा ‘यन्तं ददर्श हि’ नक्षत्रमण्डलम्याधोऽवस्थितः ‘पथा’
स्वेन मार्गेण ‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रगणम्”—न मा-
मन्यकूपे पतितं पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदवश्य-
मस्यास्त्रायेतापक्षे मामित्यभिप्रायः। किञ्च, “उज्जिहीते
निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी चित्तम्”। यथा कश्चित् ‘तष्टा’
तक्षा “पृष्टरोगी” कञ्चिद्वृक्षं “तक्षणुवन” उच्छेदनास्पदे वयं
योज्या न वा?—इत्यनेनात्कटो भूत्वा ‘निचाययति’ पश्यति,
एवं “चन्द्रमाः” अप्युज्जिहीते “येन” नक्षत्रेण “योक्ष्यमाणः”
अमुना मयाद्य योक्तव्य इति। एवं ‘निचाय्य’ “तष्टा” स्वेन
दृष्टात् दर्शनेन। ततस्तद्वेव “अभिजिहीते” तेनैव सहोदेतीत्यर्थः।
एवमस्य येनार्थः, तमयमादरेणोर्द्धकायो हि भूत्वा पश्यति, मया
त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्तमानम्। एवमतां
ब्रवीमि,—अपि तावत् हे ‘रोदसी!’ ‘चित्तं’ विजानीतं ‘अस्य’
त्रितस्यार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः। विदित्वा उत्तरत मामस्मात्
कृपान् इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र अरुणशब्दात् मासकृच्छ्रश्चाच्च

“वृकः = चन्द्रमाः” । चन्द्रमःशब्दाच्च नक्षत्रगणोऽध्याहृतः,
तथार्थोपपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां “मा सहृन्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति,
तेषां सहृन् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनः पुनः पश्येदवश्यं मोच-
येदस्या भाषः, पथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनः पुनः पश्यति न
मामित्येवमादि योज्यम् ॥

“आदित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद्वा भावृङ्क्ते” यस्मादसौ
सम आवृङ्क्ते, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

अजोहवीदश्चिना॑ वर्त्तिका॑ वामास्त्रो॑ यत्सीममुञ्चत्
वृकस्य॑ । अह्वयदुषा॑ अश्विना॑वादित्येनाभिग्रस्ता॑ ताम-
श्विना॑ प्रमुमुचतुरित्याख्यानां श्वापि वृक उच्यते विकर्त्त-
नात् । वृकश्चिदस्य॑ वारण॑ उरामथिः॑ । उरण॑मथिः॑ ।
उरण॑ ऊर्णावान् भवत्यूर्णा॑ पुनर्वृणातेरूणातेर्वा॑ । वृद्धवा-
शिन्यपि॑ वृकपुच्यते॑ । अतं॑ मेपान् वृक्ये चक्षदानमृजाश्वं
तं पितान्धं॑ चकारेत्यपि॑ निगमो॑ भवति । जोषवाक॑मित्य-
विज्ञातनामधेयं॑ जोषयितव्यं॑ भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजोहवीदश्चिना॑—०वृकस्य॑ । वि ज्युषा॑ यद्यधुः
सान्प्रदेर्जातं॑ विश्वाचो॑ अहतं॑ विरेण ॥”—इति (ऋ० सं० १,
५, १६, १) । कक्षोक्त आर्षम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् ।

प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'अजोहवोत्' "आह्वयत्"
 आहूतवती "उपाः" । हे 'अश्विनौ !' युवाम् । वर्त्तनशीला
 'वर्त्तिका' । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते,—'आन्नः'
 आस्याद्यदैनां 'वां' युवाम् 'अमुञ्चतम्' । 'वृकस्य' आदि-
 त्यस्य । उपाः किल "आदित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ" आहूत-
 वती, "तामश्विनौ प्रमोचितवन्तावित्याख्यानम्"—एतस्मि-
 न्नर्थं वेदयन्ते निदानविदो बह्वचाः, तदप्युपेक्षितव्यं मन्त्रा-
 र्थं नेर्णयाय । आन्नो वृकस्य वर्त्तिकामभीके युवं नरा
 नासत्यामुमुक्तम् ।" - इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४) ।
 एतच्च युवयोर्माहामाग्यम् । किञ्चान्यत् । "विजयुषा ययथुः
 सान्वद्रे" । 'विजयुषा' विजयमिच्छन्ती युवां 'ययथुः' गच्छथ,
 'सानु' समुच्छितम् 'अद्रेः' मेघस्य शिखरमागच्छ । किञ्च,
 युवामेव 'जातम्' उपद्रवं दुर्मिक्षाख्यं कृन्तस्य जगतः,
 'विश्वाचः' विश्वगञ्जनीं, सर्वतो गतो भूत्वा,—मेघजालेनेदं
 सर्वमभिप्रच्छाद्य, ततः 'अहतं' हतवन्ती स्थः, 'विप्रेण'
 उवकेनेत्यर्थः ॥ यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्या-
 नादुपेक्षितव्यम् ॥

"श्वापि वृक उच्यते" "विकर्त्तनात्" विविधमसौ कृन्तति
 तस्मादु वृकः । "वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूयति ।
 सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आगहीन्द्र प्रवित्रया धिया ॥"—इति
 (ऋ० सं० ६, ४, ४६, ३) । प्रगाथपुत्रस्य कचेरार्यम् । सतो
 बृहती । महावते वृचाशीतिषु विनियुक्ता । 'वृकश्चिन्' वृकोऽपि :

‘वा’ सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव । ‘वारणः’ वारयिता
 शत्रूणाम् । किमुतान्यान्युपकरणानि ? ‘उरामधिः’ “उरणमधि-”
 वरान् मेषान् यो मध्नाति स उरामधिः । स पुनरस्येन्द्रस्य
 ‘आभूयति’ ‘वयुनेषु’ प्रज्ञानेषु, यद्वैद्यासौ विजानीते आभूयत्ययं
 शत्रूनिति, तद्वैद्यासौ आभूयति । यस्य तद्यैवं सव्योपकरणसम्प-
 न्णत्वम्, हे ‘इन्द्र !’ ‘सः’ त्वम् ‘इमम्’ ‘नः’ अस्माकं ‘स्तोमम्’
 उपधृत्य ‘आगहि’ आगच्छेमं यज्ञं ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘विप्रया’ स्वायनी-
 यया कमनीयया ‘धिया’ बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशुनो भूयते ।
 तन्पुत्रनप्तृभिश्च देवानां भवितव्यम्, तस्मान् श्वापि वृक उच्यते
 इत्युपपद्यते, इतरं शमारण्यकाया परिग्रहाभावात् अस्य मन्त्रस्य
 पूर्वोऽर्चः, परोक्षकृतः,—वृकश्चिदस्येत्यस्मात् पृथीयांगात् ।
 उत्तरन्तु प्रत्यक्षकृतः,—आगर्हान्द्रेत्यस्मान्मध्यमपुरुषयोगात्,
 सव्योपनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तूपमाना प्रत्यक्षीभवति ।
 नदेतन् सव्येव लक्षणेण मन्त्रेणैवेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“उरणः=ऊर्णावान्” ऊर्णया तडान्
 “भवति” । “ऊर्णा पुनर्दृणीतेः” । इति विप्रहप्रसक्तम् । ता
 अपि शीतत्राणार्थं विप्रियन्ते । “ऊर्णोतिर्वा” आच्छादनार्थं स्यात्,
 ताभिराच्छन्न उरणी भवति ॥

“वृद्धघाशिन्यपि वृक्युच्यते” येषां वृद्धं धाश्यते,—शिवा,
 सापि वृक्युच्यते, विकर्त्तनादेव । “शतं मेषान् वृक्ये चक्षुः
 दानमुज्राश्वं तं पितामहं चकार । तस्मा अक्षी नासत्या विचक्षुः
 आधत्त दन्ना भियजावनर्चन् ॥”—इति (ऋ० सं० १, ८, ११, १) ।

अजोहृदीदित्यनया समानार्थेयम् । 'शतं मेघान्' 'वृक्षे' शिवायै, तथा वाशिने सति परितुष्टः 'चक्षत्' व्यादिष्टवान् 'दानम्' । येयमेवं शोभनमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थसिद्धये चाश्र्यते, तस्यै, शतं मेघाणां दीयतामित्येवमाज्ञापितवान् । 'ऋज्राश्वम्' ऋज्राश्वो नाम राज-पुत्रः, तम् । 'तं च' पुनरेवं व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकोऽयमिति 'पिता' कुपितः, शापेन 'अन्धं' 'चकार' कृतवानित्यर्थः । 'तस्मै' एवमन्धाभूताय पितुरभिशापेन, 'अक्षी' अक्षिणी, 'नासत्यौ' अश्विनौ देवौ, 'विचक्षे' विगतदर्शनाय 'आधत्तम्' । 'दक्षौ' दर्शनीयौ अश्विनौ । 'मिपजौ' देवमिपजौ । भयसादयितारौ, 'अनर्घन्' चक्षुः आधत्तम् अनाश्रितमन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधान-मित्यर्थः ॥ एवमत्र मेघसम्भवान्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्ति-दर्शनान् "बृद्धवाशिनी वृक्षयुच्यते"—इत्युपपद्यते ॥

“जोषः (६६) -इति, अनवगतम् । “अविज्ञातनामधेयम्”—इत्यभिधेयवचनम् । “जोषयितव्यं भवति”—इति शब्दसमाधिः । जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्वयत्यस्पष्टत्वात् ॥ ३ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा । जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसथथन ॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्रीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्ञपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्रीथः कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा महीव कृत्तिः शरणात

इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तर्गिषे कृत्तिग्वितीय-
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमप्युपमार्थे वा । कृत्तिवामाः
पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । श्वघ्नी
कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति । कृतं न
श्वघ्नी विचिनांति देवने कृतमिव श्वघ्नी विचिनांति देवने
कितवः किं तत्रास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः
सममिति परिग्रहार्थोऽयं सर्वनामानुदाचम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसपध्वन” इति (ऋ० सं० ४,
८, २५, ४) । भरद्वाजस्येयमार्पम् । बृहन् । हे ‘इन्द्राग्नी !’
‘य’ यजमानः ‘सुतेषु’ अभिपुत्रेषु सोमेषु ‘वा’ युवां ‘स्तवत्’
“स्तोति” तेषु कर्मसु ‘ऋतावृधा’ सत्यवदंयितारो, यत्रयद्वैधि-
तारो वा । “तस्य” युवाम् “भसपध्वन” स युययो बहुमत
इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “योऽयम्” “जोषवाकम्” अविहातं
किमपि उपांशु “वदति” “विज्ञज्ञपः” केवलमुदकर्तारोऽवस्थितो-
ऽप्यत्र वा जपनशोऽप्यत्र, न कर्मकारीत्यभिप्रायः । तस्य ‘जोष-
वाकं वदतः’ । ‘पञ्चहोषिणा’ हे “प्रार्जितहोषिणी ! प्रभूतयागो !
“यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठमाजौ देवतानां तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा
च भूयिष्ठमाजौ मनुष्याणामिति ह विज्ञायते” । ‘देवा’ हे “देवो !”
‘न भसपध्वन’ न कदाचिदपि तस्य हवीषि भक्षयथ, तेन युययो-
नांसां बहुमत इत्यभिप्रायः । अत्र “जोषवाकं वदतः” “न

भसथः”—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु स्तौति, तस्य न भसथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण ॥ एवमत्र विजज्ञपस्य भक्ष-
यितव्याभावाज्ज्ञपस्य चोपांशुस्वाभावात् “जोषवाक”शब्दोऽवि-
ज्ञातनामधेयमित्युपपद्यते ॥

“कृत्तिः(६७)”—इति, अनद्यगतम् अनेकार्थञ्च । “कृन्तनेः”—
इति धातुनिर्देशः । “यशोऽन्नं वा”—इत्यर्थवचनम् । कर्त्तन-
मिति न्याय्यम् यशो हि द्वियतां मर्माणि कृन्तति, अन्नमप्यसम्प-
गुपयुक्तमायुरेव कृन्तति । “तमु त्वा नूनमसुर प्रचे तसं राधो
भागमिधेमहे । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो
अभवम् ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६) । नृमेधसः प्रियमे-
धसश्चेयमर्प्यम् । सतो धृहती । ऐन्द्री । चतुर्विंशादिषु सात्रिके-
ष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रेयानुरूपवर्गं
विनियुक्ता । ‘तम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रज्ञावन् ! ‘प्रचेतस’ विवृद्ध-
प्रज्ञानं ‘राधः’ धनं स्वमिव पित्र्यं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयत्वात् ‘ईमहे’
तन्नोदेहि स्थिरासीराणां तदेतदस्तु न । किञ्च, ‘महीव कृत्तिः’
महदिव यशः. मइदु वा अन्नम् ‘शरणा’ शरणम्. गृहम् । ‘ते’ तय
हे ‘इन्द्र !’ यन् “अन्तरेक्षलोके” हृदहं ‘प्राश्रयम्’ । किञ्च, ‘ते’
तव ‘सुम्ना’ सुम्नानि बलसम्बन्धानि सुम्नानि, त्वद्भोग्यानीत्यर्थः ।
यद्वा, सुम्नानि. सुखताघनानि, अप्सरःप्रमतीति प्राश्रुयामहम् ।
तदहं सोमं सुम्नानः तस्यामिषवकर्मणा माहामाग्येन, येन
त्वत्सायुज्यमश्नुयाम् देहपातोत्तरकालमिह चामुत्र चैतत् नः
फलद्वयमस्तु त्वत्त इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति,

नेन हि गृहस्थोपमानमुपपद्यते । यदनुप्रविष्टाणाम् अशनापि से
न स्तः, तदहं तव गृहम् प्राप्तुयामित्येवमन्नेनाप्नुपपद्यते ॥

“इयम् अपि इतरा कृत्ति. एतस्मादेव” । सूत्रमयी कथ्येति
या प्रसिद्धा, साप्येतस्मादेव कृन्तेः. सा हि वस्त्रावयवैः सूत्रैर्प्र-
यिता भवति । “उपमार्थं वा” चर्मापि कृत्तिरिति गृह्यते । तपेतरा
सूत्रमयी उपमीयते, विकर्तनसामान्याम् । कृत्तिरिव कृत्तिः
कथा । “कृत्तिवासाः पित्राकहस्तोऽवततध्रुवा”-इति । व्याख्या-
नोऽयमष्टमेऽध्याये निगमः ॥

“श्वघ्नोऽहं”-इति, अनवगतम् । “कितवो भवति”-
अप्यभिदेशवचनम् । “स्यं हन्ति”-इति शब्दश्रुत्यसिद्धिः । सहा
इति श्वाप्यम् । चिम्रहप्रसक्तमुच्यते,—“स्य पुनराश्रित भवति”
गद्वि स्वामिनमाभिमुख्येन श्रितं भवति स्वस्थेन । “हृतं न श्वघ्नो
विचिनोति” देवने संवर्गं यन्मघवाः सूर्यं जयत् । न तत्ते अन्तो
अनुवोप्यं शकुलं पुलाणो मघवश्रोत नूतनः ॥”-इति (सू० सं०
३, ८, २५, ५) । कृष्णस्याङ्गिस्तस्येवमार्थम् । ऐन्द्री ! ज्ञाती ।
पत्नीपुत्रवनिजेरु ऊर्ध्वपटर्पायिषु बाह्याकण्ठसिनः शम्भं विनि-
पुक्ता । यथात्र कृताद्दानीं दयातां मध्ये कितवः ‘कृत् विचिनोति’
देवने भास्तारे, अपि नामात्र कृत् यस्मात् ततो जयेयमहमि-
त्येवम् । ‘मघवा’ इन्द्रः ‘संवर्गम्’ उदकसंवर्जयितायम्, अन्तरिक्षे,
यद्दनां मेघातां मध्ये, विचिनोति,—कतमम्भवेपां मेघानामुदकदाने
समर्थः ? इति, तं विज्ञाय यदजहन् । ‘सूर्यम्’ सुष्टु ईरयि-
तारमपाम् । ‘न’ ‘तम्’ सच ‘अन्यः’ कश्चिन् ‘अनुवोप्यं शकत्’ ।

तद् धारकम् तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुमशक्तः । 'न' अपि 'पुराणः' 'न उत' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः । तत् पूर्वं चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतसम्यग्धाद् देवनसम्यग्धाच्च "श्वप्ती = कितवः" — इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धः परोक्षकृतः, स एव विपणिमयितव्यः, अत्र चोक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते, — "कितवः" — इत्यस्य शब्दस्य "किं तयास्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः" स हि नित्यकालमेव दिद्वेविषुः प्रतिद्वेवितृभिः, कितवैः पृच्छ्यते, — किं तयास्तीति, तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव । अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येवमसौ आशास्यते तुहद्विरन्यैः कितवैः, स हि तस्मादेवमाशासनान् "आशीः" निमित्त- "नामकः" कितव एवासौ बभूव ॥

"समम् (६६)" - इति, एतत् "परिग्रहार्थं सर्वनाम" । तन् पुनरेतत् "अनुदात्तम्" "त्वस्यसमसिमेत्यनुष्ठानि" — इति ह्युक्तम् । विप्रतिपक्षरस्यादत्र भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थताप्यस्य भवतोत्येतन् प्रवर्जितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दुग्धः १ परिद्वं पसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमावधीत् ॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वं पसो अंहतिरूर्मिरिव नावमावधीदूर्मिरूर्णोत्तेनोः प्रणोत्तन्या भवति नमतेर्वा तत् कथमनुदानप्रकृति नाम म्याद् दृष्टव्यं

तु भवति । उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां
 शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति
 पञ्चम्यामुरुष्यतिरकर्मकः । अथापि प्रथमावहुवचने ।
 नमन्तामन्यके समे ॥ ५ (२३) ॥

“मा नः समस्य०—०मायर्थात्” । विरुप आङ्गिरस एता-
 मानेये सूक्ते ददर्श । नायत्री । आनेयी । दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि
 प्रातःसघने आद्ये सूक्ते विनियुक्ता । हे मगवन् आने ! शुष्मत्-
 प्रसादात् ‘मा नः’ मास्मान्, ‘समस्य’ सर्वस्यैव, ‘दृढ्य’ दुर्धियः
 पापधियः, ‘गग्निरेवसः’ सर्वतो द्वेष्टुः, स्वभूतः, ‘अहति’ यथ
 इत्यर्थः । ऊर्मिर्न ऊर्मिन्विष, यथोर्मिर्नावमाभिमुख्येन गत्वा
 कथयति, मैवमहतिरस्मान् द्वेष्ट्यप्रहितोऽवधादिति ॥ एवमत्र
 सर्वस्मादेव द्वेष्ट्यधानर्भाष्टत्वात्, “समस्य”—इत्येतत् सर्वना-
 मैत्युपपद्यते ॥

“ऊर्मि, उर्णेतिः” आच्छादनार्थस्य, सा ह्याच्छादयति
 तारमुदकमर्धे वा यदन्यद् भवति । “नोः प्रणोत्तया भवति”
 पारगमनाय, “नमनेर्वा” म्यात्, सा हि प्रह्नामूनेष भवति,
 पारगमनाय ॥

आह, यदेतत् सममिति शब्दरूपम् “अनुदात्तप्रकृति” अनुदा-
 त्तस्यभाषम्, “तत् कथं नाम स्यात्” ? “अनुदात्तप्रकृतयो हि
 निपाताः, उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीनि । उच्यते,—“दृष्टव्यं

तु” एतत्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नान्वैतन्
“भवति” ॥

आह. क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते,—“उ तो
समस्मिन्ना शिशीहि नो वसोः—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः ।
“विज्ञा सखित्वमुत शूर भीज्य मा ते ता वज्रिन्नामहे । उतो
समस्मिन्नाशिशीहि ते वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥”—इति (ऋ०
सं० ६, २, २, ३) । सौभरेरार्षम् । सतो बृहती । ऐन्द्रा ।
आख्याने विनियुक्ता । ‘विद्य’ विजानीमो वयं ‘सखित्वं’ सखि-
भाषम् । ‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वज्रिन् ! इन्द्र ! ‘भीज्यं’
भोग्यम् अशोपजीव्यम् मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ आभि-
मुख्येन स्थित्वा याचामहे,—‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च,
‘उतो’ अपि च ‘समस्मिन्’ सार्धस्मिन् ‘शिशीहि नः’ देहि अस्माकं
हे ‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! क पुनराशिशीहि नः ? इति,—‘वाजे’
अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुशिप्र’ हे सुनस ! अथवा हे सुहृन् !
‘गोमति’ गोमिस्तद्वति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एवमत्र
समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययोदृष्टः ॥

“उरुप्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो
दृष्टः । “तं त्वा०—०सखिम्यः । स नः वोधि धुधी हवमुरु-
प्याणोऽघायतः समस्मात् ॥”—इति (य० वा० सं० ३, २६) ।
श्रुतवन्धोरायम् । आग्नेयी । द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता ।
यः त्वमेवग्रभावाः, यथाग्रभावं त्वां वयमबोचाम । ‘सः’ त्वं हे
अगवन्नने ! ‘वोधि’ बुध्यस्व ‘नः’ अस्माकमभिप्रायम् । ‘धुधी’

अणु च 'हवम्' आह्वानमिदम् । आहूतश्च 'उरुष्याणः' उपगम्या-
स्मान्, 'अघायतः' पापमिच्छतः 'समम्मात्' सर्वस्मात् पाहि ।
एवमत्र समस्मादिति पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनाद् दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति वृत्त्याऽ-
नुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्व्यवर्तान्युपपद्यते ॥ ५ (२३) ॥

हविषा जारो अपां पिपत्तिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य
चर्पणिः ॥ हविषापां अगयिता पिपत्तिं पपुरिरिति पृणाति-
निगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायिता-
दित्यः शम्य इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो
यः शम्यः पुरुहुत तेनेत्यपि निगमो भवति । केपयः कपूया
भवन्ति कपूयमिति पुनाति कम कुम्पितं दुष्पूयं भवति
॥ ६ (२४) ॥

“कुटस्य (३०)” “चर्पणिः (३१)” — इति, एते अनघगते ।
“वृत्तस्य” “चायिता” — इत्येतौ शब्दसमार्था । एक एव
निगमः । — “हविषा जारो० — ० चर्पणिः” — इति (ऋ० स० १, ३,
३३, ४) । प्रस्कण्वस्पर्धम् । आश्विनी । प्रातस्नुवाकाश्विनयोः
शम्यते । हे 'नरा' नरो ! अश्विनी ! युवाम् । एयः “आदित्यः”
'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः । 'कुटस्य' “कृतस्य कर्मणः”
सार्वभौमस्य साध्यसाधुनः । 'चर्पणिः' “चायिता” द्रष्टा,
बुद्ध्याधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अपां जारः' अपां

सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो जरयिता, शोषयिता ।
 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपत्तिं'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवामेवङ्गुणयुक्तनादित्येन
 पूर्येथे, प्रीणेथे वा, तौ युवामिमां नामास्माकमाशियं समर्द्धयत-
 मित्येवमाशीर्षेऽया ॥ एवमत्र "कुट्स्य—वर्षणिः"—इत्येते
 कृतस्य चायितेत्येवमुपपद्येते ॥ नराचत्र द्याद्यापृथिव्यावभिप्रेते,
 तयोश्चोदकेनादित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता वर्षणि-
 शब्दस्य, तस्य च बुद्ध्यधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व-
 मुपपद्यते ॥ 'पिपत्तिं'—'पपुरिः'—इत्येवमेतौ निगमस्थौ शब्दौ ।
 "वृणात्पथौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा" ॥

"शम्यः (७२)"—इति, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभि-
 धेयवचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधी ।
 "आराच्छन्नमपवाधस्व दूरमुग्रो यः शम्यः पुरुहूत तेन । अस्मे धेहि
 यवमद्गु गोमदिन्द्र कुभी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥"—इति (ऋ०
 सं० ७, ८, २३, २) । कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । माध्य-
 न्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे धिनियुक्ता ।
 हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूत ! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं
 वर्तते शत्रुः, नं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः । आराच्छ-
 न्दोऽत्र समीपार्थवाची । अन्यत्रापि चोक्तम्,—“आरात् प्राग्वं-
 शादुदयास्तमयौ”—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उग्रो यः शम्यः'
 उद्वर्णो यो वज्रः तेन अपवाधस्व । किञ्च, तं दूरमपवाध्य 'अस्मे'
 अस्मभ्यं 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्धत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम् ।

अपि च 'गोमत्' गोमिस्तद्धत्—पशूनादिभिः । किञ्च, स त्वमे-
तदेवङ्गुणकमस्मभ्यमन्नं ददन् 'कृधि' कुरुष्व इमां 'धियम्' एतन्
कर्म, 'वाजरत्नां वाजारमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि
चर्त्तमाना रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धोरिति कर्मनामतु
पठितम्,—'धीः, शची'—इति । एवमप्रापयाधनसम्बन्धात्
“शम्य.”—इत्येतद् घञनामेत्युपपद्यते । अपठितमेतद्वज्रनामतु,—
एत्यतोऽप्रसिद्धार्थम्, तस्यैवप्रकरणार्थसिद्धिर्भवति ॥

“केपयः (७३,)”—इति, अनद्यगतम् । “कपूयाः” ह्येते सन्तः
केपय इत्युच्यन्ते । आह,—“कपूयम्”—“इति” किमुक्तं भवति ?
उच्यते,—यदेतत् पापकारा प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुत्सितम्”
यद्य तत् “दुष्पूयं” दुष्पावं “भवति” पूयमानमपि, एतत् कपूय-
मित्युच्यते ॥ ६ (२४) ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि
दुष्टरा । न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारोदुमीर्मव ते न्यविशन्त
केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये
देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्य-
यंऽशक्रुवन् यज्ञियां नावमारोदुमथ ये नाशक्रुवन् यज्ञियां
नावमारोदुमीर्मवते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव
ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समी-
रिततरो भवति । एता विश्वा सर्वना तृता कृपे स्वयं

सू॒नो सह॑सो या॒नि दधि॑पे । ए॒तानि॑ सर्वा॒णि स्था॒नानि॑
 तूर्ण॑मुपाकुरु॒पे स्वयं॑ बल॒स्य पु॒त्र या॒नि ध॒त्स्वाभ॑त्रम॒हस॑स्त्रा॒णं
 धनु॑र्वा क॒वचं॑ वा क॒वचं॑ कु॒ अञ्चितं॑ भवति काञ्चितं भवति
 कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—केपयः”—इति (ऋ० सं० ७, ८, २७, १) । पूर्वयैव समानार्पचिनियोगा, इयन्तु जगती । ‘पृथक् प्रायन्’ ‘पृथक्’ भूता एव विद्याकर्मानुरूपेण, देवयानेन पथा, पितृयानेन वा ‘प्रायन्’ । हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादं तु देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते । ‘प्रथमाः देवहृतयः’ ये मुख्या देवानामाह्वातारो यत् कर्मसु । किञ्च, ‘दुष्टरा’ “अन्यैः” असद्विदुस्तराणि । ‘श्रवस्यानि’ “श्रवणीयानि यशांसि” ‘अकृप्यत’ अकुर्वत । किञ्च, ‘ये’ त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, ‘यज्ञियां नावम्’ ‘आरुहम्’ “आरोढुम्” ‘न शेकुः’ नाशक्नुवन् । अथ पुनर्ये नाशक्नुयन् यज्ञियां नावमारोढुं किन्तर्हि ? विषयप्रधानाः, कपूयमेव दुष्पूयमेव कर्म चक्रिरे, तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः ‘ते’ ‘ईमेव’ “इहैव” लोके यथा कर्मानुरूपायां योर्नो ‘न्यचिशन्त’ । तदुक्तम्,—“अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोहयत्, ते कपूयां योनिमापद्येरन्,—श्वयोर्नि वा, शूकरयोनि वा, चण्डालयोर्नि वा”—इत्येवमादि ॥ एवमत्र न ये शेकुः यज्ञियां नावमारोढुमित्येतेन सम्बन्धान् “केपयः = कपूयाः”—इत्युपपद्यते ॥

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते,—“ईर्म इति बाहुनाम्”—इति, स हि “समारिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

“तृतुम्—आकृषे (७४)”—इति, एते अनवगते । “तृतुम्”—इत्यस्य “तूर्णम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य “उपाकुरुषे”—इति शब्दसमाधिः । “एता विश्वाः—० दधिषे । धरायते पात्रं धर्मेणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यन् धचः ॥”—इति (ऋ० स० ८, १, ६, ६) । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येयमार्षम् । ऐन्द्रे मूक्ते निषिद्धानीये महाघने महदुक्थे शस्यते । ‘एता’ एतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि । त्वमुपागम्य तेन तेन दैवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह, कतमानि पुनः स्थानानि ? उच्यते,—“स्वयं सूनो सहस्रो यानि दाधिषे” । हे ‘सूनो सहस्रः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘स्वयम्’ एव ‘दधिषे’ धारयसि, तानि त्वमेव कुरुषे । यत एवं कुरुषे, अतएव त्वमेव धारयिता स्वप्ता चास्य जगतः । अत एतस्मान् कारणान् ‘धराय’ धरयितव्याय, ‘ते’ तव, ‘पात्रम्’ एतन् सोमपूर्णं प्रदिशामः । ‘धर्मेणे’ धारयित्रे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तदैव । ‘यज्ञः’ च इत्क्षः तदैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तदैव । ‘ब्रह्म’ चान्नं, तदैव । ‘उद्यतं’ चैतदनेकप्रकारमपि स्तुतिलक्षणं ‘धचः’ तदैव । एवमत्र शब्दसारूप्यान् “तृतुम्”—इत्येष शब्द तूर्णमित्येवमुपपद्यते । करणसाम्यञ्चाच्च, यद्धि कर्म, तूर्णमेव कर्णमिष्यते कर्त्तृभिः तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपगम्याभि-मुन्येनैव स्थित्या क्रियत इति उपशब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः ॥

अत्र “सूनो ! सहसः”—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाग्नेयीमे-
तामृच कृत्या केचिद् व्याचक्षते, अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायत
इति । तथाहि प्रकरणविगोधो भवति । सूक्तं ह्येतदैन्द्रम् ।
ऐन्द्रत्ये त्वस्य “सूनो !”—“सहसः”—इत्यनयोः पदयोरर्थ-
योजना, अधिदेयताभावेन, प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः
प्रजासु व्यादिष्टः, प्राणस्तु पुत्रः,—इत्येवमुपपद्यते पितृपुत्रभावः ।
तदुक्तम्,—“प्राणो वा अहमस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि
भूतानि”—इति ॥

“असन्नम् (६५)” —इति, अनवगतम् । विकल्पतश्चानेका-
र्थम् । “अहसः प्राणम्”—इत्यर्थप्रतीतिः । “धनुर्वा कवचं
वा”—इत्यभिधेयचयनम्, ताभ्यां हि पुरुषाः सांग्रामिकाः,
अहसस्त्रायन्ते । आख्यानप्रसक्तमच्यते,—“कवचं, कु-अश्विनं
भवति” कुटिलमञ्चितम्, स हि तस्य स्वभावः । अथवा
“काञ्चितम्” कुटिलीकृतं “भवति” । अथवा “कायेऽञ्चितम्”
तद्वत् “भवति” ॥ ७ (२५) ॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयथ स्वस्तिवाहं रथमिव
कृणुध्वम् । द्रोणाहावमव तमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता
नृपाणम् ॥ प्रीणीताश्वान् सुहितं जयथ जयनं वो हित-
मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहारं द्रोणं द्रुममयं
भवत्याहार आह्वानादावह आवहनादवतोऽवातिता महान्

भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वांसत्रकोशमंसत्राणि
 वः कोशस्थानीयानि सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुपितो भव-
 त्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव मञ्चय आचितमात्रो महान्
 भवति सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा संग्राममुपमि-
 मीते काकुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा मास्मिन
 धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्नुदतीति वा
 कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणो जिह्वा जोडुवा तालु तरते-
 स्तीर्णतममङ्गलततेर्वा स्याद् लम्बकर्मणो विपरीताद् यथा
 तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“प्रीणीताभ्वान्० - नृपाणम्” — इति (ऋ० सं० ८, ५, १६,
 १) । बुधस्य सोमपुत्रस्येयमार्पम् । वैश्वदेवे सूक्ते । प्रीणीत'
 प्रीणयत ययसोदकादिना । एतान् ‘अभ्वान्’ उपस्थितोऽयं संग्राम
 इत्यभिप्रायः । प्रीणयित्वैतान्भ्वानेमिरश्वैरुपजातवीर्यैः ‘हित’
 “सुरितं” ‘जयाध’ “जयध” “जयनं वो हितमस्तु” अहितोऽपि
 जयः कश्चिद् भवत्येव,—यत्र सुहृदभ्रातृपुत्रादयो हन्यन्ते ।
 ‘स्वस्तिवाहम्’ अमिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘कृणुध्वम्’ “कुरुध्वम्” हे
 देवाः ! एवमेतां सांग्रामिकीमितिकर्तव्यतां कृत्वा ‘द्रोणं’
 “दुममयम्” एतम् “आहावम्” आहावस्थानीय रथं कृत्वा,
 ‘अयनम्’ एतं संग्रामरूपम् । ‘अश्मचक्रम्’ “असनचक्रं” व्यापनचक्रं,

व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्तानि चक्राणि शत्रूणाम् । अथवा “असन-
चक्रम्” अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अंसत्रकोशम्’ “अंसत्राणि”
धनूंषि, कवचानि वा “कोशस्थानीयानि” तत्र “सन्तु” । तैः
‘सिञ्चत’ उत्सिञ्चतैनं संग्रामकूपम् । ‘नृपाणि’ “नरपाणम्” नरा
एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते । एवमत्र “कूपकर्मणा”
अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धे किञ्चिन् साधर्म्येण “संग्राममुपमिमीते”
मन्त्रवृक् ॥ एवमत्र संग्रामोपमासम्यन्धादुत्सेवनसम्यन्धाच्च
“असत्र”शब्देन धनुः, कवचं योज्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः ‘आहावः, आह्वानात्’—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्र-
पदस्य निर्वचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः । इदं त्वन्यत्,—
“आवहः, आवहनात्”—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उच्यतेऽ-
स्मिन्नुदकमित्याहवः । “अवतः” कूपः, स हि खन्यमानः “महा-
नवातितः” अषाङ्कृतितो “भवति” गत इत्यर्थः । ‘अंसत्रकोशम्’
—इति कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः “कोशः कुष्णातेः”—इति ।
“विकुपितः” स विविधं कुपितः “भवति” चर्मकोशः, शुपिर-
त्वात् । “अयमपीतरो द्रव्यकोशः” “एतस्मादेव” कुष्णातेः ।
“सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचितमात्रः” मात्राभिः
आचितः “भवति” “महत्त्वात्” ॥

“काकुदम् (७६) —इति, अनवगतम् । “तालु—इत्याचक्षते”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते, “सा” हि
कोकुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णामित्यन्तयर्थं मुहुर्मुहुः
“धीयते” तदेतन् कोकृवाधानं सत् काकुदमित्यभिधीयते ।

“जिह्वा कोकुवा” कथं स्यात् ? इति, उच्यते,—शब्दानुकरण-
निमित्तं जिह्वायाः कोकुवात्वम् । “कोकुयमाना” तथाविध हि
सा कुर्वाणा, तालुनि “वर्णान् नुदति” तस्माद्वा कोकुवां नुदत्
काकुदं स्यात् । आह,—जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्य-
निर्धायने ? इति, उच्यते,—सा हि “जोकुवा” अती जिह्वेत्युच्यते ।
तथा प्राणिनोऽन्नमात्मन्येव जुहति, तथा आह्वयतीति वा जोकुवा ।
अथ “तालु” कस्मात् ? उच्यते,—“तरतः” धातोः तद्धि “तीर्ण-
म्” इतराङ्गभ्यो विस्तोर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”
“विपरीतात्” आद्यन्तवैपर्य्येण,—“यथा तलम्”—इति । समानजा-
तीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्टप्रतीत्यर्थम् । अस्यैव लततेर्लघनार्थस्य
“लता”—इत्येतच्छब्दरूपम् “अविपर्य्ययः” अविपर्य्ययेण भवति ॥
८ (२६) ॥

सुदे॒वो अ॑सि वरु॒ण यस्य॑ ते सप्त॒सिन्ध॑वः । अनु॒क्षर॑न्ति
काकु॑दं सू॒र्म्यं सु॒पिरा॑मिव ॥ सुदे॒वस्त्वं क॒ल्याण॑दानो यस्य
तव॑ दे॒व सप्त॑ मिन्ध॒वः प्राणा॑यानु॒क्षर॑न्ति काकु॑दं सू॒र्म्यं
सु॒पिरा॑मिवेत्यपि निगमो भवति ॥ सुदे॒वस्त्वं क॒ल्याण॑दे॒वः
कमनी॑यदे॒वो वा भव॑सि वरु॒ण यस्य॑ ते सप्त॒सिन्ध॑वः सिन्धुः
स्रव॑णाद् यस्य ते सप्त॒ स्रोतांसि॑ तानि ते काकु॑दमनु॒क्षर॑न्ति
शर्मि॑ कल्याणोर्मि स्रोतः सु॒पिर॑मनु यथा वीरि॑टं तंटीकिर-

न्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन् भांसि
वा तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२७) ॥

“सुदेवो असि०—०सुपिरामिव”—इति (ब्रह्म० सं० ६, ५, ७, २) । प्रियमेधस आर्यम् । अनुष्टुप् । हे “वरुण !” “सुदेवः” शोभनस्त्वमसि देवः । ‘यस्य’ ‘ते’ तच्च, एताः ‘सप्त सिन्धवः’ अन्तरिक्षनद्यो वा बहुलाहृत्येवमाद्याः, “अथवा नामासि, तितुत्रा नामासि, अन्नपत्नी नामासि, मेघपत्नी नामासि, धर्मयन्ती नामासि, पुरस्तादरुन्धा नामासि”—इति सिन्धुनद्य उच्यन्ते ‘सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन् । ‘काकुदं’ तालु, ‘अनुक्षरन्ति’ सूर्यं ‘सुपिरा’ नगरोदकनिःसरणभूमिम् ‘इव’ सर्वतः समश्नुषतेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र सिन्धूनुक्षरणसम्यन्धात् “काकुदं=तालु”—इत्युपपद्यते । दुर्वचनत्वं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि ऋशु या एतस्मिन् प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगत-संस्काराण्यनेकार्थानि वा सन्तोत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नेयमृगधीता ह्यात् ॥

“वीरिटम् (७७)”—इति, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् । भीरस्मिन् तन्यत इति भीतननम्, अन्तरिक्षम्, निरालम्बत्वात् सर्व एव विभेति । तदेव भीतननं सद् वीरिटमित्युच्यते । अथवा भासोऽत्र नक्षत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् वीरिट-मित्युच्यते । गणामिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम् ॥ ६ (२७) ॥

प्रवावृजं सुप्रया बहिरेषा मा विश्पतो वीरिट इयाते ।
 विशा मत्कोरुपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥
 प्रवृज्यते सुप्रायणं बहिरेषामेयाते सर्वस्य पानारौ वा पाल-
 यितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भिवो वा भासो वा ततिरपि
 वोपमार्थे स्यात् सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे मनुष्याणां
 राज्या विवासे पूर्वस्थामभिहृतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च
 स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा
 नियोजनाद्वाऽच्छाभेगप्तुमिति शाकपूणिः परीं सीमिति
 व्याख्यातमेनमेनामस्या अस्त्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरङ्कुशो
 भवति सरणादङ्कुशोऽश्वतेराकुचितो भवतीति वा । नेदी-
 य इत्सुण्यः पक्वमेयादित्यपि निगमो भवत्यन्तिकतममङ्कु-
 शादायात्पक्वमीषघमागच्छत्वित्यागच्छत्विति ॥ १० (२८) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

“प्रवावृजे सुप्रया—नियुत्वान्”—इति (ऋ० स० ५, ४,
 ६, २) । पक्षिष्ठस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । “प्रवावृजे” “प्रवृज्यते”
 प्रस्तोष्यत इत्यर्थः । “सुप्रयाः” “सुप्रायण” सुप्रगमन, यत् सुख-
 मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णे तस्मिन् । “आविश्पतीव वीरिट
 इयाते” । “आ इयाते” “विश्वपती” “सर्वस्य” अगतः “पानारौ

वा पालयितारौ वा” धात्वन्यत्वमर्थकत्वम् । ‘इव’ पादपूरणः, एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितौ एयाते ? इति, उच्यते,— ‘धीरिदे’ अन्तरिक्षे इत्यर्थः । “अपि वा” अयमिवशब्दः “उपमार्थे” एष “स्यात्” विश्पतीव, “सर्वपती इव राज्ञानी वोरिदे गणे” अवस्थितौ । आह,—कस्य पुनः एयाते ? कौ वा एयाते ? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते ? इति, उच्यते,—“एषां” ‘विशां’ “मनुष्याणां” तासु क्रियासु आह्वयमानौ ‘अक्तोः’ “रात्र्याः” अपगमे सति, ‘उपसः’ च आगमनकाले ‘पूर्वहृतौ’ “पूर्वस्याम्” एष “अभिहृतौ” प्रथमे एवाह्वानकाले । ‘वायुः’ “च” ‘नियत्त्वान्’ ‘पूपा’ “च” ‘स्वस्तये’ “स्वस्त्ययनाय” स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यज-मानस्य ॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्ताति “धीरिदम् = अन्तरिक्षम्”—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो धीरिदशब्दे-नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्पती राज्ञानी सर्वदा गणमध्यगता-धेव आगच्छत इत्युपपद्यत एष ॥

आह,—“नियुत्त्वान्” कस्मात् ? इति, उच्यते,—“नियुतो-ऽस्याश्वाः” । अथ “नियुतः” कस्मात् ? उच्यते,—“नियमनात्” । नीचैर्हि नियम्यते । “नियोजनाद्वा” नियोज्यन्ते हि रथे । “नियुतो वायोः”—इत्येतस्मान् कारणान् विप्रकृत्योऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुश-ब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण, न हि पूष्णो नियुद्धिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

“अच्छ (७८)” —इति, एष शब्दो “अभेः” अर्थं भवति । “आप्नुम्”—“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यने-नोक्तो भवति, एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ॥

“परि (७६)” “ईम् (८०)” “सोम् (८१)” — “इति” एतं
“व्याख्यातः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे ॥

“एतम् (८२)” “एताम् (८३)” — इति पदद्वयम्, “अस्याः
अप्त्येत्येतन्” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नयमेऽध्याये । निगमाश्चात्र
सृज्याः ॥

“सृणिः (८४)” — इति, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति”
— एतन्निधेयवचनम् । “सरणात्” — इति व्युत्पत्तिः । सर
ति न्याय्यम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अङ्कुशो-
ऽङ्गनेः” — इति पदार्थाप्रसक्तम्, अङ्गत्यसौ गच्छति हस्तिशि-
रसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिमुख्येन कुदिली-
भूता भवति ॥

“युनक् सीरा विपुगा तनुध्वं हृते योनीं यपनेह चीजम् ।
गिरा च ध्रुष्टिः समरा असप्तो नेदीय इत्सृण्यः पक्रमेयात् ॥”
— इति (य० वा० सं० १२, ६८) । युधस्थेग्रमारम्भम् । त्रिष्टुप् ।
चैत्रदेशो । ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अर्गो मध्यमदान्तयोजने सीरा-
नुपवर्णं विनियुक्ता । ‘युनक्’ योजयत, देवाः योजयितारः,
‘सीरा’ सीराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’ एतानि
युगानि, ‘यपने’ कृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनीं’ क्षेत्रे ‘चीज’ ‘यपत’ ।
यथा ‘च’ यपत, यथा ‘गिरा’ वान्ना यत् प्रार्थयामः, तत् ‘ध्रुष्टिः’
क्षिमेव ‘असत्’ भवेत्, ‘समरा’ च अतिफलमारचस्य एताः
सुगोपययः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च, ‘नेदीय इत्सृण्यः’ सृजि-
रङ्कुशो भवति” यावति प्रदेशोऽवस्थितमाकृष्टुं शक्नोति, ततोऽपि

नेदीयः । अत्र 'पकम्' औषधं प्रचुरत्वात् औषधीनाम्; 'प्यात्' आगच्छेदस्मान् प्रति, तथा शीघ्रं बहु च घपतेत्यर्थः । एवमत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सृणिरङ्कुशो भवति"—इत्युपपद्यते । अन्ये तु द्रुघने । तथा घपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्यतेति दात्रमेवास्मिन् पक्षेऽङ्कुशशब्देनोच्यते । तदाकृष्टशस्यस्य अङ्कुशाभावान् दात्राकर्षणात् प्राक् "अन्तिष्ठतम्" सन्नि- कृष्टतममौषधं पक्क आगच्छेदिति युष्माभिरेवमुक्ते सति एतत् वयमाशास्महे,—“पक्कमौषधमागच्छरिवति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

श्रुज्यर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यमगवद्दुर्गस्य वृत्तौ दशमो-

ऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
(सस्त्रिमसश्चन्तीनयस्यवराहोगायन्तित्वापवित्रंपुरुत्वा-
८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
किमित्तेप्रतत्तेऽग्निन्नरएकयापान्तमन्युरुर्वश्यप्सराउतासिसह-
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२
न्नियत्कदामत्तपत्नीवन्तःसुगुरसद्वृक्षश्चन्द्रमाअरुणोमाय-इ-
२३ २४ २५ २६ २७ २८
न्द्राग्नीमानःसमस्यहविपाजारःपृथक्प्रायन्प्रीणीतासुदेवःप्रवा-
वृजेऽष्टाविंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपदके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—०.३:०—

ॐ३म् । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्व-
मग्ने नस्पति । त्वं वनेभ्यस्त्वमोपधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु
इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः क्षणो-
तेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक्र शोचतेः
पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथाहि वाक्यसंयोग आ इत्याकार
उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितञ्च उत्तर आशु शोचयिपुरिति
शुचिःशोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्-
पिक्तमस्मात् पापकमिति नैरुक्ताः ॥ १ ॥

“आशुशुक्षणिः (१)”—इति, अतवगतम् । “आशु शुचा
सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्षणिता वा” । “त्वमग्ने द्युभि-
स्त्वमाशुशुक्षणिः०—०जायसे शुचिः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ५,
१७, १) । गृत्समदस्येयमार्थम् । प्रातरनुवाकाभिवनयोः शम्यते ।

जगती, आग्नेयी । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वं' 'द्युभिः' अहोभिः
 निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः एषां मध्यमानो नृणां जायसे, पौर्ण-
 मास्याममावस्यायां घादघातेत्युक्तम् । किञ्च, 'त्वम् आशुशुक्षणिः' ।
 "आशु इति च शु इति च" एने "क्षिप्रनामनी भवतः" । शु-
 इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यत्रोपकार करिष्यतीति । तद्यथा,—“शुनो
 वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—इत्येवमादी । 'आशुशुक्षणिः'—इत्येतेषां
 पञ्चानामक्षराणामाद्यं तावदक्षरद्वयम् 'आशु'—इत्येतत् क्षिप्रनाम ।
 अधुना 'शु'—इत्येतत् तृतीयमक्षरमतिक्रम्य उत्तरमक्षरद्वयं निराह,
 —“क्षणिः”—इत्येष द्वयक्षरः शब्दः “क्षणोतेः” धातोः (तना०
 उ०) द्वित्यर्थस्य । “सनोतेः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य ।
 मध्यमं तु 'शु'—इत्येतदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीप्त्यर्थस्य । अथ
 कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरैरभिधीयते ? इति, उच्यते,—“आशु”
 “शुचा” दीप्त्या “क्षणोति” हिनस्ति—“इति” आशुशुक्षणिः,
 अग्निः । अथवा “आशु” “शुचा” “सनोति” सम्भजति—“इति”
 आशुशुक्षणिः, अग्निः । क्षणोतेः सनोतेश्च विकल्पः । “शुक्
 शोचनेः”—इति । पञ्चानामक्षराणामाशुशुक्षणिशब्दे तृतीयमक्षरं
 'शु'—इति, तस्यैतन्निर्वचनम् । एवं तावद्यमेको निर्वचनप्रकारः
 आशुशुक्षणिशब्दस्य । अथवैवमन्यथा स्यात् “पञ्चम्यर्थे” इयं
 “प्रथमा” विभक्तिः । 'आशुशुक्षणेः'—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं
 भवति—'आशुशुक्षणिः'—इति । आह,—किं पुनः कारणं प्रथमेषां
 सतो पञ्चमीत्वेन विपरिणम्यते ? इति, उच्यते,—“तथाहि
 घादघातसंयोगः” तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन

विपरिणतस्य शब्दस्यानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसद्गतिर्भवति न
यथावस्थितस्य । आह,—कथं कृत्वा ?—इति, उच्यते,—‘त्वम्-
दुभ्यस्त्वमश्मन्परि । त्वं वनेभ्यः स्त्वमोषधीभ्यः’—इत्येतान्य-
क्षराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि, तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव
भवितव्यमित्युपपद्यते पञ्चमात्वेन विपरिणाम इति । आशुशुक्ष-
णिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य य एष. पुरस्तात् “आ—इति आकारः”
एष तावत् “उपसर्गः” । यः पुनरेष शुशुक्षणिरिति “उत्तर.”
अन्तरक्षतुरक्षरः शब्दः, एष “चिकीर्षितजः” चिकीर्षितादधा-
जातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य कोऽर्थः ?
इति, उच्यते,—यः कश्चित् “आशुशोचयिषुः” आदिदीपयिषुः
भवति, स आशुशुक्षणिः यजमान इति यावत् तस्मादाशुशुक्षणेः
त्य हे भगवन्नाने ! ‘जायसे’ । किमेतावदेव ? नेत्युच्यते,—‘त्वम्
‘अदुभ्यः’ जायसे, वैद्युतात्मना । त्वमेव च ‘अश्मन्.’ ‘परि’
परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे । त्व ‘वनेभ्यः’ दारुभ्यः ।
त्वम् ‘ओषधोभ्यः’ शरादिभ्यः । त्व ‘नृणां’ मनुष्याणां हे
‘नृपते’ मनुष्यपते ! ‘जायसे’ अभिव्यज्यसे । ‘शुचिः’ दीप्त
इत्यर्थः ॥

“शुचिः शोचते.” इत्येत्यर्थस्य । “अथमपीतरः शुचिः”
लौकिकः “एतस्मादेव”—इति वैयाकरणा मन्यन्ते, नैरुक्ताः पुनः
नि.पूर्वान् सिञ्चनेरितरः शुचिगित्येवं मन्यन्ते, “निः” निष्कृष्य
हि “अस्मान्” “पापकम्” अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् “सिक्तं”
भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वाच्य आशुशुक्षणिरन्यो वा यः कश्चिदग्नि

मथित्वा तेन किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति, स चा आशुशुक्ष्ण-
रिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्गरि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशा
दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात्
काशिमुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिमोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ।
इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभणा मधवन् काशि-
रित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यो विरो-
धनाद्रोधः कूलं निरुणद्विस्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीताल्लोष्टोऽ-
विपर्ययेणापारे दूरपारे यत् संगृभणासि मधवन् काशिस्ते
महान् । अहस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम् । अहस्तमिन्द्र
कृत्वा सम्पिण्डि परिक्कणनं मेघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः (२)”—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च । “आसद-
नात्”—इत्यवगमः । “इन्द्र ०—० करत् । जेता शत्रून्
विचर्पणिः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ८, ६, २) । गृत्समदस्ये-
यमार्यम् । गायत्री । ऐन्द्रो । अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउो
शस्यते । ‘इन्द्रः’ ‘आशाभ्यः’ दिग्भ्यो हि यत् भयमुत्पद्यते
जगताम्, ‘सर्वाभ्यः’ नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः ‘अभयं’
‘करत्’ करोत्वित्यर्थः । आह,—किंलक्षणः पुनरसाविन्द्रः ?—
इति, ‘जेता शत्रून्विचर्पणिः’ अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम् ॥

“आशा दिशो भवन्ति, आसदनात्” आमिमुख्येन हि ताः सध्वत्र
सन्ना इव भवन्ति । “आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशानान्” ।
अभ्यश्न घते हि ताः परस्परेणैव ॥

“काशिः (३)” — इति, अनवगतम् । ‘काशयितव्यः’ — इत्य-
चगमः । “मुष्टिः” — इत्यभिधेयवचनम् । “प्रकाशनात्” — इति
निर्यचनम् । “मुष्टिः” — इत्येतन्पण्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—
“मोचनाद्वा” मुच्यते ह्यसौ, “मोचनाद्वा” तेन हि मुच्यते, “मोह-
नाद्वा” तत्र हि मुच्यति परः । किमेतन्मुष्टौ ? इति । “उताभये
पुरुहूत श्रवोभिरेको दृढमघदो वृत्रहा सन् । इमे विदिन्त रोदसी
अपारे यत् संगृभणा मघवत् काशिरित्ते ॥” — इति (ऋ० सं० ३,
२, १, ५) । विश्वामित्रस्यागम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ट्या-
भिप्लवयोः द्वितीयपञ्चमयांखोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते,
अच्छावाकेन माध्यन्दिने सघने, सहदानुमलातृण उद्गृह्यरक्ष
इत्येताश्च तत्रैव । अपि भयवति संग्रामे, ‘अभये’ अभये इव ।
हे ‘पुरुहूत !’ ‘एकः’ अपि ‘सन्’ असहायः, ‘श्रवोभिः’ धवणीयैः
शत्रुदैरभैर्घा, हविर्भिर्वा तुभः सन् ‘दृढ’ समर्थम् ‘अघद’ ‘वृत्रहा’
शत्रुहेत्यर्थः । किमेतावदेव माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं
चान्यत् — ‘इमे विन्’ इमे अपि ‘रोदसी’ “द्यावापृथिव्या” एवमपि
‘अपारे’ “दूरपारे” सतां ‘यत्’ “संगृभणासि” त्वमहो ! ‘काशिः’
‘ते’ “महान्” ॥ एवमत्र संग्रहणसम्यग्यात् “काशि” शब्दो
मुष्ट्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते,—ये एते “रोदसी” एते “रोधसी” ।

कस्थानं तद्भागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रक्षन्ति, तद्धि उपदस्येत्, यदि न पतेरस्ता आपः । एवमापः 'घाणीशब्देनोक्ताः, ताः हि "वहनात्" घाणीरित्युच्यन्ते । "चाचो वा वहनात्" घाणीरित्युच्यन्ते । यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति घर्षभावेन, अथ तदा तेषामेव प्राणिनामहो दृष्टमिति—एवमाद्या घाणीः चाचो धमन्तीः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्राघन् प्रागच्छन्नित्यर्थः ॥ एवमत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्यग्भात् "अलातृणः = मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"यद्बुभे." प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते—ममेदं ममेदमिति, तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति" । "धमति." एषः "गतिकर्मा" एष, नात्र स्तुतिकर्मत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः । (१२), नदति "धमति (६), सरति"—इति ॥

'निरजै गा.'—इत्यत्र केचित् पशुगव्य एताः—इति व्याचक्षते, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति, सुगवसत्वाग्नीरजस्कत्वाच्च । 'प्राघन् घाणीः'—इत्यत आरभ्य समानमेव पूर्वण ॥ ३ (३) ॥

उद्दृष्ट॑ रक्षः॑ सह॑मूलमिन्द्र॑ वृथा॑ मध्यं॑ प्रत्यग्रं॑
शृणीहि॑ । आ॑ की॒वतः॑ सल॒लूकं॑ च॒कर्थं॑ ब्रह्म॒द्विपे॑ तपु॒षि हे॒
तिम॑स्य ॥ उद्द॑र रक्षः॑ सह॑मूलमिन्द्र॑ मूलं॑ मोचनाद्वा॑
मो॒षणाद्वा॑ मो॒हनाद्वा॑ वृश्च॑ मध्यं॑ प्रति॑ शृणी॒ष्यग्रम॑ग्रमागतं॑

भवत्या कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति
 नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्त्तंगभ्यस्तात्तपुपिस्तपतेर्हतिर्हन्तेः ।
 त्यं चिदित्या कत्पयं शयानम् । सुखपयसम् । मुखमस्य
 पयः । विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात् । वया इव
 रुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो भवति । वीरुध
 ओपधयो भवन्ति विरहणात् । वीरुधः पारयिष्य १
 इत्यपि निगमो भवति । नक्षदाभमशुवानदाभमभ्यशनेन
 दम्नोतीति । नक्षदाभं ततुरि पर्वतंष्टामित्यपि निगमो
 भवत्यस्कृधोपुरकृध्विति हस्वनाम निकृत्तं भवति । यो
 अस्कृधोपुरजरस्वर्वानित्यपि निगमो भवति निश्रुम्भा
 निश्रथ्यहारिणः ॥ ४ (३) ॥

“सललूकम् (६)” — इति, अनवगतम् । “संलुब्धम्” — इति
 शब्दसमाधिः, “सररूकम्” — इति “घा” । “उड्दुह रक्षः०—०
 हेतिमस्य ॥” — इति (अ० सं० ३, २, ४, २) । “उड्दर” एतत् ‘रक्षः’
 ‘सहमूलम्’ हे ‘इन्द्र !’ ‘वृद्धा’ अस्य छिन्धि ‘मध्यम्’ ‘अप्र’ च
 अस्य ‘प्रति शृणीहि’ प्रनिज्जहान्यर्थः । किञ्च, ‘आ कीचनः’
 “आ कियतः” आ कस्मात् “देशात्” एतदुड्दर, यस्मात् वित-
 र्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं — कियतोऽपि प्रदेशादे-
 तदुदुधृतमिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते. तथैतदुड्दरन्त्य-

भिप्रायः । तथा चैतदुद्धृत्य 'सल्लूकं' "संलुब्धं" समूहमप्रति-
पक्षं कुरु । अथवा "पापकं" पापतरमसत्तः कुरु—"इति"
एतत् "नैरुक्ताः" नैरुक्तपक्षेण । अथवा "सरलूकं" सरणशोलं
"वा" अशनशीलं ग्रन्थुतं स्वदेशात् एतन् कुरु । तत एतत्
उन्मूलं कृत्वा स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे 'द्रव्यं द्विने प्राप्स्ये' द्वेष्ट्रे
'तपुषि' तापयित्रीं 'हेति' हन्त्रीम्, आयुष्यजातिम्, मूलमध्याप्र-
चण्डेनाय पुनः पुनः 'अस्य' क्षित्यर्थः ॥ एवमत्र सल्लूकमिति
लुभेर्मोदनार्थस्य (तु० प०) शब्दसारूप्यान् संलुब्धमित्युपपद्यते ।
"सर्त्तः" (भू० प०) अप्यत्र सारूप्यमस्तीति "सरलूकं वा स्यात्"—
इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणश्चेतन्, तस्य हि सम्मोहो
वा नाशन वार्भाष्टमिति ॥

"कल्पयम् (७)"—इति, अनवपतम् । 'कपयम्'—इत्यवगमः ।
कपयमित्यवगमे "सुखपयसम्"—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः । किं कारणम् ? "सुखं"
हि सुखोत्पादनम् "अस्य" "पयः" मधुरत्वात् । "त्य निदिध्या-
कल्पयं शयानमसूर्यं तमसि वावृधानम् । तं चिन्मन्दानो वृषभः
सुतस्योच्चैरिन्द्रोऽपगूर्यं जघान ॥"—इति (ऋ० सं० ४, १,
३२, ६) । गातुर्नामात्रेयः, तस्येयमार्पणम् । 'त्य' तं मेघम् 'इत्या'
अमुना प्रकारेण, अथवा अमुस्मिन्नन्तरिक्षलोके 'कल्पयं' सुखोदकं
'शयानम्' असूर्यं तमश्च कृत्वा 'वावृधानं' वर्द्धमानम् । 'मन्दानः'
मन्दमानः, 'वृषभः' वर्षिता, 'इन्द्रः' 'सुतस्य' अमिषुतस्य, सोमस्य
स्वमर्शं पीत्वा । ततः 'उच्चैः' वज्रम् "अपगूर्यं" 'जघान' ।

य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमा-
शीर्योऽज्या ॥ एवमत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्यग्धात् “कल्पयः =
सुखपयः = मेघः” — इत्युपपद्यते. तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

“विश्वः (१)” — इति, अनवगतम् । ‘विश्वः’ — इत्यवगतम् ।
“भापो भवन्ति” — इत्यभिधेयवचनम् । “विश्ववणात्” — इति
हेतुनिर्देशः । “वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि द्विषो
अमृतस्य केतुना । तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वया इव
रुहः सप्त विश्वः ॥” इति (ऋ० सं० ४, ५, ६, ६) । भग्नज-
स्येयमार्थम् । प्रातर्गुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’
भगवतः, अग्नेः, ‘अमृतस्य’ अमरणधर्माणः, ‘केतुना’ कर्मणा,
‘चक्षसा’ चक्षुषा दर्शनेन ‘दिवः’ अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छि-
तानि स्थानानि, तानि ‘विमितानि’ विनिर्मितानित्यर्थः । अग्नि-
प्रकाशमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि
चा । साधुन्यः साधुना च, पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन
कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेद् सर्वं विनिर्मोयत इत्यनपापेक्षयाक्तम्,
— “वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च द्विषोऽपि सानूनि निर्मितानि”
— इति, अग्निरेव हि घाव्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वमिदं
ख्यापयति, ततः कर्म प्रतीयते । तदुक्तम्, — “अग्निर्वाग् भूत्या
मुखं प्राविशत्” — इति । किञ्च, ‘तस्येदु विश्वा’ तस्यैव वैश्वा-
नरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम्,
‘विश्वा भुवना’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतमावयितृण्युदकानि ।
“भवन्तम्” — इति ॥ दकनामम पठितम् । ‘मूर्द्धनि’ उपरि

‘यथा इव’ शाखा इव “रुह्युः सप्त विन्मुहः” । ‘सप्त’ सर्पणाः, ‘विन्मुहः’ विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘रुह्युः’ अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येताः पृथिव्या उपरि, यथानिम्नं विन्म्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वा प्रथमोचत्—“तस्येदु विन्मुहः०—०सप्त विन्मुहः”—इति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “विन्मुहः=आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’ शब्देन भूतान्येयोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति, चतुर्विधश्च भूतप्रामः, विन्मुहश्च यथा इव रुह्युः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति, हि हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विन्म्रवन्ति च ॥

“वीरुध. (२)”—इति. अनवगतम् । “विरोहणान्”—इत्यवगमः । “ओपघयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणान्”—इति हेतुनिर्दिशः । “ओपघीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अश्व्या इव सजित्स्वरीवीरुधः पारयिष्यः ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ५, ८, ३) । मियज्ञ आथर्वणस्येयमार्पम् । ओपधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘ओपघीः’ ओपघयः ! ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं कर्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा । ‘मोदध्वम्’ मुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कीदृश्यो गृहम् ? ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, ‘प्रसूवरीः’ प्रकर्षेण सुयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरीः । याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः । ‘अश्व्या इव’ घड्वा इव ‘सजित्स्वरीः’ सह जैत्र्यः, ‘वीरुधः’ सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमायुषः ‘पारयिष्यः’ पारयिष्यः सन्तु ॥ एवमत्र

“पुष्पवतीः प्रसूवरीः”—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् “धीरधः= ओषधयः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते ॥

“नक्षदाभम् (१०)” —इति, अनवगतम् । ‘न क्षणदामम्’— इत्यवगमः । “अशुवानदामम्”—इति पथ्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्यशनेन अभिव्यापनेन यो दम्नोति हिनस्ति, स नक्षदाभः । “तमु नः पूर्वं पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः । नक्षदाभं ततुरि पर्वतेष्ठामद्रोघवाच मतिभिः शविष्ठम् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ६ १३, २) । भरुजाजस्येयमार्गम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । सम्पातसूक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छसितः शस्त्रे शस्यते । “तर्माभहे”—इति इयञ्च तत्रैव । ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्, ये ‘पूये’ ‘पितरः’ पितृगणाः, ‘सप्त’ सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु पठ्यन्ते । अथवा ‘सप्त’ ‘सुप्ताः’ पूर्वतरमस्माद्भोका- दमुं लोकम्, ते च ‘नवग्वाः’ नवगतयः, अभिनवा हि तेषांगतिः, अर्द्धमासेऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथवा नवनी- तगतयः नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति,—इदमस्माकं स्यादिति, “स्वयं विलीनं पितृणाम्”—इत्युक्तम् । ‘विप्रासः’— इति, विप्राः = प्राप्तप्रजाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभि- वाजयन्तः’ स्तुवन्त आसते । किंलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवा- जयन्त आसने ? इति, उच्यते,—‘नक्षदाभम्’ योऽभिव्यापनमा- त्रेणापि दम्नोति, किमुत वेधेन ? तम् । ‘ततुरिम्’ यश्च त्वरण- शीलः, तम् । ‘पर्वतेष्ठाम्’ यश्च मेघस्थायो, तम् । ‘अद्रोघवाचम्’ यस्य चाद्रोघव्या वाक् अनतिक्रमणीया, तम् । ‘शविष्ठम्’ यश्च बलिष्ठः,

तम् । य एवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरमिवाजयन्त आसते,
सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येषमाशायोज्या ॥ एवमत्र शब्दसा-
हचर्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दम्नोति, स नष्टदाम इत्युच्यते ॥

“अम्कृधोयुः (११)” — इति, अनवगतम् । “अकृध्वायुः”
— इत्यवगमः । “कृधु” — इति “ह्रस्वनाम” ठडि “निरुक्तम्”
इय “भवति” ह्रस्वत्वान् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अकृधु’
— इति भवति । “तमामह इन्द्रमस्य यः पुरुर्वारस्य नृवतः
पुरुक्षोः । यो अम्कृधोयुरजरः स्वयान् तमामर हरिवो मादयध्वे ॥”
— इति (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३) । ‘तम्’ वयमात्मनः पुत्रम्
‘इमहे’ याचामहे । ‘हरिवः !’ त्वाम् । ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह,
— यः किलक्षणः पुत्रः ? इति, उच्यते, — सः ‘अस्य’ ‘गयः’
धनस्य परिपालने मागे च समर्थः । किलक्षणस्य पुनर्धनस्य ?
इति, ‘पुरुर्वारस्य’ बहुव्ययैस्तद्धितः, ‘नृवतः’ च दामैस्तद्धितः, ‘पुरुक्षोः’
च बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः । न च परिपालनसमर्थं
एव य केवलमल्पकालं, तमामहे, किन्तर्हि ? ‘यः’ च ‘अम्कृ-
धोयु’ अकृध्वायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो वृद्धशरीर
इत्यर्थः । ‘स्वयान्’ च, यः सुष्ठु शत्रूणामीरयिता । यः एवङ्गु-
णविशिष्टः पुत्रः ‘तम्’ ‘आमर’ आहर । ‘हरिवो मादयध्वे’
अस्माकमात्मनश्च मदनाय तर्पणायेत्यर्थः ॥ एवमत्र “अम्कृधोयुः”
— इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्यामोष्टत्वात्, शब्दसाहचर्याच्च ॥

“निरुक्ताः (१२)” — इति, अनवगतम् । “निश्चय्यहारिणः”
इत्यवगमः, निश्चयया वृद्ध्या गत्या हरन्त ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं
 बहन्तु विभ्रतः ॥ आवहन्त्रजाः पूषणं रथं निश्रथ्यहारि-
 णस्ते जनश्रियं जातश्रियं वृवदुकथो महदुकथो वक्तव्य-
 मस्मा उक्तमिति वृवदुकथो वा । वृवदुकथं हवामह
 इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदर-
 प्विति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति ।
 ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । पुलुकामः पुरुकामः ।
 पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवति । असिन्वती
 असह्यादन्त्यो ॥ असिन्वती वप्मती भूर्यत्त इत्यपि
 निगमो भवति । कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति ।
 मोपथा वृक्षं कपनेव वेधस इत्यपि निगमो भवति ।
 भाक्रजीकः प्रसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाक्रजीक
 इत्यपि निगमो भवति । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति
 कूलानि । संरुजानाः पिपिप इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो
 भवति । जूर्णिर्जवनेर्वा द्रवतेर्वा दूनेतेर्वा । क्षिप्ता जूर्णिर्न
 चक्षतीत्यपि निगमो भवति । परि घ्नं समोमना वां वयोऽ-
 गान् । पर्य्यगाद्वां घ्नं समहरवनेनान्नम् ॥ ५ (४) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

“अजासः पूषणं ०—०वहन्तु विन्नतः ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ८, २१, ६) । भरद्वाजस्यार्षम् । ‘आवहन्तु’ ‘अजासः’ अजाः, अश्वाः । ‘निश्रुम्माः’ “निश्रुध्यहारिणः” । य एवलक्षणा अश्वाः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ व्यवस्थितं ‘विन्नतः’ धारयमाणाः । ‘जनश्रियम्’ “जातश्रियम्” उद्भूतश्रियमित्यर्थः । एवमत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेन “निश्रुम्माः”—इत्येतद्वचविशेषणम् । सति चाश्वविशेषणत्वे “निश्रुध्यहारिणः” शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥

“वृषदुक्षः (१३)”—इति, अनवगतम् । “महदुक्षः”—इति, “वक्तव्यम् अन्मै उक्षम्—इति वा” शब्दसमाधौ । “वृषदुक्ष इवामहे सुप्रकरन्मृतये । साधु कृण्वन्तमव्रताम्” —इति (ऋ० सं० ६, ३, २, ५) । कश्यपस्यार्षम् । प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे तुनाशीतिषु न महाव्रते शम्यने । “उक्षम्”—इति शस्त्रमुच्यते, तद् यस्य वृहन् महन्, न वृषदुक्ष, अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स वृषदुक्षः । तं ‘वृषदुक्षम्’ इन्द्रम्, ‘इवामहे’ वयमाह्वयामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सुप्रकरन्मृतये’ सुप्रब्राह्म, दीर्घब्राह्म ‘ऊतये’ भवनाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृण्वन्तम्’ साधुकारिणम्, नित्यकालमेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘अवसे’ तस्यैव तर्पणाय, तमागतं सन्तमेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एवमत्र ‘इवामहे’—इत्यनेन सम्बन्धात् “वृषदुक्षः=महदुक्षः, वक्तव्योक्षो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि महदुक्षो भवति,

वक्तव्योक्तो वा स एव सुतगमाहृत इति ॥

“ऋदूदरः (१४)” — इति, अतवगतम् । “मृदूदरः” — इत्यव-
गमः । “सोमः” अमिधेयः ऋदूदरेण सम्या सचेय यो मा
न रिप्येड्यंश्च पीतः । अथ यः सोमो न्यधायस्मे तस्मा इन्द्र
प्रतिरमेम्यायुः ॥” — इति (ऋ० स० ६, ४, १२, ५) । प्रगाथस्ये-
यमार्यम् । त्रिष्टुप् । सोमः । सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः याज्यैवा,
सोमचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ । ‘ऋदूदरेण’ मृदूदरेण सोमेन, मृदु हि
सोमस्योदरम्, सुगिरत्वान् । अथवा मृदुरयमुदरे स्यान् — इत्येव-
माशास्यते, पानृशिर्यमनाशङ्कया । तस्मान् मृदूदरः सोमः, स पुनरेव
मृदूदरः सन्मृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । ‘सम्या’ समानस्या-
नेनैव केनचित् पुरुषेण, मित्रेण ‘सचेय’ संसचेयम्, संसेधेयम् ।
पुनरागामिषु ‘यः’ सोमः ‘मा’ मां ‘न रिप्येन्’ न हिम्यान्, ‘पीतः’
मनः । यथाहमेनेन सोमेनाहिसितः, तथा सचेयम् । हे ‘हर्ष्यश्च !’
इन्द्र ! सोमस्वामिन् ! एतदस्तु नः । किञ्च ‘अथ यः सोमः’
‘न्यधायि भस्मे’ निहतोऽस्मास्वासीत् । येनेमामापदभापादिताः
सो वमनद्वारेण । ‘नस्मे’ नदर्थम् । तेनास्माकमायुषो यदखण्डितं
कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय । ‘इन्द्रम्’ ‘प्रतिगम्’ प्रतीर्णमनघखण्डितं
सर्वम् ‘आयुः’ ‘एमि’ याचार्मान्यर्थः । सोमवमनचैगुण्यान् आयु-
पश्छेदमाशङ्कमान इन्द्रं दीर्घमायुर्यथाच यजमानाय ॥ एवमस्मिन्
“ऋदूदरः = सोमः” प्रकरणान्, शब्दमाख्याय ॥

“ऋदूपे (१५)” — “इति, उपरिष्ठाद् व्याख्याम्यामः” — “ऋदूपे
चिद्वद्वधा” — इत्यत्र ॥

“पुलुकामः (१६)” — इति, अनयगतम् । “पुरुकामः” — इत्ययगम् । “इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीनमुष ब्रुवे । यत् सीमागश्चक्रमा तत्सुमृडतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥” — इति (ऋ० सं० २, ४, २२, ५) । अगस्त्यलोपामुद्रासंवादे अन्तेधासी ब्रह्मचारी इमां सीमां बृहतीमपश्यत् । ‘इमम्’ अहम् ‘सोमम्’ ‘अन्तितः’ अन्तिके अवस्थितम् ‘उपगम्य’ चेतसा ‘ब्रुवे’ । न च बहिरन्तिकेऽवस्थितमुषब्रुवे, किन्तर्हि ? ‘पीतं’ सन्तं ‘हृत्सु’ एष, स्व एष हृदयेऽवस्थितमुषब्रुवे । — “यत् सीमागश्चक्रमा” । ‘यत्’ ‘सीम्’ सर्वतः सद्यप्रकारम् ‘आगः’ चक्रम् पापं कृतवन्तो वयम् । ‘तत्’ अयं सोमः ‘सुमृडतु सुष्टु सुखविधिपरिणामं करोतु । किं कारणम् ? इतः, — यस्मात् ‘पुलुकामो हि’ बहुकामो हि ‘मर्त्यः’ । स बहुकामत्वात् मनुष्यत्वाभावात् अवश्यमागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र ‘पुलुकाम’शब्देन पुरुकामो बहुकाम उच्यते, ‘मर्त्यः’ शब्दसामानाधिकरण्यात् साक्ष्येण च ॥

“असिन्ध्वती (१७)” — इति, अनयगतम् । “असङ्गादन्त्या” — इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विश्रु । नाना हनू विभृते संभरेणे असिन्ध्वती वसती भूर्प्यस्तः ॥” — इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, १) । चैश्वानरस्याग्नेः सौवीकस्य वा वाजम्मरस्य वा सप्तैरियमार्पम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । ‘अपश्यम्’ अहम् । भगवतः अग्नेः ‘महतः’ ‘महित्वम्’ माहाभाग्यम् । ‘अमर्त्यस्य’ अमरणधर्मिणः । ‘मर्त्यासु’ मरण-

धर्मिणीषु, 'विभ्रु' मनुष्यप्रजासु इत्यर्थः । आह,—किम्पुनस्त-
न्माहाभाग्यम् ? इति, उच्यते,—नाना' भावेनैते- 'हनू' हनन-
समर्थे ज्वाले अचस्थिते 'विभ्रुते' विविधमिव धृतं सूर्यो 'संभरेते'
एकत्र हरेते हवींषि दारुणि वा । संभृत्य च 'असिन्वती' "अस-
ङ्गादन्त्यौ" असङ्गादन्त्याविव, अथवा असङ्चूर्णयन्त्याविव ।
अनेन प्रकारेण शीघ्रं 'यप्सती' भक्षयन्त्यौ । 'भूरि' अपि दारुजातं
हविर्जातं वा,—यत् 'अत्तः' भक्षयतः, न च श्राम्यत । एतदस्य
माहाभाग्यमहमपश्यमस्मिन् मनुष्यलोके इति । हनुरुपसम्बन्धात्
यद्दीप्यपि ज्वालासु द्विवचनमेव स्थितम् ॥ एवमत्र हनुसम्बन्धात्
"असिन्वती = असङ्गादन्त्यौ"—इत्युपपद्यते ॥

"कपनाः (१८)"—इति, अनवगतम् । "कम्पना"—इति
शब्दसमाधिः । "किमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "अभ्राजि
शब्दो मरतो यदर्णस मोषथा वृक्ष कपनेय वेधसः । अध सा नो
अरमति सतोपसश्चरिव यन्तमनु नेपथा सुगम् ॥"—इति
(ऋ० सं० ४, ३, २५, १) । इषायाश्चत्यात्रेयस्येत्येत्यर्थम् । मारुता ।
जगती । दाशरात्रिके त्रिवृत् स्तोमे प्रथमेऽह्न्याग्निमारुतं विनि
युक्ता । "प्रशर्दायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रेणात् । 'अभ्राजि'
भ्राजते । 'यः' मरुतः । तन् 'शर्दः' तद्वलम् । 'यत्' येन धनेन
'अर्णसं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनुप्रविश्य 'मोषथ' मुष्णीय
यूयम्, निरुद्धं कुरुनेत्यभिप्रायः । कथम्पुनर्मोषथ ! इति ।—
"वृक्षं कपनेय वेधसः" । 'कपनाः' "कम्पना." "किमयः" इव,
'वेधसः' वेदहारः, यथा वृक्षमनुप्रविश्य किमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं

रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं मुष्णीथ । अथवा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूयमेवादिना प्रभावेण युक्ताः, अथैतस्मात् कारणान् अस्माकमेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्तमतिम्, परिसमाप्तविधं यजमानं सृष्टेनेनैव कर्मणा विद्यया वा यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूयमपि 'अनुनेपथ' हे 'सजोपसः' सह-प्रीताः ! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तन्त्यमित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेपथ ? 'चक्षुरिष' यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एवमनुनेपथेनं सुगमिति ॥ एवमत्र बृक्षसम्यन्धात् "क्रिमयः = कम्पताः" ते हि बृक्ष मुष्णन्ति, मोषयन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वयमेव वा कम्पन्ते खलनस्वाभाव्यात् ॥

"भाऋजीकः (१६)"—इति, अतवगतम् । "ऋद्भुभाः"—इत्यवगमः । "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ॥ "देवो देवान् परिभूः तेन घहा नो हव्यं प्रथमद्विकित्वान् । धूमक्रेतुः सुमिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यज्ञायान् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ११, २) । आङ्गस्य हविर्धानस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः । हे भगवन् ! अग्ने ! 'देवान्' 'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'ऋतेन' गङ्गेन सहितः । तदुक्तम्,—अग्ने नेमिरगा इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ६) । यस्त्यमेवम्प्रभावः, तं त्वां ब्रवीमि,—'घह' प्राप्य 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः' यस्मान् त्वं मनुष्यहोतारमपेक्ष्य, तस्या

दैतत् कुरु । 'चिकित्त्वान्' स्वमधिकारमेतं जानान इत्यभिप्रायः ।
 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः, धूमध्वजोवा । 'समिधा' समिन्धनेन
 'भास्त्रजीकः' प्रसिद्धभाः । 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम् ।
 'होता' आह्वाता 'नित्यः' इतरं मनुष्यहोतारयपेक्ष्याग्निरेव नित्यो
 होता । 'घात्वा' घागधिदेवताभावेनावस्थितः । 'यज्ञीयान्'
 यष्टृतरः,—मनुष्यहोतारमपेक्ष्य । एवमत्र "भास्त्रजीकः =
 प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते ॥

"रुजानाः (२०)"—इति, एतदेकं पदम्, अनधगतम् ।
 'रुजत्यः'—इत्यधगमः । "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् ।
 "रुजन्ति कूलानि"—इति हेतुनिर्देशः ॥ "अयोद्धेयं दुर्मदं आ
 हि जुह्वे महावीरं तु विवाधमृजीयम् । नातारीदस्य समृतिं वधानां
 संरुजानाः पिपिषे इन्द्रशत्रुः ॥"—इति (ऋ० सं० १, २, ३७, १) ।
 हिरण्यस्तूपस्यार्पम् । अग्निष्टोमे निष्केचव्ये शस्यते । 'अयोद्धा
 इव' यथा कश्चिन् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—याङ्मात्रसारः ।
 आह,—स यथा किं करोति ? इति, उच्यते,—'आ हि जुह्वे'
 आह्वयतीत्यर्थः । कमाद्वयति ? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्,
 'तु विवाधम्' वह्नां शत्रूणां वाधितारम्, 'मृजीयम्' मृजीपिण-
 मित्यर्थः । तदुक्तम्,—"मृजीपो वज्री" इति । तमेवमप्रभा-
 यमिन्द्रमाह्वय मेघः 'नातारीत्' इतरवद्दुर्मदः न तर्तुं शक्नोति ।
 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं' समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतर-
 माणः या एताः नद्यः, 'संरुजानाः' ऊर्मिमिः कूलानि वहन्त्यो
 रुजन्ति, ताः प्रति विशोर्यमाणः 'पिपिषे' 'इन्द्रशत्रुः' इन्द्रस्य

शातयितव्य इत्यर्थः । एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “नद्यः = रजाना.” इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः (२१)” — इति, अनवगतम् । जचनाद् वा, द्रवणाद् वा, दचनाद् वा — इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जचतेर्वा” गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, “दुनोनेर्वा” हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ “प्रप्रा चो अस्मे स्वयशोभि-
कृती परिघर्गे इन्द्रो दुर्मतीना दरीमन् । स्वय सा रिपयध्वै वा ॥ उपेदे अत्रैः । हुतेमस्रं वक्षति क्षिमा जूर्णिर्न वक्षति ॥” — इति (ऋ० स० २, १, १७, ३) । पुरुच्छेषस्मार्यम् । अति-
शक्क्यतिच्छन्दाः । पृष्ठ्यस्य पष्ठेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते । ‘प्र’
ग्रवीमि हे स्तोतारः ! प्रग्रूत अस्मै । ‘स्वयशोभिः’ आत्मीयैः
यशोभिः सयुक्ताः स्तुतीः । किं कारणम् ? यस्मादेवः ‘इन्द्रः’
स्तुतः ‘ऊती’ अधिता, रक्षिता ‘परिघर्गे’ संग्रामे, यत्र हि प्राणाः
परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयमस्माकं रक्षिता भवति । ‘दुर्म-
तीनाम्’ पापमतीनामस्रच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति । तमेतमेवङ्-
गुणविशिष्टमिन्द्रम् ‘दरीमन्’ दारयितुमं दुर्मतीनां पुनः पुनः
स्तुतः । आह, — कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति,
उच्यते, — ‘स्वयं’ ‘सा’ ‘रिपयध्वै’ रेपणाय भविष्यति, किञ्चिदप्य-
कृत्वास्माकमिन्द्रप्रभावात् स्वयमेव विनश्यतीत्यभिप्रायः, का
पुनरसौ ? इति, — “या न उपेदे अत्रैः । ‘या’ अस्मान् ‘उपेदे’
उप आगच्छति ‘अत्रैः’ अदनैः रक्षोभिः ग्रहिता, सा । “हुतेमस्रं
वक्षति” । ‘ईम्’ — इत्यनर्थकः । ‘हता’ सती इन्द्रेण ‘न’ ‘वक्षति’ ।

अस्मान् प्रति 'क्षिमा' अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः 'जूर्णिः'
जयसम्पन्नोऽपि सती शक्तिः, 'न वक्षति' अस्मान् प्रति न प्राप्स्यती-
त्यर्थः ॥ एवमत्र श्लेषणसम्बन्धान् "जूर्णिः-शक्तिः"-इत्युपपद्यते ॥
"ओमना (२२)"-इति अनवगतम् । "अवनाय"-इत्यव-
गमः । "युवोः ध्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितक्म्या-
याम् । यद्वैवयन्तमवयः शचीभिः परि प्रसमोमना धां वयोऽ-
गात् ॥"-इति (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४) । वसिष्ठस्यैयमार्यम् ।
त्रिष्टुप् । आश्विनो । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे
अश्विनो ! 'युवोः ध्रियम्' युवयोः या धां तां 'परि अवृणीत'
सर्वतः सम्भजत 'योषा' । आह,—कतमा ? इति, उच्यते,—
'सूरौ दुहिता' सूर्यस्य दुहिता । कदा तां ध्रियमुपःसम्भजिता
इयमवृणीत ? 'परितक्म्यायाम्' राश्याम्, ऊर्ध्वमर्द्धरात्रान्, स
हाश्विनोः कालः । किञ्च "यद्वैवयन्तमवयः शचीभिः" यस्मान्
'वैवयन्त' देवान् यष्टुमिच्छन्तम् यजमानम् 'अवयः' 'शचीभिः'
स्वैः कर्मभिः । तेन कारणेन 'धां' 'परि अगात्' परिगच्छति ।
सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दीयमान युषां प्रति 'वयः' "अन्नं" हविलं-
क्षणम्, 'प्रसं परि' प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूषां श्लोहं श्वि-
नोर्वागकालः । तदुक्तम्,—“प्रातरर्वावाणां प्रथमा यजध्वम् ॥”—
इति (ऋ० सं० ४, ४, १८, १) । कथं पुरस्कृत्य वयोऽन्नं
गच्छति ? "ओमना" "अवनाय" तर्पेणायेत्यर्थः । एवमत्राश्वि-
नोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् "ओमना"-इत्यस्य शब्दस्य "अवनाय"
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

केचिदत्र “अघनेनान्नम्”—इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषां योजना,—“अघनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘पर्यगात्’ “अन्नम्” इति ॥

केचित् “अनेनान्नम्”—इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषाम्,—“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५ (४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी चा (इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्मिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तय इति सा निगदन्वाख्याता) ॥१॥

“उपलप्रक्षिणी (२३)—इति, अनवगतम् । “सक्तुकारिका” अभिधेया, सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” हिनस्ति । एवमस्थोपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीति-

रवगमः । अथ “वा”, “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी” स्यात्, उपलेषु
 तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति, सा हि गौडेषु प्रसिद्धा ।
 उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः । सेयम् ‘उपल-
 प्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्रक्षिणी’-इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना । नाना धियो
 वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ कारुर-
 हमस्मि कर्त्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति सन्ताननाम
 पितुर्या पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना नमतेर्माता
 वा दुहिता वा नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा
 अन्यास्थिता स्मो गाव इव लोकमिन्द्रायेन्द्रो परि स्र वेत्यध्ये-
 पणा । आसीन ऊर्ध्वमुपसि क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविदू-
 वणिग् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मित्रासः प्रकल-
 विन्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्द्धयज्वाभ्यर्द्धयन्यजति ।
 सिपक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्ज्वेत्यपि निगमो भवतीक्ष ईशिपे ।
 ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि निगमो भवति ।
 क्षोणस्य क्षयणस्य । महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि
 यनिगमो भवति ॥ २ (६) ॥

“कारुरहं ततो० - ०मेन्द्रायेन्द्रो परिस्त्रव” । शिशुगङ्गिरसः,

तस्येयमार्गम् । पङ्क्तिः । २ ऐन्द्री । 'स्वदुष्कृताशङ्कया' किला-
 परिश्रवति सोमे पापसङ्कीर्तनादात्मशुद्धिर्भवित्यतीति मन्यमान-
 आत्मानमेव निर्दिशन्नाह,—'अहं' तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले
 परेषां 'कारुः' स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
 वस्थितो बहिर्या यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचो युक्तिभिर्जि-
 विकापरतया । 'ततः' मम पिता पुत्रो वा 'मिपक्' आसीन्-
 'ब्रह्मा, स हि प्रायश्चित्तदोगे उत्पन्ने यज्ञस्य संपन्नं करोति ।
 यदुक्तम्,—“भेषजहृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविदु ब्रह्मा भवति” ।
 इतरो लौकिको वा मिपक् । “ततः—इति सन्ताननाम, पितुर्या
 पुत्रस्य वा” । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते । एवमपादाने
 कारके 'ततः' पिता, पुत्रः पुनः तन्यते अयं 'ततः' कर्मणि कारके ।
 'उपलप्रक्षिणी' सवनीयानां पेष्ट्री, “दासी पिनष्टि”—इति
 छक्तम् । इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री । 'नना' “माता” ममासीन्,
 सा हि स्नानसम्प्रदानाद्युपकारार्थमपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता
 वा” नना स्यात्, सापि हि परिबर्त्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति । यस्मिन्
 पक्षे पिता मिपक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन मातोच्यते, यस्मिन् पुनः
 पक्षे पुत्रो मिपक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते । 'ते'
 वयमेवमनादिकाले कस्मिंश्चिदु जाविकाप्रधानाः सन्तः 'नानाधियः'
 “नानाकर्माणः” यथोक्तेन क्रमेण कारुरहमित्येवमादिना 'वसूयवः'
 “वसुकामाः” कथं नम्य वसुलभेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति ।
 एतेनाभिप्रायेण “अनु गा इव तस्थिम” अन्वास्थिताः स्मो लोक-
 मिमम् । कथम्पुनरन्वास्थिताः स्मः ? इति,—गाव इव, यथा-

नैकैरुपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता गायः, एवमन्वास्थिताः स्मो-
-ययमपीमं लोकम् । स त्वम् 'इन्द्रो !' विज्ञायैतदनेन स्वदुरिता-
नुकीर्त्तनेन क्षयितकन्मपाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद् दशा-
पवित्रान् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'परिस्त्रव' अस्माभिरेवमध्येत्यमाणः
कथं वा न परिस्त्रवित्यसौत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र "उपलप्रक्षिर्णा=
सत्तुकारिका"—शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ॥

"उपसि (२४)"—इति, अनवगतम् । "उपस्थे"—इत्यव-
गमः । "पसो जगार प्रत्यञ्जमसि शीर्ष्णा शिरः प्रतिदर्शयस्वम् ।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्ताना मन्येति भूमिम् ॥"
—(ऋ० स० ७, ७, १७, ३) । यसुक्रम्य इन्द्रपुत्रस्य भार्यम् ।
ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महायते मरुत्यर्ताये शस्त्रे शस्यते । 'पत्तः'
पादतः रश्मिभिः इनः लोकात् यदाद्रित्य, 'जगार' गृहात्पुदकम्,
तन् इन्द्रो मध्यस्थाने 'आसीनः' 'प्रत्यञ्जम्' आन्मान प्रत्यञ्जितं
प्राप्तम्, नेन भगवताद्रित्येन 'शीर्ष्णा' उत्सृष्टम् 'असि' स्वीकरो-
तात्यर्थः । तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवी-
लोकनिवासिना जनानां 'शिरः' प्रतिदर्शय' शिरस उपरि दधाति ।
'यस्व' धरतरमुदकम् । एवमयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंघ-
त्सरम् एतां दुलोकाख्यां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, 'ऊर्ध्वाम्'
उपर्यवस्थिताम्, अन्तरिक्षलोके आसीनः 'उपसि' उपस्थे, आत्मन-
उपस्थाने, अन्तरिक्षलोके 'क्षिणाति': प्रक्षारयति । यच्च प्रक्षारयति,
तदिमं लोकं प्रति पुनरुत्सृजति । तन् तेनोत्सृष्टं 'न्यक्' नीचैर्व-
'र्यभावेन प्रागच्छति । ततः 'उत्तानां भूमि' यथानिम्नम् 'अन्येति' ॥

एवमत्र “उपसि” —इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्थे”
—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥ “अपि वा शिर आदित्यो भवति” —इत्यु-
क्तम्, तस्मात् ‘शीर्ष्णा’ —इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्वमादित्यस्य ॥

“प्रकलचित् (२५)” —इति, अनवगतम् । ‘प्रकलचित्’ —
इत्यवगमः । “यणिग् भवति” —इत्यभिधेयवचनम् । स हि
“कलाश्च वेद प्रकलाश्च” । कलासम्यग्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते,
कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति । यथा,—अधिष्ठानमपेक्ष्य
प्रत्यधिष्ठानमिति । “इन्द्रेणैते तृत्सवो वैविधाणा आपो न सुष्टा
अधवन्त नीचीः । दुर्मित्रासः प्रकलयिन्मिमाना जहुर्विश्वानि
भोजना सुदासे ॥” —इति (ऋ० सं० ५, २, २७, ५) । वसिष्ठ-
स्वार्पम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । महाघते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे
शस्यते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘तृत्सवः’ दारयितव्याः मेघाः, ‘वैवि-
धाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’ आप इव ‘सुष्टा’
केनचित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन् । ‘नीचीः’ नीचैरित्यर्थः । इन्द्र-
र्गतय एते सन्तः इन्द्रवलात्रीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभिप्रायः ।
किञ्च, ‘दुर्मित्रासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धानपराः, ते
पुनर्दुर्मित्राः । के पुनस्ते ? इति,—‘प्रकलचित्’ यणिज इत्यर्थः ।
ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रष्टव्यमल्पं ददति, एवमेते
मेघाः पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रवलोद्यताः सन्तः ‘जहुः’
‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि ‘सुदासे’
राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ॥ एवमल्पोदकाल्पदानोपमा-
सम्यग्धात “प्रकलचित् = वणिक्” —इत्युपपद्यते ॥ अवयवप्रत्य-

घयचादिकलाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते, तेषु च घणिगेव निपुणो भवति, गणितकुशलत्वात्, न तथान्य इति ।

“अभ्यर्द्धयज्वा (२६)” — इति, अनवगतम् । अभ्यर्द्धयन् अभि-
वर्द्धयन् यो यजति । अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः । “मिम्यक्षु येषु
रोदसी नु देवी सिपक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा । श्रुत्वा हवम् मरुतो
यदयाथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविके ॥” — इति (ऋ० सं० ४, ८,
८, ५) । ऋजिश्वा नाम भारद्वाजः, तस्येयमार्थम् । वैश्वदेवे सूक्ते ।
त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! ‘येषु’ युष्मासु ‘रोदसी’ देवी, रूद्रस्य पत्नी
‘मिम्यक्षु’ पुनः पुनरेकतां गच्छति । “इयक्षति, मियक्षति” — इति
गतिगतिकर्मसु पठितम् । यश्च युष्माक मध्येऽवस्थितः ‘सिपक्ति’
सेवते, ‘पूषा’ सूर्यः रश्मिभिः ‘अभ्यर्द्धयज्वा’ अभिवृद्धदानः । ते
यूयमेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे । ‘श्रुत्वा’ ‘हवम्’ आह्वानम् ‘यत् ह
याथ’ यदा यूयमायाथ अस्मान् प्रति, तदा ‘भूमा’ वह्नि यलानि,
ध्वजाप्राणि वा ‘रेजन्ते’ कम्पन्ते । एतस्मिन् ‘अध्वनि’ अन्तरिक्षे ।
‘प्रविके’ विधित्ते, विस्तीर्णे इत्यर्थः ॥ एवमत्र “पूषा — अभ्यर्द्ध-
यज्वा” स हि स्वरश्मिपोषं युष्यन्, भूतान्शभिमुख्येन वृद्ध्या
योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ददाति ॥

“ईक्षे (२७)” — इति, अनवगतम् । “ईशिरो” — इत्यधगमः ।
“नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरुती चंसीमहि धामं श्रीमतेभिः । ईक्षे हि
यस्य उभयस्य राजन् धा रत्नं महि स्थरं बृहन्तम् ॥” — इति
(ऋ० सं० ४, ६, ८, ५) । भरद्वाजस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वर्त्तनीये शस्त्रे शस्यते । ‘नृवत्

तं' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां 'नृतमाभिः' मनुष्यतमयोग्याभिः 'उती' अघन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः 'वंसीमहि' सम्भजेमहि । 'वामं पार्थिवं' वननीयं धनम् । 'श्रीमतेभिः' श्रवणीयतमैः शब्दैः । केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतः,—यस्मात् 'ईक्षे' ईशिषे, त्वम्, 'धम्ब.' वसुनः, धनस्य, 'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—द्विष्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः । त्वम्, हे राजन् ! 'धाः रत्नम्' देहि धनम् । कीदृशं पुनर्देहि ? 'महि' महत्, वस्तुभूतम्, 'स्पूर' बहु बृहन्तश्च बहुकालं यन् स्यात्, तन् देहि ॥ एवमत्र वसु-सम्बन्धात् 'ईक्षे'—इत्येव शब्दः "ईशिषे"—इत्येवमुपपद्यते ॥

"क्षोणस्य (१८)"—इति, अनवगतम् । "क्षयणस्य"—इत्यवगमः । "युवं श्यावाय रूशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय । प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं चां यन्तार्पदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १४, ३) । कक्षीयत आर्पम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'युवं' युवां हे 'अश्विनी !' 'श्यावाय' राज्ञे 'रूशती' ज्वलितरूपां श्रियम् 'अदत्तम्' । युवामेव च महतः 'क्षोणस्य' "क्षयणस्य" निवासस्य दातारो 'कण्वाय' ऋषये । किञ्च, 'प्रवाच्यं' प्रकर्षण वचनीयं श्रोतव्यं तत् 'चां' युवाम्यां 'कृतम्' हे 'वृषणा !' धर्पितारो यत् 'नार्पदाय' ऋषये वधिराभूताय 'श्रवः' श्रोत्रम् 'अध्यधत्तम्' अधिक दत्तवन्ती स्यः ॥ एवमत्र दानसम्बन्धाधिकाराच्छब्दसारूप्याच्च "क्षोणस्य = गृहस्य"—इति प्रतीयते ॥

“क्षीणस्य (२८)” — इति एके मन्यन्ते । , तत् पुनरनुपपन्नम्,
“क्षयणस्य” — इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः । अस्मे यातं नास्त्या
सजोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्ये-
भिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीपिन् ।
अस्मभ्यमित्यर्थः । अस्म आराचिद् द्वेषः सनुतयु योतु ।
अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माक-
मित्यर्थः । अस्मे धत्त वयवो वस्त्रनि । अस्मास्वित्यर्थः ।
पाथोऽन्तरिक्षं पथाव्याख्यातम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति
पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि पाथ उच्यते पानात् ।
आचष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि
पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उपवक्षि विद्वानित्य-
पि निगमो भवति । सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः
सवीमनीत्यपि निगमो भवति । मप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति । विदधानि
वेदनानि । विदधानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति
॥ ३ (७) ॥

—“अस्मे (२६)” — इति, एतत् पदं सर्वविभक्तयन्तम् । तस्मा-

दनेकार्थम् । एकमेव होतव्यद्वयं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते, प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,—

प्रथमायास्तावत्,—“अस्मे ते बन्धुः” “वयमित्यर्थः” । “तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुष्यन्ता । अस्मे ते बन्धुः पुष्येयम्”—इति । सोमकयणस्य द्रव्यापाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः । सोच्यते—हे अजे ! ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ “अग्नेर्होषा अजा”—इति ह्युक्तम्, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति च, तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्वमजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ वर्णाया त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’ अस्माकम् । ‘पुष्यन्ता’ एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाषमुपेहि । एषमजामभिष्टस्य अधुना सोमं ब्रवीति,—हे सोम ! अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना ‘क्रीयसे’ । किं कारणम् ? ‘अस्मे’ “वयम्” ‘ते’ तच्च ‘बन्धुः’ बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः ॥ एषमत्र प्रथमान्तेन ‘बन्धुः’शब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “वयम्”—इत्येवं प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे यातं नासत्या सजोषाः” “अस्मानित्यर्थः” । “आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः । हवे हि घामश्विना रातहव्यः शश्वत्माया उपसो व्युष्टौ ॥”—इति (ऋ० सं० १, ८, १६, ६) । कक्षीवत-आर्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ यातम्’ ‘अस्मे’ “अस्मान्” प्रति । हे ‘नासत्या’ नासत्यौ ! ‘अश्विना’ अश्विनौ ! कथञ्च पुनरायानम् ? ‘श्येनस्य’ पक्षिणः

‘जवसा’ जवेन वेगेन, ‘नूतनेन’ नवतमेन, परिध्रान्तस्य हि श्येन-
स्यापि मन्दतरो जवो भवति । ‘सजोषाः’ मया सह प्रीयमाणौ,
परस्परेण या । ‘यां’ युवाम् । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,
यस्मात् ‘हवे हि धाम्’ आह्वयामि युवाम् । न वृथैव आह्वयामि,
किन्तर्हि ? ‘रातहव्यः’ दत्तहव्यः, युवामुद्दिश्य उत्सृष्टमेतद्धव्यं
मया । तौ युवामेतद् विज्ञाय ‘शश्वत्तमायाः’ शश्वतिकतमायाः
‘उपसः’ ‘व्युष्टौ’ व्युच्छेदनकाले आह्वयमानावागच्छतम् ॥ एव-
मत्र “आयातम्”—इत्यनेन सम्यग्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य
“अस्मान्”—इत्येधं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

तृतीयापास्तावत्,—“अस्मे समानेभिर्बृ० ए० पौ०स्येभिः”
“अस्माभिरित्यर्थः” । “भूरि चकथ युज्येमिरस्मे समानेभि-
र्बृ० ए० पौ०स्येभिः । भूरीणि हि कृण्वामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा
मरुतो यद्वशाम् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३, २५, २) । इन्द्र-
मरुत्सवादे मरुतामार्पम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाग्रते च
व्यूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । इन्द्र
उच्यते,—स त्वं ‘भूरि’ बहु ‘चकथ’ कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्त-
स्मिन् संग्रामे । तत्पुनः ‘युज्येभिः’ एव ‘अस्मे’ “अस्माभिः”
एव संयुक्तः, ‘समानेभिः’ समानैः, ‘पौ०स्येभिः’ यलैः । हे ‘बृ० ए०
वर्षितः ! नैकाकीत्यमिप्रायः । किञ्च, घयमपि ‘भूरीणि’ बहूनि
कर्माणि ‘कृण्वाम’ तस्मिंस्तस्मिन् संग्रामे । हे ‘शविष्ठ’ यलिष्ठ !
‘इन्द्र !’ ॥ च केवलं षाड्मात्रेणैतद् ब्रूमः, किन्तर्हि ? ‘क्रत्वा’
एव कर्मणैव । तत् संपादयामः, ‘यद् यशाम्’ यत् कामयामहे

इत्यर्थः ॥ एवमत्र “युज्येभिः”—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—
इत्यस्य “अस्माभिः”—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—“अस्मे प्रयन्धि मघवन्जीपिन्” “अस्मभ्य-
मित्यर्थः । “अस्मे प्रयन्धि मघवन्जीपिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य
भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराच्छ्वत इन्द्र
शिप्रिन् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, २, २०, ५) । घोरस्याङ्गिरसस्ये-
यमार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता । ‘अस्मे’
“अस्मभ्यम्” ‘प्रयन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’ धनवन् ! ‘इन्द्र !’
‘ऋजीपिन् !’ ‘रायः’ धनस्य, ‘विश्ववारस्य’ सर्वा आपदो यद् धन
धारयति तस्य, ‘भूरेः’ बहूनाः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य
अभिलषितां मात्रां देहि । किञ्च, ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शतं
शरदः’ शतं वर्षाणि ‘जीवसे’ जीवनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’
“अस्मभ्यम्” ‘वीरान्’ पुत्रान् ‘श्वतः’ दीर्घायुषः देहि । हे
‘शिप्रिन् !’ ॥ एवमत्र “अस्मे प्रयन्धि”—इत्यनेन याच्त्रार्थेन
सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मभ्यम्”—इति चतुर्थ्यां विप-
रिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—अस्मे आराञ्छि द्वेपः सनुतयुयोतु”
“अस्मदित्यर्थः” । “तस्य वय सुमतो यज्ञियस्योपि भद्रे
सौमनसे स्याम । ससुत्रामा स्वान् इन्द्रो अस्मे आराञ्छि
द्वेपः सनुतयुयोतु ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३) । गर्गस्य
भारद्वाजस्यार्षम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप् । पुनरपि चेत्येव
काक्षीवतः सुकीर्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे चाहति

पृष्ठस्य, विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ताः । 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमर्तो' शोभनेऽध्यवसाये 'स्याम' । 'अपि' चास्य 'भद्रे' मन्दनीये स्तुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्यमेव स्याम । 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्, अस्मे "अस्मतः" 'भाराच्चिन्' दूरतरमपनीय 'द्वेषः' द्वेष पापम्, ततः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा, 'गुयोतु' नाशयत्वित्यर्थः । एवमत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्येतस्य "अस्मत्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पठ्यास्तावत्,—“ऊर्ध्व इव पप्रथे कामो अस्मे” “अस्माकमित्यर्थः” । “आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते द्वेष्णस्य वर्धामहि प्ररेके । ऊर्ध्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपने वसूनाम् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, २, ४, ४) । “उद्बृहदक्षः”—इत्यस्या एवेयमनन्तरा । ‘आ भर’ आहर । ‘नः’ अस्मभ्यम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘भगम्’ भजनीयं धनराशिम्, ‘द्युमन्तं’ दीप्तिमन्तम् । आहृत्य चास्मभ्यं देहि । तथा प्रभूतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य ‘प्ररेके’ अतिरेके सति ‘नि वर्धामहि’ । ‘ते’ तव स्वभूतस्य ‘द्वेष्णस्य’ दानस्येत्यर्थः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवामि,—प्रभूतं देहीति ? इतः,—यस्मान् ‘ऊर्ध्व इव’ यथा वडवामुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पियन् ‘पप्रथे’ प्रयते, एवमयम् ‘अस्मे’ “अस्माकम्” ‘कामः’ प्रयते विस्तीर्यते । ‘तम्’ ‘आ’ आभिमुख्येन ‘पृण’ पूरय ‘वसूनाम्’ हे ‘वसुपने !’ ॥ एवमत्र ‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात्

आत्मविषयत्वात् आशिषः 'अस्मे'—इति "अस्माकम्"—इत्येवं
पक्ष्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

समस्यास्तावत्,—“अस्मे धत्त वसवो वसूनि” । अत्र 'धत्त'
इत्यनेन सम्यन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य “अस्मासु”—इत्येवं समस्या
विपरिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये “सुगावो देवाः सुपथाः”
—इति शेष उच्यते एष ॥

“पाथः(३०)”—इति, अनवगतम्, अनैकार्यञ्च । अन्तरिक्षम्
तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” “पन्थाः
पततेषां”—इत्यत्र । “यत्रा चक्रुर्मृता गातुमस्मै श्येनो न
दीयन्नन्वेति पाथः । प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोमिमित्रा-
वरुणोत हव्यैः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५) । वसिष्ठ-
स्यापम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धः सौर्य इति प्रतिजहो शीनको
मैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवं ह्याह,—“ऋषः सौर्यो हि
गीयन्त उद्वेसीत्यर्द्धपञ्चमाः”—इति । 'यत्र' यदा 'अस्मे' सूर्याय
'चक्रुः' कृतवन्तः 'अमृताः' देवाः 'गातुं' गमनमार्गम्, उदयादारभ्य
यावत्स्तमय इति, यदा चायमारब्धः सूर्यः 'श्येनो न' श्येन इव
'दीयन् अन्वेति' दीयमानः गच्छन् 'पाथः' “अन्तरिक्षम्” तेन
मार्गेण । अथ सदा आरभ्य 'प्रति विधेम' 'वां' प्रतीत्य चेतसा
युवाम् । 'उदिते' सूर्ये विधेम' परिचरेम वयम् । हे 'मित्रा-
वरुणौ ! 'नमोमि' नमस्कारैः 'उत' अपि च 'हव्यैः' ॥ एवमत्र
'श्येनो ॥ दीयन्नन्वेति पाथः'—इत्यनेन सम्यन्धात् “पाथः = अन्त-
रिक्षम्”—इत्युपपद्यते ॥

अपठितमेतदन्तरिक्षनामसु, इति अप्रतीतिर्यम् । अथ चैवमन्यथा
स्यात्,—प्रथमस्यार्द्धार्थस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धार्थो
निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नमसः प्रदेशे ‘गातु’ कृतवन्तः,
‘अमृताः’ देवाः सूर्यश्च । तेन एव प्रदेशेन ‘अयेनः इव ‘दीयन्नन्वेति’
अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदामीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदकमपि पाथ उच्यते” “पानात्” । “अभि यो देवी
धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ आ चष्ट आसां
पाथो नदीनां धरण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥”—इति (ऋ० सं० ७,
३, २५, ६, १०) । वसिष्ठस्यार्पम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽ-
हनि तृतीये सवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । हे ऋत्विजः ! ‘अभि’
वदामि ‘यः’—एतां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विश्वान् देवान्
‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च, “प्रवो देवत्रा वाचं
कृणुध्वम्” । ‘प्र’ प्रवीमि च एतत् ‘देवत्रा’ देवगामिनीम् एतां
‘वाचं’ स्तुतिलक्षणाम् ‘कृणुध्वम्’ । किञ्च, “आ चष्ट आसां
पाथो नदीनां धरणः” । धरणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’
इव, प्रकथयतीह जनानां धर्मम्, उत्सृजन् ‘आसां’ ‘नदीनां’
स्वभूतम्, उदकं ‘पाथः’ । किलक्षणः पुनर्धरणः ? आचष्टे,—
‘उग्रः’ उद्गूर्णः, ‘सहस्रचक्षाः’ बहुदर्शन इत्यर्थः ॥ एवमत्र ‘पाथः’
शब्देन “उदकम्”—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

“अन्नमपि पाथ उच्यते” “पानादेव” । “वनस्पते रशानया
नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् । स्वदाति देवः कृण-
यद्दुर्वीप्यवतां द्यावापृथिवी हव मे ॥”—इति (ऋ० सं० ८, २,

२२, ५) । आर्प्रसूक्ते चाध्यश्वस्य सुमित्रस्यैर्ममाम् । हे
 'वनस्पते !' 'रशनया' 'नियूय' निषध्य 'देवानाम्' एतन्-स्वभूतं
 'पापः' अन्नं हविलक्ष्णम् 'उप वहति' समीपं वहति 'विज्ञान'
 जानातः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,—यस्मान् 'स्वदाति'
 स्वादयति, सः 'देवः' त्वयोद्गानि एतानि 'हवींषि' । यानि 'कुण-
 घन्' अकरोत्, एष यजमान' । वनस्पतिमेवमुक्ता पुनर्द्यावापृ-
 थिव्यावाह,—हे 'द्यावापृथिव्यो !' 'वां' युष्मामपि 'अवताम्
 अवगच्छताम्, एन 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम ॥

“सवीमनि (३१)” —इति, अनवगतम् । “प्रसवे”—इत्यर्थ-
 गमः । “देवस्य धयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च
 दायने । यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे असि
 भूमनः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, १, १५, २) । भरद्वाजस्या-
 र्पम् । जगती । गवामयने चतुर्दिशं नाम द्वितीयमहः, तत्रेयं
 तृतीयसघने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थ-
 प्रसवितुस्तस्य धयं 'सवीमनि' 'श्रेष्ठे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने,
 नित्यकालं 'धयम्' एव 'स्याम' । 'वसुनश्च' धनस्य च 'दायने'
 दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वयमेष लब्धारः स्याम । हे सवितः ! 'यः'
 त्वं 'विश्वस्य' सर्वस्याख्य 'द्विपदः' मनुष्यादेः, 'यः' 'चतुष्पदः'
 गवादेः, 'भूम्नः' भूम्नः, 'निवेशने' च स्थितौ, 'प्रसवे च' सृष्टौ,
 प्रभुः 'असि' ।, तस्य तव एवङ्गुणावशिष्टस्य प्रसवे च दाने च
 वयमेव ब्रह्मभूताः स्यामेति ॥ एवमत्र 'सवितुः—इत्यनेन सम्यग्धात्
 'सवीमनि'—इत्यस्य “प्रसवे”—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

“सप्रथाः (३२)” — इति, अनयगतम् । सर्वतः पृथुः — इत्ययगमः । “त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते ॥” — इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ४) । सुतम्भर-
स्येयमार्पम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । हे अग्ने ! त्वमेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः” विस्तीर्णः ।
‘जुष्टः’ च आसेवितो यजमानैः । ‘होता’ आह्वाता देवानां भवसि ।
‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्वथापि । किं यदुना ‘त्वया’ एव हेतुभूतेनैते
यजमानाः एतं ‘यज्ञं’ ‘वितन्वते’ विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एवमत्र
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “सप्रथाः = सर्वतः पृथुः” — इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि (३३)” — इति, अनयगतम् । “वेदनानि” —
इत्ययगमः । “होता द्वेधो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विद-
धानि प्रचोदयन् ॥” — इति (ऋ० सं० ३, १, २६, २) । विद्या-
मित्रस्यार्पम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । अग्नीषोमप्रणयने विनियुक्ता । ‘होता’ आह्वाता,
‘द्वेधः’ अग्निः, ‘अमर्त्यः’ अमरणधर्मा, ‘पुरस्तात्’ अस्य यज्ञकर्मणः,
सोमस्य वा प्रणीयमानस्य ‘एति’ गच्छति, ‘मायया’ स्वया
प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विज्याम् ‘विदधानि’ विज्ञानानि ‘प्र’ प्रकर्षेण
‘चोदयन्’ अनुगृह्णन्नित्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
“विदधानि = वेदनानि” — इत्युपपद्यते ॥ ३ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षन् । यस्मिन्
जाते जनमान ओजसा प्रतिभार्गं न दीधिम् ॥ समाश्रिताः

सूर्यमुपनिष्ठन्ते अपि वोपमार्थं स्यात्, सूर्यमिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स
यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं
भागमनुध्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वोजतेर्वाशीराश्रय-
णाद्वाश्रपणाद्वाथंयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव
आशिरमित्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीदेवेष्विति
च ॥ ४ ॥

“श्रायन्तः (३४)” — इति, अनवगतम् । “समाश्रिताः” —
इत्येवमर्थप्रतीतिः । “श्रायन्त इव० — ०न दीधिमः” — इति (ऋ०
सं० ६, ७, ३, ३) बृहती । नृमेधस्य आङ्गिरसस्येयमार्यम् ।
अन्नशंरातिमितीयमनन्तरा चास्याः महाघ्नते बृहतीसहस्रे विनि-
योगः । ‘श्रायन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे ।
“समाश्रिताः” समन्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उपतिष्ठन्ते” रश्मयः ।
किम् ? इति, — “विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत” । ‘इत्’ — इत्यनर्थक एव ।
‘विश्वा’ विश्वानि “सर्वाणि” ‘इन्द्रस्य’ “धनानि” सूर्यस्य स्वभू-
तानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विभक्ष्यमाणाः” विभक्तुमि-
च्छन्तः । अथ “या” ‘इत्’ — इत्ययम् “उपमार्थं स्यात्” नानर्थकः ।
आह, — कथम् ? इति, उच्यते, — “सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते” यथा
सूर्यमहन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थानमिन्द्रमुदकेश्वर-
मुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि”

उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां चा विभक्तुमिच्छ-
मानाः । किञ्च “वसूनि जाते जनमान ओजसा” । यथेन्द्र
आदित्यो वा ‘वसूनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमाने’
“जनिष्यमाणे च” स्वेन ‘आजसा’ ऐश्वर्य्य “वलेन” “विभजति” ।
तथैव यथाविभक्तः तेन, “नं” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति,
तदैश्वर्यानुप्रवृत्त्यैव । यत एवमतः “वयम्” अपि “तम्” एव
‘भाग’ ‘प्रति’ ‘न दीधिमः’ । अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः, अनोर्वा
स्थाने । “तं वयं भागमनुध्यायाम.”—इति भाष्यकारो निराह ॥
एवमत्र ‘ध्यायन्त इव सूर्यम्’—इति सूर्यसम्बन्धान् रश्मयोऽ-
ध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाश्च ‘ध्यायन्तः’—इत्येव शब्दः, समाडा-
द्युपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”—इत्येवमुपमार्थं भवतीत्यु-
पपद्यते ॥

“ओजः”—“ओजतेर्वा” वृद्ध्यर्थस्य (बु० अ० ५०), “उज-
तेर्वा” ग्यभाष्यार्थस्य (न० ५०) ॥

“आशीः (३५)”—इति, अतःपगतमनेकार्थञ्च । “आशि-
रम्”—इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधृक्, तामाशिरं
दुहन्ति । एतस्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्, तेन हि सोम उपर्धायते,
तस्मात्तदाशिरमित्युच्यते । अथ “वा” “आश्रपणान्” ईषद्वि
तच्छृणुं भवति दधिमावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आशी” ? इयम् “आशास्ने”
आङ्पूर्वस्य शास्त्रेः (अदा० ५०) अमिलापार्थस्य ॥

“इन्द्राय गाव आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सांमुपहृ-

तव ॥ एवमत्र ओषध्यश्वसिगन्धान् “जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा
गृह्णातिकर्मा वा”—इत्युपपद्यते ॥

“अमूरः (३७)”—इति, अनवगतम् । “अमूढः”—इत्यव-
गमः । “मूरा अमूर न वयं चिकित्वा महित्वमग्ने त्वमद्भु वित्से ।
शये वमिश्ररति जिह्यादने रित्यते युधति विशपतिः सन् ॥”—
इति (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४) । अतस्याप्तस्यार्पम् । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाशियनयोः शस्यते । हे भगवन्नग्ने ! ‘अमूर !’ अमूढ !
‘मूरा’ मूढाः ‘वयं’ स्मः । भवतो माहाभाग्यपरिह्वानं प्रति मन्व-
बुद्धित्वात् ‘न वयं चिकित्वः’ न वयं भवतः प्रमादस्यान्तं विजा-
नामः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वम्’ एष आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्”
माहाभाग्यम् ‘वित्से’ वेत्सि, कस्तवान्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तुम्
हृतीत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘शये’, शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये
‘वमि.’ विशेषात्मा, तव रूपाख्यः ‘वरति’ समिद्धत्वात् शुभुर्मुहु-
श्चरति । स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितः ‘जिह्या’ ज्वालया
तानि तानि हवीषि ‘अदन्’ भक्षयन् ‘रित्यते’ । ‘युधति’ तां
तामाहुतिं पुनः पुनः आस्वादयसि । ‘विशपतिः’ विश्वस्य सर्वस्य
पतिः, मनुष्यपतिर्वा ‘सन्’ यस्त्वमेवं करोषि हितैषित्वान् यज-
मानानाम्, सोऽस्माकमिदं नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र
मूढाः—इत्यात्मनिन्दाद्वारेण अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन स्तूयते
इत्यस्य ‘अमूर’शब्दस्य “अमूढः”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“शशमानः (३८)—इति, अनवगतम् । “शंसमानः”—इत्य-
वगमः । “यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति

मन्मसाधनः । उपाहृतं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमर्ति
गन्तमस्स्यू ॥”—इति (ऋ० सं० २, २, २१, २) । दीर्घतमस
आर्यम् । जगतीच्छन्दः । ‘य’ यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ !
‘यज्ञै’ निमित्तभूतैः ‘शशमान’ “शंसमान” स्तुवन् द्वाशति
ददाति हवींश्च युवाभ्याम् । ‘कवि’ कान्तदर्शनः, ‘हांता’ आह्वाता
‘यजति’ । ‘मन्मसाधन’ मननसाधन, विज्ञानसाधन इत्यर्थः ।
आह, —तस्य किम् ? इति, उच्यते, —‘उपाहृतं गच्छथ,’ प्रत्यु-
पागच्छथः युवाम्, ‘वीथ,’ च ‘अध्वरम्’ अध्वारिभूतानि हवींश्च ।
वयमपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव ? यतो ब्रूमः,—‘सुमर्ति’
शोभनप्रज्ञं यजमानम् अनुलक्ष्य ‘अच्छा गिरः’ एता अस्मद्गिरः
आभिमुख्येन ‘गन्तम्’ गन्तुमिच्छथो युवाम् । ‘अस्स्यू’ अस्मान्
कामयमानादित्यर्थः ॥ एवमत्र ‘यज्ञैः शशमान’—इति यज्ञ-
सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च “शशमानः = शंसमानः”—इत्येव-
मुपपद्यते ॥

“देवो देवाच्या, कृपा (३६)”—इति, एते अनवगते । देवश-
ब्दोऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाहृतः । देवः, देवाच्या,
कृपा,—इति त्रीणि एतानि पदानि । ‘देवाच्या’—इत्यस्य “देवान्
प्रत्यञ्जितया”—इत्यर्थप्रतीतिः । ‘कृपा’—इत्यस्यापि “कल्पि-
तया”—इत्येवमर्थप्रतीतिः । “अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं वसुं
स्वनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । ॥ ऊर्ध्वया
स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचि-
पाजुह्वानस्य सर्पिः ॥”—इति (ऋ० सं० २, १, १२, १) । अस्मिन्

‘सोमस्य’ ‘प्रयती’ प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी . ‘युवाभ्यां’ ‘स्तोमं’
 ‘जनयामि’ उच्चारयामि, ‘नय्य’ नवतरमन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एवमत्र
 ‘विजामातृ’ शब्देन “असुसमाप्तजामातृमाघः” उच्यते, तस्य बहु-
 दानृत्यादिभ्युपपत्तिः ॥

“विजामातेति” “शण्वत्” प्रसिद्धमेतत् “दाक्षिणात्याः क्रीता-
 पतिमात्रक्षणे” तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्यामात्मनो
 भाष्यार्थः । तस्मात् “असुसमाप्त इव” असौ “यरोऽमिप्रेतः ॥
 “जामाता” । “जा अपत्यम्, तन्निर्माता” जामाता, स्त्रीत्वं हि
 मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ “स्यालः आसन्न. संयोगेनेति” “नैदानाः” निदानविदो
 मन्यन्ते । अथ “वा” स्यम्—इति “शूर्पम्” उच्यते, “स्यात्”
 तस्मादसौ गृहीत्या विवाहे “लाजानावपति” तस्मात् स्याल
 उच्यते । “स्य शूर्पम्” “स्यतेः (दि० प०)” धातोः प्रक्षेपणार्थस्य,
 तेन हि तुयाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अशनपचनम्” तेन हाशनं पूयते ।
 “गृणातेः (क्र्या० प०)” तद्धि शरमयं भवति ॥

“ओमासः (५६)” —“इति” एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
 स्यामः” सप्तदशोऽध्याये “ओमासश्चर्पणीभूतः”—इत्यत्र ॥ ६(६) ॥

इति निरुक्तवृत्तावेकादशाध्यायस्य (पष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

तृतीयः पादः ।

सोमान् स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
 औशिजः ॥ सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते
 कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावान् औशिज
 उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष
 एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु
 ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम् (४२)” — इति, धनवगतम् । “सोतारम्” —
 इत्यवगमः । “सोमानं स्वरणं ०—० य औशिजः” । मेधातिथेः
 काण्वस्यार्थम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता, “सोमान स्वरणमिति
 ब्राह्मणस्पत्ययोपतिष्ठेत्” — इति ह्युक्तम् । सोमानम् अनेकेषां
 “सोमानां” “सोतारम्” अभिशोतारम्, माम्, ‘स्वरण’ शब्दयि-
 तारम्, सुयशस्विनं ‘कृणुहि’ कुरु हे ‘ब्रह्मणस्पते !’ कथं च पुनः
 “प्रकाशनवन्तं कुरु” ? इति, — “कक्षीवन्तं य औशिजः” ।
 लुप्तोपममेतत् । ‘यः’ ‘औशिजः’ कक्षीवान्, तमिव । अत्र करो-
 तिसन्ध्यात् “प्रकाशनवन्तम्” — इत्येतद्दध्याहृतं भाष्यकारेण ।
 ‘कक्षीवान्’ “कक्ष्यावान्” कक्ष्यया तद्वान् । “अपि त्वय मनुष्य-
 कक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्” स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात्
 कक्षीवान् । ‘औशिजः’ “उशिजः पुत्रः” । “उशिक्” पुनः

“घष्टेः” कान्त्यर्थस्य । एवमत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोनारम् सोमानाम्”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैवमन्यथा स्यात्,—योऽहं सोमानां सोता, कक्षोवान् औशिज्ज, तमेयङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्त कुरु हे ब्रह्मणस्पते ! ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१ घं तपु॑र्ययस्तु चरु॑रग्नि॒वा
इव । ब्रह्म॑द्विपे क्र॒व्यादे॑ घोरचक्ष॒से द्वेपो॑ धत्तमनवायं
किमी॒दिने॑ ॥ इन्द्रासोमावघस्य शंसितारमघं हन्तेनिर्ह॑सि-
ता॑पसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेथरुसृ॑च्चयो भवति चरतेर्वा
समुच्चरन्त्यस्मादापां ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणद्वेष्ट॑ क्रव्यमदते
घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्रव्यं विकृताज्जायत इति नरुक्ता
द्वेपो धत्तमनवायमनत्रयघं यदन्ये न व्यवेयुरद्वेपस इति वा
किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति
वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिशतेर्विपिशतीति ॥२(११)॥

“अनवायं (४३)” “किमीदिने (४४)”—इति, एते अनवगते ।
‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्”—इत्यवगमः । “किमीदिने”
—इत्यस्य “किमिदङ्किमिदङ्कारी पिशुनः” ॥ “इन्द्रासोमा सम-
घशंस०—०मनवायं किमीदिने ॥”—इति (ऋ० स० ५, ७, ५
२) । घसिष्ठस्यार्थम् । हे “इन्द्रासोमी !” सन्तापन्तं भवन्ती,

‘अघशंसं’ पापस्य “शंसितारम्” ‘अभ्यघं’ पापमेव कर्तुमाभि-
 मुल्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितः, तं सन्तापयत्यम् । स च
 ‘तपुः’ युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, “चरुरग्निर्वा इव” चरुरिव अग्नि-
 संयुक्तः ‘ययस्तु’ क्षय यात्वित्यर्थः । किञ्च, ‘ब्रह्मद्विषे’ “ब्राह्मण-
 द्वेष्टे” ‘कथ्यादे’ कथ्यमदत्ते पृष्ठमासभक्षयित्रे, ‘घोरचक्षसे’ घोर-
 दर्शनाय, ‘द्वेष्टः’ सर्वलोकद्वेष्टतां ‘धत्तम्’ युवाम् । ‘अनवायम्’
 “अनवयवं” सकलमित्यर्थः ॥ अथ “वा” “यदन्ते”
 ‘अतद्बुहः’ “अद्वेष्टसः” अद्वेष्टारः “न व्यवेयुः” व्यवेतुं विवियोजयितुं
 घटमाना अपि न शक्नुयुः, तादृश द्वेष्टो धत्तम् । ‘किमीदिने’
 “पिशुनाय” — इत्यर्थः ॥ एवमत्र ‘अनवायम्’ — इत्यस्य “अनव-
 यवम्” अवियोजनं वा — इत्यर्थप्रतीतिः, तथाभीष्टत्वात् ॥

किमिदी च पिशुनः, स हि “किमिदानीम्” वर्त्तते “इति”
 एवमन्वेयमाणः “चरते” अथ “वा” “किमिदं” वर्त्तते “इति”
 एवमन्वेयमाणः “चरते” स हि तस्य स्वभावः ॥ “चरुः, मृद्वयो
 भवति” मृदादिसञ्चितो भवति । “चरतेर्वा” “समुच्चरन्ति”
 हि “अस्मादापः” । “कथ्यं” मांसम्, तदि “विहृत्ताज्जायते” ॥
 “पिशुनः” “पिशतिः (जु० ५०)” धातोः, स हि स्वल्पमपि पापं
 “विपिशति” विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (११) ॥

कृणुष्व पाजः प्रसिति न पृथ्वीं याहि राज्ञेयामवां
 इमेन । तृप्वीमनु प्रसिति दूणानोऽस्तामि विध्य रक्षम-
 स्तपिष्ठः ॥ कुरुष्व पाजः पाजः पालनान् प्रसितिमिव

पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा याहि राजेवामा-
त्यवानभ्यमनवान् स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्ति-
नेति वा नृष्ययानु प्रसित्या द्रूणानस्तृप्तीति क्षिप्रनाम
तग्नेर्वा त्वग्नेर्वासितासि विध्यग्धसस्तपिष्टैस्तप्तनमैः
प्रपिष्टतैरिनि वा । यस्ने गर्भममी वा दुर्णामा यानिमाशये ।
अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा
कृमिः क्रव्ये मेघति क्रमनेर्वा स्यान्मरणकर्मणः क्रामतेर्वा ।
अतिक्रामन्तो दुरितानि विज्या । अतिक्रममाणा दुर्गति-
तिगमनानि सर्वाण्यप्या यदेनया विद्धोऽरवीयते । व्याधीर्वा
भयं वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवेत्यमतिरमामयी
मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युस्तदित्यपि
निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान् (४५,)—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च । “कृणुष्व
पाजः ०—० रक्षसस्तपिष्टैः ॥—इति (ऋ० सं० ३, ४, २३, १) ।
धामदेवस्यार्थम् । अग्निचयने पुरुषव्याघारणे विनियुक्ता, “राक्षो-
स्नेन व्याघारयेत्”—इति द्य क्तम् ॥ हे भगवन्नग्ने ! ‘कृणुष्व’
“कुरुष्व” एतदात्मीयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रसिति न’ “प्रसितिमिव”
धागुरातन्तुमिव, जालमिव वा । ‘पृथ्वी’ विस्तीर्णाम् । तत
एवमेतत् विस्तीर्णं कृत्वा ‘याहि’ त्वं रक्षांस्यभिमुखः । कथं च

पुनर्याहि ? राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्' "अमात्य-
वान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि । अथवा यथा
"अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो मयदाता यायात्, तथा याहि ।
अथवा यथा "स्यवान्" धान्मचित्तवान् सुभृतसैन्यो यायात्
विजयाय, तथा याहि । 'इमेन' "इराभृता" अक्षभृतेन "गणेन"
सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'इमेन'
"गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात् तथा याहि । किञ्च
"तुष्यामनु प्रसितिं दृणान्" । शिप्रमनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया
गत्या । 'दृणान्' रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मान् पुनरेवमुच्यते ?
इतः,—यस्मान् 'अस्ता असि' "असिया" क्षेत्रा त्वं रक्षांसि प्रति
दीनयाः अर्चिषः । स त्वमेवमागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः"
अस्मच्छून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिमिः ॥ एवमत्र राजोपमान-
सम्यग्धात् "अमवान् = अमात्यवान्" — इत्येवमाद्युपपद्यते ॥

'पाजः'—इति धलनाम, "पालनात्" तेन हि पाल्यते ।
'प्रसितिः'—"प्रसहनात्" "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्यामपि
ताभ्यामभिभूयन्ते मृगाश्चमन्स्याच्च ॥

"अमीवा (४६)"—इति, अनवगतम् । "अभ्यमनेन" "अभ्य-
मनवान्"—इति यदुक्तमाद्यस्त्ये मन्त्रे, अनेनैव तन् "व्याख्यातम्" ।
"यस्ते गर्भमर्मावा दुर्णामा योनिनाशये । अग्निष्ट ब्रह्मणः,
सुह निष्कृव्यादमनीशान् ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८, २०, २) ।
रेक्षोहा नाम ब्राह्मणः, तस्येवमार्पम् । पुत्रकामस्य पडाद्गतो नाम
स्थालीपाकः, तत्रैयं विनियुक्ता । 'यः' 'ते' तव हे स्त्रि ! 'गर्भम्'

‘अमीवा’ रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ “पापनामा किमिः” पापप्रदेशे नतः
परिणतः उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ शेते गर्भहिंसिता ।
‘तम् अग्निः’ ब्रह्मणा सह ‘निर्’ अनीनशान् नाशयतु । ‘क्रव्याद्’
मांसभक्षयितारम् ॥ एवमत्र ‘अमीवा’—इत्यस्य “किमिः” अभि-
धेयः, किम्युपहते हि योर्ना गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

“दुरितम् (४७)” —इति, अनवगतम् । “दुर्गतिगमनम्” —
इति अर्थप्रतीतिः । “वैश्वदेवी सूनृतामारभध्व शुद्धा भवन्तो
यज्ञियासः पावकाः अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः
सर्ववीरा मदेम” । वैश्वदेवीं चाचं ‘सूनृतां’ सत्याम् ‘भारभध्वम्’
उपक्रमध्वम् यक्तुम् । तथैवंलक्षणया चाचा ‘शुद्धाः’ इह अनभिदास्तः
पूताश्चपरलोके भवथ । ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः ।
किञ्च, ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा धयम् । तस्या चाचो माहा-
भाग्येन । ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकाणि कर्माणि, ‘विश्वा’
विश्वानि । ‘शतं हिमाः’ शत हेमन्तानां ‘सर्ववीराः’ अनवलण्डित-
पुत्रपौत्राः ‘मदेम’ हृष्येमेत्यर्थः ॥ एवमत्रातिक्रमणसम्यग्धात् “दुरि-
तम् = दुःकृतम्” —इत्युपपद्यते, तस्य हि अतिक्रमणमभीष्टमिति ॥

“अप्या (४८)” —इति, अनवगतम् । ‘अपययति’ —इत्यवगमः ।
रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा, तथा हि “चिद्धः अपवीयते”
अपवेष्टयते प्राणैः । “अमीपां चित्तम् (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६)”
—इति उपरिष्ठाच्छेषः ॥

“अमतिः (४९)” —इति, अनवगतम् । “अमामयी मतिः”
अमतिः । एवमपि न प्रतीयत इत्याह,—“आत्ममयी” यस्य

मतिः असावमतिरित्युच्यते । कश्चासौ ? आदित्यः, तस्य

३ २४ ३१ २ ० १ २ ३क २२

हि आत्मप्रकाशमयी मतिः । “अभि त्वं देवं सवितारमोण्योः

३ १ ० ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ २ २ ३ २

कविऋतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधाममि प्रियं मतिम् ।

३ ३ ३ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

ऊर्ध्वार्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सर्वामनि हिरण्यपाणिरमिमीत

३ १ २ ३ १ २

सुकतुः कृपा स्वः ॥”—इति (सा० छ० आ० ५, २, ३, ८) ।

नकुलस्वार्पम् । अतिच्छन्दाः, अष्टिः । प्रवर्ग्यं शस्यते, सोम-

सम्माने बाध्यर्प्यवे विनियुक्ता । ‘अभि अर्चामि’ ‘त्वं’ त्वं भहम्,

‘देवं’ ‘सवितारम्’ । ‘ओण्योः’ यावापृथिथ्यो यान्यन्तरा भूतानि

घर्त्तन्ते, तेष्वः सर्वेभ्यः सकाशान् । ‘कविऋतुं’ कान्तप्रज्ञानम्,

‘सत्यसवं’ सत्याभ्यनुज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां धनानां दातारम्,

‘अभि मतिम्’ अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वान्, ‘प्रियं’ च

सर्वभूतानाम् । ‘ऊर्ध्वार्वा’ ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ आत्मप्रकाश-

मयी मतिः । आह,—कतमा पुनरसावूर्द्धा ? इति,—‘भाः’ याः

‘अदिद्युतन्’ अद्योतयत् । तम् अभ्यर्चामि । किञ्च, ‘सर्वामनि’

प्रसवे यस्य सर्वमिदं प्रवर्त्तते, ‘हिरण्यपाणिः’ रश्मिपाणिः सर्वमिदं

जगत् ‘अमिमीत’ निर्मितवान् । ‘सुकतुः’ सुकर्मा । ‘कृपा’ स्वया

सामर्थ्यकल्पनया । ‘स्वः’ आदित्यः, इति अरण इत्यर्थः ॥

एवमत्र ‘अमति’ शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य चिज्ञानमुच्यते,

त हि प्रकाशसन्तत्वे एव नान्यत् प्रकाशान्तरमपेक्षत
इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टो (५०)” — इति, अनवगतम्, “पुरन्धिः (५१)” — इति
च । श्रुष्ट्यस्य ‘श्वशनम्’ — इत्यवगमः, पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां
धीः — इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

तां अध्वर उ॒शतो य॑क्ष्यग्ने श्रु॒ष्टी भ॒गन्नास॑त्या
पुर॑न्धिम् । तान॒ध्वरे य॒ज्ञ उ॒शतः का॑मयमानान् य॒ज्ञाग्ने
श्रु॒ष्टी भ॒गन्नास॑त्यौ चा॒श्विनौ स॒त्यावे॒व ना॒सत्या॑वित्यौर्ण-
वा॒भः स॒त्यस्य॑ ग्र॒णेता॒रावि॒त्याग्रा॑यणो ना॒सिका॑प्रभवौ बभूव-
तुरि॒ति चा॑ पुरन्धिर्वहु॒धीस्त॑त्कः पुरन्धिर्भ॒गः पुर॑स्ताच्चस्या-
न्यादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः पुरां च दारयि-
तृ॒तमो वरु॑ण इत्यपरं तं ब्र॒ह्म॒या स्तौ॑ति । इ॒मामू नु क॑वितमस्य
मा॒यामि॒त्यपि नि॑गमो भ॒वति । रु॒शदि॒ति वर्ण॑नाम रोच-
तेर्ज्वल॑तिकर्मणः ॥ स॒मि॒द्धस्य॑ रु॒शद॑दर्शि॒ पा॒ज्ञ इत्य॑पि
नि॒गमो॑ भ॒वति ॥ ४ (१३) ॥

ते हि य॒ज्ञेषु॑ य॒ज्ञिया॑स ऊ॒माः सु॒धस्य॑ विश्वे॒ अभि॑सन्ति
दे॒वाः । तां अध्व॑र ० — ० पुर॑न्धिम् ॥” — इति (ऋ० सं० ५, ४,
६, ४) । वसिष्ठस्यार्षम् । वैश्वदेवा । त्रिष्टुप् । ‘ते’ ये ‘विश्वेदेवाः’
‘यज्ञेषु’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञसम्पादिनः, ‘ऊमाः’ अचितारो रक्षिताः,

अयनीया वा तर्पणीयाः, 'सधस्थं वैश्वदेवं समानं स्थानम् 'अभि सन्ति' अभितिष्ठन्ते । किं तेषाम् ? इति,—'तान्' विश्वान् देवान् हे "अग्ने !" एतस्मिन् 'अध्वरे' "यज्ञे" 'उशतः' स्वमंशं, "कामय-मानान्" 'श्रुष्टी' "क्षिप्रम्" अविलम्बमानः 'यक्षि' "यज्ञ" 'नासत्या' "नासत्यो चाश्विनौ" यज्ञ, 'पुरन्धिम्' च यज्ञ ॥ एवमत्र यागस्य धिग्नमयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् "श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम"—इत्युपपद्यते । अन्यत्र हि पश्यति "श्रुष्टोचरी.=सुखचरीः" इति, तस्मादेतदने-कार्थमपि भवति ॥

"सत्यो एव नासत्यो—इति" "आर्णवाभ" आचार्यो मन्यते । तौ हि सत्यमेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् । तस्मा-न्नासत्यादित्युच्यते । छिः प्रतिषेधः प्रकृतिमापादयति । अथवा "सत्यस्य" उदकस्य, यज्ञस्य वा "नेतारौ" नामत्यौ, तथाहि "आप्रायण." आचार्यो मन्यते । अथ "वा" ऐतिहासिकपक्षेण "नासिकाप्रमर्चो बभूवतुरिति" ॥

"पुरन्धिः" । पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति विचार्यते ।—"तत्कः पुरन्धिः ?"—इति । "भग." अत्र "पुर-स्तात्"—'श्रुष्टी भगम्"—इति, "तस्य" अयम् "अन्यादेशः"— "इत्येकम्" आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्यते द्विवचनाव्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् 'पुरन्धि' शब्दस्य च । "इन्द्रः" उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—"इत्यपरं" मतम् । किङ्कारणम् ? "स" हि इन्द्रः "बहुकर्मतम." अन्येभ्यो देवेभ्यः । "धीः"—इति कर्मनामसु षठितम्, तच्चस्यपुरु बहु स

पुरन्धिः, स चन्द्रः । तस्मात् पुरन्धिः इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा
 अन्येन एव धन्वमिन्द्रस्य स्यात्,—“पुरां च दारयितुमः”
 मेघपुरगे तस्यैव दारयति । “वरुणः” पुरन्धिशब्देनोच्यते,—
 “इन्द्रस्य” मतम् । किङ्कारणम् ? “तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रद्वक्
 “प्र”या” बुद्ध्य “सोति” । अथवा,—“इमाम् नु कवितमस्य
 माया मही देवस्य न किरा दधर्षे । एकं यदुद्रा न पूणन्त्येनी
 रसिञ्चतीरवतयः समुद्रम् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १) ।
 अग्नेरार्यम् । वारुणी । त्रिष्टुप् । ‘इमां’ ‘मायां’ प्रज्ञां ‘कवितमस्य’
 मेधावितमस्य द्योतमानस्य ‘मही’ महती माया ‘न किरा दधर्षे’
 न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति । कतमां मायाम् ? इति,—‘एकम्’
 एतं सन्त वरुणम् आदित्यम्, ‘यत्’ एता ‘उद्रा’ उदकेन रश्मिना
 नद्यः ‘एनीः’ गमनशोलाः सन्तमुदकमादाय आदित्यमण्डलं
 गच्छति । एव नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः ‘अवनयः’ नद्य इव
 ‘समुद्रं’ सिञ्चन्त्यः ‘न पूणन्ति’ न प्रीणयन्ति बुद्ध्य । तेषां
 रश्मिनाञ्च मायाम् एवंलक्षणां भगवती वरुणस्य ‘आधर्षयितुम्’
 अभिमवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् कथमप्यय न
 सम्पूर्यत इति ॥ एवमत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च
 प्रज्ञानाम, सा यस्य पुर्वो बहो, स पुरन्धः । वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयते,
 तस्मात् “वरुणः=पुरन्धिः”—इत्युपपद्यते ॥

“रुशत् (५२)” —इति, “अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलति-
 कर्मणः”—इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अधोधि
 होता यजथाय देवानूद्ध्यो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थान् । समिदस्य

रुशद॑दर्शि॒ पाजो॑ म॒हान् दे॒वस्तमसो॑ नि॒रमोचि॑ ॥”—इति
 (ऋ० सं० ३, ८, १२, २) । गविष्ठिरबुधयोरार्षम् । आग्नेयी ।
 त्रिष्टुप् । अग्निचयने इष्टकोपधाने चिनियुक्ता । ‘अवोधि होता’
 बुध्यते होता ‘अग्निः’ ‘यजथाय’ यजमानाय, यष्ट्यतया ‘देवान्’ ।
 ‘ऊर्ध्वः’ उवलनक्रियायोगान् । ‘प्रातः’ अस्थान् अग्निहोत्रिणां
 गृहेषु योऽवतिष्ठते, ‘सुमनाः’ च शोभनमनाः । ‘समिद्धस्य’ च
 यस्य ‘रुशन्’ रोचिष्णुर्वर्णं ‘अदर्शि’ दृश्यते । ‘पाजः’ च बलं
 यस्य ‘अप्रमितम्’ यश्च प्रभावतः ‘महान्’ । ‘तमसः’ च सर्वमिदं
 ‘निरमोचि’ निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्ट्यतया ॥ एवमग्न्यधि-
 कारादत्र शब्दसारूप्यात् “रुशन्”—“इति” एतन् “वर्णनाम”—
 इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति॑ हि वः सजा॑त्यं रिशा॑दसो दे॒वासो अस्त्याप्यन् ।
 अस्ति॑ हि वः समानजा॑तिता रेशय॑दारिणो दे॒वा अस्त्याप्य-
 माप्यमा॑मोतेः सुद॒त्रः कल्याण॑दानः । त्वष्टा॑ मुद॒त्रो विद-
 धातु॑ राय॒ इत्यपि॑ नि॒गमो॑ भवति । सुविद॒त्रः कल्याण॑-
 विद्यः । आग्ने॑ याहि सुविद॒त्रेभिर॑र्वाडित्य॒पि नि॒गमो॑
 स्वत्यानु॑पगिति नामानुपूर्वस्यानु॑पक्तं भवति । स्तृण॑न्ति
 हि॒रानु॑पगित्य॒पि नि॒गमो॑ भवति । तूर्व॑णिस्तूर्ण॒वनिः ।
 न तूर्व॑णिर्महो अरेणु॑पोंस्य॒ इत्यपि॑ नि॒गमो॑ भवति । गिर्व॑णा

देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि
निगमो भवति ॥ (१४) ॥

“रिशादसः (५३)” — इति, अनवगतम् । “रेशयदासिनः” —
इत्यवगतम् । “अस्ति हि वः ० — ० अस्त्याप्यम् । प्रणः पूर्वस्मै
सुविताय वोचत मभु सुखाय नव्यसे ॥” — इति (ऋ० सं० ६,
२, ३२, ५) । मनोर्वैयस्वतस्येयमार्षम् । सतो बृहती । वैश्यदेवे
सूक्ते । हे ‘रिशादसः’ “रेशयदासिनः” ! ‘देवासः’ देवाः ! यो
हि रेशयति हिंसावान् भवति, तस्मै ॥ आगुभ्रान्यस्यन्ति ।
“रेशयदारिजः” — इति केचिदधीयने निर्वचनम्, तेषां रेशयन्तं
हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’ ‘सः’ युष्माकं ‘सजात्यं
“समानजातिता” दैवत्वम्, ‘अस्ति’ च युष्माकम् ‘आप्यम् ।
आतव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूयमित्यभिप्रायः । यत एवमतो ब्रवीमि,
— ‘प्रवोचत’ यूयम् अस्मभ्यमनुजानीत । ‘सुविताय’ सुगताय,
‘सुभोगाय’ स्थानाय, ‘सुखाय’ सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय,
‘नव्यसे’ नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति, — ‘मभु क्षिप्र’
नित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “रिशादसः रेशय-
दासिनः’ रेशयदारिणो वा” — इत्युपपद्यते ॥

“सुदन्नः (५४)” — इति, अनवगतम् । ‘सुदानः’ — इत्यवगतम् ।
“ता नो रसनातिपाचो घसूण्या रोदसी वरुणानी भृणोतु ।
परुत्रीमिः सुशृणो नो अस्तु त्वष्टा सुदन्नो विदधातु रायः ॥” —
इति (ऋ० सं० ५, ३, २७, २) । वसिष्ठस्यार्चम् । दशरात्रस्य

चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते ।
 'ताः' देव्यः, 'नः' अस्मभ्यं रासनं 'वसूनि' ददद्वित्यर्थः ।
 किलक्षणाः देव्यः ? 'रातिपाचः' हविर्दानं याः सवन्ते सेवन्ते ।
 किञ्च, आभिमुख्येन स्थित्वा 'रोदसी' रुद्रस्य पत्नी 'शृणोतु'
 'वरुणानी' च । किञ्च, 'वरुत्रीभिः' वरयितव्याभिः सहितः
 'सुशरणः' स्वाश्रयणः 'नः' अस्माकम् 'अस्तु' । 'त्वष्टा' 'सुदन्नः'
 "कल्याणदानः" विदध्यातु' च अस्माकम् 'रायः' धनमित्यर्थः ॥
 एवमत्र 'रायः' सम्बन्धात् "सुदन्नः = कल्याणदानः" — इत्यु-
 पपद्यते ॥

"सुविदन्नः (५५)" — इति, अनघगतम् । सुविद्यः — इत्य-
 घगमः । "कल्याणविद्यः" — इत्यभिधेयवचनम् । "ये तातृपुर्दे-
 वत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतप्राप्तो अर्कः । आग्ने याहि
 सुविदन्नेभिर्वाङ्ग सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मसद्भिः ॥" — इति
 ऋ० सं० ७, ६, १८, ४) । शङ्खस्य यामायनम्यार्षम् । त्रिष्टुप्
 पैत्री । पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्यैषा । 'ये' 'तातृपुः' स्तीर्णवन्तः,
 'देवत्रा' देवान् प्रति 'जेहमानाः' गच्छन्तः, 'होत्राविदः' स्तुतिविदः,
 'स्तोमतप्राप्तः' स्तोमकर्तारः 'अर्कः' मन्त्रैः स्तोमकर्तारः । य
 एवंलक्षणाः पितरः, तैः साकम् 'आयाहि' । हे 'आग्ने !' 'सुवि-
 दन्नेभिः' "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाक्' अस्मानामिमुख्येन तैश्च
 साकम् । एवङ्गुणयुक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथा-
 घटसंस्तृतैः 'कव्यैः' पितृदेवतैः 'धर्मसद्भिः' यज्ञसादिभिः हवि-
 र्भिस्तृप्तिमुपयाहि । अथवा सत्यवादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः

साकमायाहीन । एवं पितृविशेषणत्वेनैव योज्यमेतदपि । पद-
द्वयम् ॥ अत्र शब्दसारूप्यात् 'सुविदत्र'शब्दः । "कल्याणविद्य"
वार्त्तात्प्राप्यते ॥

"अनुपक् (५६)"—इति, अनवगतम् । "अनुपक्तम्"—
इत्यवगतम् । "आमानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घा ये
अग्निमिन्धते स्तृणन्ति वह्निराऽनुपक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥"
—इति (ऋ० सं० ६, ३, ४२, १) । त्रिशोपस्यार्पम् । वृहतीसहस्रे
तृन्वाशीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्यमग्निम् 'आ' आभिमुख्ये-
नाद्यस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'वह्निः' 'आनुपक्'
"अनुपक्" 'स्तृणन्ति' तेषामेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा'
समानण्यानो याज्ञे कर्मणि भवति, नेतरेषामयज्यनाम् । वह्निः-
सम्यन्धान् 'आनुपक्'—इति "नाम" एतन् "आनुपूर्वस्य नाम"—
इत्युपपद्यते ॥

"तूर्वणिः (५७)"—इति, अनवगतम् । "तूर्वणिः"—
इत्यर्थवचनम् । तूर्णं हि यः सम्मजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्ण-
वनिमित्युक्तः । "स तूर्वणिर्महां अरेणुर्षीस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजने
तुजा शवः । येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध आभूषु रामयन्नि
दामनि ॥"—इति ऋ० सं० १, ४, २१, ३) । इन्द्रस्य सत्यत्वमा-
पन्नस्येयमार्पम् । अगती । ऐन्द्री । वैपुवतेऽहनि निष्केवल्ये शखे
शस्यते । स इन्द्रः तूर्वणिः तूर्णवनिता, इन्द्रो हि स्तोतार तूर्णं
सम्मजते । 'महान्' प्रभावतः । 'अरेणुर्षीस्ये' अन्तरिक्षे हि यत्
वलं भवति, तत्र न रेणवः सन्ति, तस्मादरेणुर्षीस्यमित्युच्यते ।

“पौम्यम्”—इति बलनामसु पठितम्, तस्मिन् ‘अरेणुपौम्ये’ बले
अन्तरिक्षे, संग्रामे वा । ‘गिरेः भृष्टिः’ गिरिष्ठङ्गमिव उच्छ्रितः
भ्राजते । ‘तुजा’ वज्रेण प्रगृहीतेन ‘शवः’ शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
‘येन’ वज्रेण ‘शुष्पं’ शोषयितारम्, ‘असुरं’ मेघम्, ‘मायिनं’
प्रहायन्तम् ‘आयसः’ देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’
प्राप्ते ‘दुधः’ दुर्दरः शत्रुणाम् ‘आभूषुः’ उपर्युपरि आत्मनो
भयतुमिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दाज्ञीव न्यरमयत्, सुवध्ना-
दित्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दसाम्यादर्धोपपत्तेश्च “तुर्वणि=नूर्णघनिः”
—इत्युपपद्यते ॥

“गिर्वणसे (५८)” —इति, अनवगतम् । ‘गिर्वणनीय’—
इत्यधगमः । “गीर्भिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति” इति अर्थ-
वचनम् । “आमासु पकमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि । घमं न
सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥” —इति (ऋ० सं०
६, ६, १२, ७) । नृमेघसः प्रियमेधसो वा इयमार्षम् । बृहती ।
ऐन्द्रे सूक्ते । ‘आमासु’ अपकासु गोषु क्षीरं ‘पकम्’ ‘गैरयः’ त्वम्
इन्द्र ! । तस्मादामा सर्ता पक्वं बृहे इति ह विज्ञायते । तदिदमा-
मायां सत्यां गवि शृणुं पय इति । किञ्च, “आ सूर्यं रोहयो
दिवि” ‘आ रोहयः’ ‘सूर्यं’ ‘दिवि’ द्युलोके इत्यर्थः । एवमिन्द्र-
मुक्त्वा स्तोतृनाह—अस्मै इन्द्राय एवद्वृणविशिष्टाय ‘घमं न’ धर्म-
मिव सुततं सुष्टु सुगुणं ‘सामन्’ साम ‘तपत’ स्थानकरणानु-
प्रदानवदुच्चार्यनेत्यर्थः । ‘सुवृक्तिभिः’ शोभनाभिः स्तुतिभिः
‘जुष्टं’ प्रिय ‘गिर्वणसे’ इन्द्राय स्तुतिसम्भक्त्रे । कतमन् पुनस्त-

त्साम ? इति — बृहत् तद्धि प्रियमिन्द्रस्य । एवमत्र “गिर्वणाः = देवः” उक्तं शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असुते सूर्ते रजसि निपत्ते ये भूतानि समकृष्वन्नि-
मानि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्य-
मका देवगणास्ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि चकुर्वन्ति
त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । अभ्यक् सा त इन्द्र
श्रुष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृश्मिन् धायि
तमपस्यया विदत् । यादृशेऽधायि तमपस्ययाविदत् । उस्त्रः
पितेव जारयायि यज्ञैः । उस्त्र इव गोपिताजायि यज्ञैः
॥ ६ (१५) ॥

“असूर्ते सूर्ते (५६)” — इति, एते अनवगने । “असुसमी-
रिताः” “सुसमीरिते” — इत्यवगमः । “॥ आयजन्तु द्रविणं समस्ता
ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूमना । असूर्ते सूर्ते ० — ० निमानि ॥”
— इति (ऋ० सं० ८, ३, १७, ४) । विश्वकर्मणो भौवनस्येय-
मार्थम् । वैश्वकर्मणीभ्यां जुहोतीति ह्युक्तमग्निप्रणयने, तत्र
विनियोगः । ‘असूर्ताः’ असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः, “योऽयं
वायुः पवत एष प्राणः” — इति ह्युक्तम्, तेन समन्ताद् ईरिताः
“असुसमीरिताः” वातसमीरिताः इत्यर्थः । के पुनस्ते ? “माध्य-
मका देवगणाः” मेघाः, इतरे च मरुदादयः । ते घातेन समीर्यन्ते
वात एव हि तान् वहति । क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः ।

इति,—‘सूर्ते’ “सुसमीरिते” विक्षिप्ते विस्तारणे इत्यर्थः । ‘रजसि’
 अन्तरिक्षलोके ‘निपत्ते’ निषण्णे इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति ?
 इति,—‘ये भूतानि समरुण्वन्’ समस्तानि कृतवन्तः ‘इमानि’ ।
 नेपां किम् ? इति,—‘त आयजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रति-
 वचनम्” प्रणिनिर्देशः प्रतिवचनमुच्यते, ॥ एष पूर्वकाले प्रयोगार्हो
 यच्छब्दः पश्चान् प्रयुक्तः पश्चान्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो
 मन्त्रपाठक्रमेण,—तदेतन् भाष्यकारेण प्रदर्शितमस्मिन् मन्त्रे
 “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्”—इति । त आयज-
 न्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्—त आयजन्तेत्यस्य पादस्य
 समासेनैतद्भाष्यकारेण निर्यचनमुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं
 तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति” ने मेघाः, रसेन उदकेन,
 पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां
 कुर्वन्ति । ‘आयजन्त’ ‘द्रविणम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति
 सर्वमुदकम् ‘समस्मै’ सर्वस्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन
 कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च । अधुना दृष्टान्तमाह,—‘ऋषयः पूर्वं’
 विश्वसृजः, ‘जरितारः न’ ‘भूमना’ भूम्ना कर्मणा धार्यसहस्रिकेण
 सत्रेण, तैर्हि सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च । एवमत्र
 शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ‘असूर्ते’-‘सूर्ते’—इत्येतयोः “असुसमी-
 रिताः”—“सुसमीरिते”—इत्येते शब्दसमार्थी उपपद्येते ॥

“अभ्यक् (६०)—इति, अनवगतम् ! “अमाक्ता इति घा,
 अभ्यक्ता इति घा” शब्दसमार्थी । ‘ऋष्टिः’ अभिधेया’ तां हि
 संग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मामेषा प्रत्यञ्चिता क्षिता मामेषा

नित्यञ्चितेति । अथवा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव नित्यकालं
 शत्रून् प्रति ज्ञाति अभ्यगित्युच्यते । “अभ्यक् सा इन्द्र
 ऋष्टिस्मे मृतो जुनन्ति । अग्निश्चिद्धि प्मातसे शु
 शुक्रानां न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥”—इति (ऋ० सं० २, ४, ८,
 ३) । जगत्स्यस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । छन्दोमेषु द्वितीये-
 ऽर्पान् मरुत्वर्तार्ये शस्त्रे शस्यते । ‘अभ्यक् सा ते’ यदैवंलक्षणा
 र्पणा शक्तिः आभिमुख्येन मेघमञ्चिता त्वया क्षिप्ता भवत्या-
 मनस्तत्र या स्वभूता, अथ तदा मृतोऽपि तदनुवृत्तस्यैव हे
 इन्द्र ! ‘अस्मे’ भस्मदर्थं ‘सनेमि’ विरस्तनम् ‘अभ्यं’ बहु-
 द्रुक्मिह पातयितव्यमिति स्थान्यायुधानि मेघविदारणाय
 ‘जुनन्ति’ गमयन्ति । किञ्च, सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावत्कैव
 शक्तिः ‘अग्निरिव’ ‘अतसे’ काष्ठे ‘शुशुकान्’ देदीप्यमान एतस्मिन्
 मेघे आस्ते । किञ्च, ‘आपो न द्वीपम्’ यथा ता द्वैप्या आपो
 द्वीपं परिवादर्यात्मानं धारयन्ति, एवमेतानि मेघ्यानि ‘प्रयांसि’
 उदकानि महस्वाद् वृष्टेः तानि मज्जयितुमशक्नुवन्ति द्वीपमिव
 परिवादर्य धारयन्ति ॥ एवमत्राञ्जतेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) ‘अभ्यक्’
 —इत्येतद् वृष्टिसम्यन्त्रादित्युपपद्यते ॥

“यादृग्मिन् (६१)” —इति, अनवगतम् । “यादृशे” — इत्यव-
 गमः । “ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरति यासु
 नाम ते । यादृग्मिन् धायि तमपस्ययाचिदुद् य उ स्वयं वहते सो
 अरं करत् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, २, २४, ३) । अवत्सारस्ये-
 यमार्पम् । जगती । आग्नेयी । “तम्प्रज्ञया”—इत्येतस्मिन् सूक्ते ।

उपह्वये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते । 'ज्यायांसं' महत्तरम् ।
 'अस्य' यतुनस्य' कर्मणि षष्ठ्यौ वा यतनशीलस्य भगवतः
 स्तुत्यस्य, 'केतुना' कर्मणा प्रजया वा, 'ऋपिस्वरम्' ऋषिभिः
 स्तुत्यने स्तूयने इत्यृपिस्वरः, तमृपिस्वरम्, स्तुवन् 'चरति'
 प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते'
 तव हे भगवन् अग्ने ! स एव चरन्तासु क्रियासु, 'यादृशिमन्'
 "यादृशे" कामे, 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अप-
 स्यया' क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्'
 अलभनेत्यर्थः । किञ्च, 'य उ स्वयं वहन्ते' त्या प्रति आदरयान्
 प्रापयति स्तुतिः, 'स.' एव 'अर करत्' पर्याप्तमात्मनोऽभिप्रेत-
 मर्थं करोति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'यादृशिमन्'—इत्यस्य
 "यादृशे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

“जारयायि (६२)” —इति, अनवगतम् । “अजायि”—इत्य-
 वगमः । “सास्माके भिरैतरी ॥ शृपैरग्निष्टवे दमे आ जातवेदाः ।
 द्रुमन्नो घन्धन्कृत्वा नार्वाः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥”—इति
 (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४) । भरद्वाजस्यार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । “सास्माकेभि”—इति छान्दस-
 मात्वम् । 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शृपै.' सुखै. स्तोत्रैः 'स्तवे'
 स्तूयने । 'एतरी न' अतिथिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे 'आ'
 आभिमुख्येनावास्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जानविद्यो वा जात-
 धनो वा 'द्रुमन्नः' द्रुमान्नः 'घन्धन्कृत्वा' घननीयकर्मा घननीय-
 प्रज्ञानो वा । 'अनार्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । 'उरुः

पिता इव' साण्ड इव "गोपिता" गवां पिता 'जारयायि'
 "अजायि" । १२ साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं
 यज्ञेषु विद्वियमाणः अनेकधा जायतेऽग्निः ॥ एवमत्र 'जारजायि'
 —इत्यस्य 'अजायि'—इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र वांऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत
 राजाः ॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति
 वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थ-
 कमुपबन्धमाददीत् । अद्दीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो
 दधिष्व पचतोत् सोमम् । अद्दीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि
 चनोदधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूतः । तं मे दस्तः
 प्रति पचताग्र भीष्टामित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च
 पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यत्र होक्वचनार्थः प्रसिद्धं
 तद्भवति । पुरोला अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो
 भवन्ति शुचं सरुन्धन्ति । अतस्य हि शुरुधः सन्ति
 पूर्वोरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्य-
 भ्यमितो वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति ।
 जज्जतीरापो भवन्ति शब्द कारिण्यः प्रदिवो जज्जतीरि-
 वेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्व-

लितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।
शाशदानः शाशाधमानः । प्र स्वां मतिमतिच्छाशदान
इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

“अग्रिया (६३)” — इति, अनवगतम् । “अग्रगमनेन” अग्रियाः ।
अग्रमेव अग्रियाः, अनर्थक एवाग्रशब्दे ‘या’कार उपबन्ध उपात्तः
— “अपि चाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत” — इत्युक्त भाष्य-
कारेण । “अयं घो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्यत् प्रदिषो
दधिध्वे । प्रयोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत् विश्वे अग्रियोत
घाजा ॥” — इति (ऋ० स० ३, ७, ३, ३) । घामदेवस्यार्पम् ।
भार्भये त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने
चैश्वदेये शस्यते । हे ‘ऋभवः !’ युष्माकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’
अहमाकर्षम् । तमागत्य ‘मनुष्यत्’ मनुष्यचम्, ‘प्रदिषः’ प्रकर्षेण
घोतमानाः सन्तः, ‘आदधिध्वे’ धारयध्वे । एतत् ‘घः’ प्रप्रधीमि ।
किञ्च, “प्रयोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुः” प्रस्थितानि यान्येतानि
हवींषि, तानि यूयं “जोषयमाणाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना
‘अग्रिया’ ‘अभूत्’ “अभवत्” । ‘उत घाजाः’ अपि च हे घाजाः !
यूयमप्येवमेव भवत । एवम् “अग्रगामिनः अग्रसम्पादितो वा
अग्रमेव वा = अग्रिया” तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

“चनः (६४) — इति, अन्ननाम” “पचता (६५)” इति,
“पचतिः नामीभूतः” — इति भाष्यकारो ब्रवीति । “अर्द्धादिन्द्र

प्रक्षिप्तेमा हवीं चनो दधिष्व पचतोऽसोमम् । प्रपञ्चन्तः प्रति
 हव्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥—इति (ऋ०
 सं० ८ : १, ३) । इयमग्नियुतस्य वाग्नियूपस्य धार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 पञ्चता अङ्गि भक्षय । हे 'इन्द्र !' 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि" 'इमा'
 "इमानि" "हवीषि" 'चनः' अन्नम्, एतन् हविलाक्षणम् 'दधिष्व'
 प्रक्षेप जठरे । 'पचता' पकानि इमानि हवीषि, अतएव ब्रवीमि
 दधिष्वेति । 'उत्त सोमम्' अपि च सोमं दधिष्व । 'प्रपञ्चन्तः'
 अन्नवन्तो ययं हवीषि कामयमानं 'त्वा' त्वां 'प्रति हव्यामसि'
 प्रतिहव्यामः, कामयामहे । "सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः"
 —इत्यभिप्रायेण । 'हवीषि'—इत्यनेन सम्यग्धात् 'पचता'—इत्ये-
 तद्वचविषयं बहुवचनमुपपद्यते ॥ "गचतिर्नामाभूतः"—इति धातु-
 निर्देशः ॥

द्वितीयमुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्वेति,—“तं
 मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्”—इति । 'तं' एशुं 'मेदस्तः' यतस्तस्य
 मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन 'प्रत्यग्रभीष्टाम्' इन्द्राग्नी
 'पचता' पक्रमित्यर्थः ॥ एवमेतदेकवचनं भवति ॥

“अपि वा” “मेदसश्च” वपासहयोगिनः “पशोः” पञ्चवदा-
 नस्य चाभिधायकमेतत्, “सात्त्वं” सत्त्वविषयं “द्विवचनं स्यात्” ।
 सन्ति द्वौ चरूपाणि द्विवचनान्यपि । तद्यथा,—‘दैव्या होताय
 मिपजा’

किं कारणमुच्यते “द्विवचनम्” एतत् “स्यात्”—इति !
 अतः,—यस्मात् “यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्” एव, निःसन्देह-

मेव “तद् भवति,—‘पुरोडा अग्ने पचतः’—इति यथा” । “पुरोडा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुपस्व यविष्ठ्य ॥”—इति (ऋ० सं० ३, १, ३१, २) । विश्वामित्रस्वार्पम् । गायत्री । आग्नेयी । आश्विनस्य द्विरुपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टशृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति । ‘पुरोडाः’ पुरोडाशः ‘पचतः’ पक्व इत्यर्थः । ‘तुभ्य’ न्वदर्थम् ! भगवन् ‘अग्ने !’ ‘घ’ ‘घ’—इति अनर्थको । न केवलं पक्वः, किन्तर्हि ? ‘परिष्कृतः’ सुस्मस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुपस्व’ सेवम्ब हे ‘यविष्ठ्य’ युवतम् ! अथवा मिश्रयितम् ! ॥ एवमत्र ‘परिष्कृत’—इत्येतस्मादेकयचनसम्यग्धात् ‘पचतः’—इत्येकयचनमेव सिध्यति ॥

“शुद्ध्य (६६)”—इति, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—इति अभिधेयचनम् । “शुचं सस्यन्ति”—इति निर्वचनम् । “शुद्ध्यः”—इति न्याय्यम् । “ऋतस्य हि शुद्ध्यः ॥”—इति ऋ० सं० ३, ६, १०, ३) । दैवते शेषः ॥

“अमिनः (६७)”—इति, अनवगतम् । “अमितमात्रः”—इत्यवगमः, न यस्य मात्राणां मानमस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते । “अभ्यमितो वा” अनभिर्हिसितो यः केनचिदसौ अमिनः । “महा-इन्द्रो नृचक्ष चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोमिः । अस्मद्रथं धान्वधे धार्यार्योरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्मूर् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १) । भरद्वाजस्वार्पम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रो । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रश्च ग्रहोऽनयेच गृह्यते । ‘महान्’ प्रभायतः, ‘नृचक्ष’ मनुष्यवत्, ‘आचर्षणिप्राः’ आपूरयिता २—२०

अर्पणानाम्' मनुष्याणां कामैः, यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः
 कामैरवश्यं भुज्यमापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । उत
 द्विवर्हाः' नापे च द्वयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धः 'अमिनः'
 च अमितमात्रः, अथवा अनभिहिंसितः केनचिन् । केन पुनरमिनः ?
 इति, उच्यते,—'सहोमिः' बलैरित्यर्थः, न हीन्द्रस्य बलमात्राः
 केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिद्विन्द्रः ।
 'अस्मत्' अस्मदनुग्रहाय अस्मद्दर्शनाय 'वावृधे' वर्धते । 'धीर्ध्याय'
 धीरकर्मणे धर्पार्थम् 'उक्तः' महान् परिमाणतः, 'पृथुश्च' विस्तीर्णो
 यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायामिप्रेतानामर्थानां 'सुकृतः'
 स्तुतिभिः एतैः 'कर्तृभिः' ऋत्विग्भिः 'भूत' भूयादित्यर्थः ॥
 एवमत्र 'अमिनः'शब्देन "अमितमात्रः" अनभिहिंसितमात्रो वा—
 इत्युच्यते शब्दसारूप्यार्थोपपत्तेश्च ॥

"जङ्मतीः (६८)"—इति, अत्रवशतम् । शब्दानुकरणात्
 "आपः"—इति प्रतीयन्ते । "आ रुक्मैरायुधा नरः सुध्वा सुधीरः
 सुक्षतः । अन्वेना अहं विद्युतो मरुतो जङ्मतीरिव भानुरर्त्ततमना
 दिवः ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ६, ६) ! श्याघाश्वस्यार्पम् ।
 मारुती । पङ्क्तिः । 'आ' आभिमुख्येन 'शभून्' शातयितव्यान्
 मेवान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'रुक्मैः' विकृतानि, एताश्च
 'सुधीः' शक्तीः 'असूक्षत' असूजन्त हे 'नरः' मरुतः ! किञ्च,
 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'मानुः' आदित्यः 'इव' 'तमना'
 आत्मना 'दिवः' ध्रुलोक्तात् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु । मेघेभ्यो हन्य-
 मानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु । कथम् ? इति,—

‘जञ्भतीः इव’ “शब्दकारिण्यः” इव स्रोतस्याः “आपः” ‘भृष्य’ प्रभूता इत्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दानुकरणान् “आप = जञ्भतीः” इत्युपपद्यते ॥

“अप्रतिष्कृतः (६६)” — इति, अनवगतम् । “अप्रतिष्कृतः, अप्रतिस्खलितः वा” — इति शब्दसमार्था । “स नो धृपन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपावृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥” — इति (ऋ० सं० १, १, १४, १) । मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । पृष्ट्याभिप्राययोः प्रातः सवनिके आयापे विनियुक्ता ब्राह्मणा-च्छंशिनः शस्त्रे शस्यते । हे ‘धृपन्’ इन्द्र ! वर्धितः ! यः त्वम् अनु-ग्रहीता ‘नः’ अस्माकम्, ‘सः’ त्वं ऋणु यन् कुरुष्व । ‘अमुंचरुम्’ अमुमन्तरिक्षचरणशीलं मेघम् । हे सत्रादावन् सततदान ! ‘अपा-वृधि’ अपावृणु, उदकदानार्थमस्मभ्यम् । ‘अप्रतिष्कृतः’ न हीन्द्रः “प्रतिष्कृतः” परान् प्रति पराङ्मुखं कृतपूर्वं केनचिन्, अथवा “अप्रतिस्खलितः” संप्रामेपु ॥ एवमत्र ‘अप्रतिष्कृत’ शब्दः “अप्र-तिष्कृत” वाची अथवा “अप्रतिस्खलित” वाची, तथार्था-धिरोधः ॥

“शाशदानः (७०)” — इति, अनवगतम् । “शाशाद्यमानः” — इत्यवगमः । “अभि सिध्मो अजिगादस्थ शत्रून् वितिग्मेन धृपमेणा पुरोऽमेत् । सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः प्रस्थां मृतिमति-रुच्छाशदानः ॥” — इति (ऋ० सं० १, ३, २, ३) । हिरण्यस्तूपस्या-र्षम् । गोसवविषययोर्निष्क्रेवत्ये शस्यते । ‘अभि अजिगात्’ अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ उत्साहवान्

वज्र-‘शत्रून् शते ‘सिध्मः’ साधयिता शत्रूणाम् । ‘चित्तिमेन’
 तीक्ष्णेन ‘वृद्धमेन’ वर्षप्रवर्त्तकेन । ‘पुरः’ मेघपुरः असुरपुरो वा
 ‘अमेन’ । ‘कञ्च, समसृजत् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः’ । स च मिथ-
 मानः प्रातिरत् स्वामिति “न दातव्यमुदकमेषाम्” —इत्येतां मतिं
 स्यात् ‘प्रातिरत्’ प्राजहादित्यर्थः । ‘शाशदानः’ पुनः पुनः “शाशा-
 यमानः” इन्द्रेण ॥ एवमत्र “शाशदानः = शाशायमानः” —इत्यु-
 पपद्यते, शब्दसारूप्यादधाविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्ता एकादशत्याध्यायस्य (गद्याध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

सुप्रः सर्पणादिदमपीतरत् सुप्रमेतस्मादेव सपित्रा तं जं
 वा । सुप्रकरस्तमृतय इत्यपि निगमो भवति । करस्तौ
 बाहू कर्मणां प्रस्तातारौ सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् । वज्रं
 सुशिप्रगोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रेहनू नासिके वा
 हनुर्हन्तेनासिका नसतेः । विप्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने
 इत्यपि निगमो भवति । वेना दधातेरंसु रमणात् । स
 चित्रेण चिकित्तेरंसु भासेत्यपि निगमो भवति । द्विगर्हा

द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत
 द्विवर्हा अमिनः सहो भिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्र-
 मणात् । अक्रो न वञ्चिः समिथं महीनामित्यपि निगमो
 भवत्युराण उरु कुर्वाणः । दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि
 निगमो भवति ॥ १ ॥

“सुप्र (७१)” इति, अनवगतम् । ‘सर्पः’—इत्यवगमः ।
 “सर्पणात्”—इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरन् सुप्रम्”
 “एतस्मादेष” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा नैलं वा” नदपि हि
 सर्पति । “सुप्रकरस्नमतये”—इति (ऋ० म ६, ३, २, ५) ॥
 निगमः । वृषदुक्थं हवामहे”—इति व्याख्यातः शेषः ॥ “करस्त्रौ
 गृह्ण, कर्मणां प्रज्ञातारौ” निर्वर्त्तयितारावित्यर्थः ॥

“सुशिप्रः (७२)”—इति, अतवगतम् । तन् पुनः “एतेन” एव
 नृप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवेतदपि, “शिप्रे = हनू, नासिके
 ॥” ते यस्य शस्त्रे, स सुशिप्रः । “वाजे सुशिप्र गोमति”—इति
 ऋ० सं० ६, २, २, ३) । निगमः “विज्ञा सखित्वम्”—इति
 व्याख्यातः । नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्वा गिप्रशब्दवाच्यत्वे
 विशेषलिङ्गमस्तीति, अतः “शिप्रे हन नासिके वा”—इत्युक्त्वा
 विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—“विप्यस्य शिप्रे”—इति ।
 “मादयस्य हरिभिर्ये त इन्द्र विप्यस्य शिप्रे विसृजस्य धेने । आ
 त्वा सुशिप्र हरयो चहन्तशान् हव्यानि प्रति नो जुपस्य ॥”—इति

(ऋ० म० / ७, १३, ४) । कुत्सस्येयमार्यम् । ऐन्द्री । जगती ।
 दशरात्रः ३ नवमेऽहनि मरुत्तृतीये शस्त्रे शस्यते । 'मादयस्व'
 हर्षयन्त्य 'स्वम्' आत्मानम् हे 'इन्द्र !' 'हरिभिः' अश्वैः, 'ते' तव
 मन्त्रेणा । नैः सह । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—'विष्यस्व'
 त्वमुञ्जस्य 'शिप्रे' सृप्रे, दीर्घे हनू हविर्मक्षणाय, नासिके वा गन्धा-
 प्राणाय, एवं मादयस्वात्मानमिति । 'विसृजस्व धेने' धावस्त्ये
 दंष्ट्रे वा, 'जिह्वोपजिह्विके वा'—इत्येके, तयोर्हि धन्नं धीयते ।
 किञ्च, 'आ त्वा वहन्तु हरयः' हृष्टाः सन्त आचहन्तु त्वां हरयः
 अस्मान् प्रति । हे 'सुशिप्र !' 'उशन्' कामयमानः 'हव्यानि'
 हवींषि एतानि अस्मत्प्रप्तानि । स्तुतिभिरस्माभिरासेवित
 'प्रतिजुपस्व नः' प्रतिसंसेवन्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र
 मेघनसम्यन्धान्, हविःसम्प्रदानसम्यन्धाच्च "शिप्रे = हनू नासिके
 वा"—इत्यु पपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“शिप्रे इत्यु परिष्ठाद् व्याख्यास्याम”—इति,
 एतद् व्याख्यातम्,—“शिप्रे = हनू नासिके वा”—इति ॥

“हनूः, हन्तेः (अदा० प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
 “नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ॥

“रंसु (७३)” —इति, अनवगतम् । 'रमणीयेषु'—इत्यवगमः ।
 “रमणान्”—इति निर्वचनम् । “आयन्मे अम्बं वतद्ः पनन्तोशि-
 ग्भ्यो नामिमीत वर्णम् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वान्
 यो मुहुरा युवाभूत् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ५, २४, ५) । सोमाहु-
 तेर्भागवस्यायम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः

शस्यते । 'आ पनन्त' आमिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत । 'मे' मम स्वमूतेकर्मणि । 'अम्बं' महान्तम् अग्निम्, 'वनदः' वननीयान्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं 'वर्णः' वरं वृण्वन्ति अस्मदर्थम्, तेभ्यः 'उशिग्म्यः' मेधाधिभ्यः । तमसौ वरणं प्रार्थनां 'न अमिमीत' न हिनस्ति । किन्तर्हि ? यथाप्रार्थितमेव समर्द्धयतीत्यर्थः । किञ्च, 'सः' अग्निः 'चित्रेण' चायनीयेन भासा युक्तः 'रंसु' रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु या 'विकिते' । किलक्षणः 'यः' अग्निः ? इति,—'जुजुषान्' पुनः पुनः जरावान् अपि भूत्वा, 'मुहुरा युवा भूत्, इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुहुर्मुहुः युवेव भवति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थ-विरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

“द्विवर्हाः (७४)”—इति, अनवगतम् । 'द्विपरिवृढः'—इति न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना । “उत्त द्विवर्हाः”—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १) । निगमः । “मुहाँ इन्द्रः”—इति व्याख्यातः शेषः ॥,

“अक्रः (७५)”—इति, अनवगतम् । 'आक्रमणः,—इति न्याय्यम् । “आक्रमणात्”—इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । “अक्रो न वभिः समिधे महीनां दिदृशे यः सूनवे माऋजीकः । उदुस्त्रिया जनिता यो जनानापां गर्भो नृतमो यद्दो अग्निः”—इति (ऋ० सं० २, ८, १५, २) । विश्वामित्रस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । 'अक्रो न' अक्र इव, प्राकार इव ।

‘वसिष्ठः’ भर्ता, ‘वारयिता’ कः ? ‘समिधे’ संग्रामे । कस्य ? ‘महीनां’ महतीनां शत्रुमेनानाम् । एवंलक्षणी योऽग्निः । किञ्च, ‘दिदृक्षे यः’ दृश्यते यः । ‘सूतवे’ सोमामिषवकर्तृ यजमानाय नित्य-कालमेव । ‘आसृजीकः’ प्रसिद्धभाः प्रसिद्धीतिः नित्यो ज्वलित इत्यर्थः । किञ्च, सर्वस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता । ‘उच्चिया उज्जजान’ उच्चिया आहुतिः आत्मनि प्रक्षिताः सतीः देवतानृत्तिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः ‘यः’ जनयति । अथवा गाव एव घोस्त्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति । यश्च ‘अपां गर्भः’ यश्च ‘नृतमः’ मनुष्यतमः यश्च ‘यह’ महान्, ‘अग्निः’ स इदं नामास्माकं करोतिवति ॥ एव-मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “अक्रः = प्राकारः” — इत्यु-पपद्यते, असौ हि आक्रम्यते जनैः ॥

“उराणः (७६)” — इति, अनवगतम् । “उरु कुर्वाणः” — इत्यवगमः । “वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी सञ्चि-कित्वान् । दून ईयसे प्रदिष उराणो विदुषो दिष आरोध-नानि ॥” — इति (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३) । घामदेवस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुधाकाश्विनयोः शस्यने । हे भगव-धने ! ‘घेः’ त्वं जानीषे । किम् ? ‘अध्वरस्य’ यज्ञस्य दूत्यानि दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्तव्यानि । किञ्च, ‘उभे अन्ता’ उमा-घप्यन्तौ रोदसी’ रोदस्योः ‘विद्वान्’ असि विजानीषे । किञ्च, समस्तमप्येतज्जगत् ‘चिकित्वान्’ असि, न ते विज्ञानप्रतीधातो-ऽस्ति हन्स्तेऽपि जगति, विजानीषे, सर्वाणि देवतास्थानानि ।

‘प्रदिवः’ एव अस्ति ‘दूतः’ चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् । यतो-
ऽस्मामिस्त्वमेतस्मिन् कर्मणि ‘दूतः’ दूतत्वेन ‘ईयसे’ याच्यसे,
स रथम् ‘उराणः’ अल्पमपि हुतं हविः देवतावृत्तिसमर्थं बहु
कुर्वाणः । ‘विदुष्टः’ विद्वत्तरः, मनुष्यहानुः सकाशात् । ‘दिव
भारोभनानि’ आरोढव्यानि देवतान्स्थानानि प्रति वह एतानि
हवीषीत्यभिप्रायः ॥ यद्यमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेः ‘उराणः’
—इत्यस्य “उरु कुर्वाणः”—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां
वृषभ स्तियानामित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिया-
पालन उपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिपा उत
भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमानरोहि
जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रं रूप आरुपितं
जवार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं गृणातेः जरूथं
हन्यक्षिराये पुरन्धमित्यपि निगमो भवति । कुलिश इति
वज्रनाम कूलशातनो भवति । स्कन्धोऽसीव कुलिशेना
विबृकणाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य
समास्कन्नो भवत्ययमपीतरस्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं काये-
ऽहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्यास्तुजस्तुजतेर्दानकर्मणः
॥२ (१७) ॥

“स्तिपाः (७७)” — इति, अनवगतम् । ‘स्त्यायजाः’ - इति न्याय्यम् । “आपो भवन्ति” — इत्यभिधेयवचनम् । “स्त्यायनात्” संहननात् इत्यर्थः, आप एव हि पार्थिवानामवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति, अथवा हिमप्रभावेण च ता आत्मनैव सहता भवन्ति । “वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् । वृष्णे तु इन्दुर्वृषभः पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥” — इति (ऋ० सं० ४, ७, २०, १) । शंयोर्बाह्वस्पत्ययमार्थम् । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! ‘यूया असि’ वर्पितासि ‘दिवः’ “पृथिव्याः” च वर्पिता । ‘सिन्धूनां’ स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्पिता । ‘स्तियातां’ सहन्त्रीणाम् अपाम्, अथवा संहतानामात्मनैव हिमप्रभावेण । यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः । तस्मै ॥ एवंगुणविशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्पित्रे ‘ते’ तुभ्यम् । एषः ‘इन्दुः’ सोमः, हे ‘वृषभ’ वर्पितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते, अथवा पानाय संस्कृतं, ‘स्वादू रसः’ स्वादुरससंयुक्तः, मधुपेयः मधुरपेयः, ‘वराय’ तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः ॥ एवमत्र ‘स्तिया’शब्देन ‘संहन्त्यः, संहता या आपः’ उच्यन्ते, शब्दसारूप्यात् “स्त्यै शब्दसङ्गतयोः (भू० प०)” — इत्यस्य ॥

“स्तिपाः (७८)” — इति, अनवगतम् । “स्तियापालनः” — इत्यवगमः । ‘कृपः’ अभिधेयः, स हि “उपस्थितान्” पातृन् “पालयति” । “यं त्वा पूर्वमोद्धितो वध्न्यध्वः समीधे अग्ने स इदं जुपस्व । स नः स्तिपा उत मवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥” — इति (ऋ० सं० ८, २, १६, ४) । धाध्यध्वस्य सुमित्र-

स्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेर्या । 'हे अग्ने !' 'यं त्वा' वध्यः
 'ईडितः' अपि सर्वैर्महर्षिभिः 'पूर्वं' 'समीधे' समेधितवान्, उप-
 चीर्णवान्, नं त्वामहमपि समिन्धे, को हि नाम त्वां न समि-
 न्ध्यात् । 'सः' त्वमिध्यमानः अस्माभिः 'इदं' हविः 'जुपस्व'
 संसेयस्य । किञ्च, य एवमस्माभिः ईड्यसे त्वम्, 'सः' 'नः' 'स्तिपा'
 कृप इव 'तनूपाः' भव, कृपो हि तृष्ण्यात्तान् पातृन् पात्युदक-
 सम्प्रदानेन । किञ्च, 'दानम्' दानम् 'रक्षस्व' । कतमन् ? 'यदिदं
 ते' 'अस्मै' अस्मासु घर्त्तते इत्यर्थः ॥ एयमत्राविरोधाच्छब्दसा-
 हच्यञ्च "स्तिपाः = कृपः" — इत्युपपद्यते ॥

“जयारु (७६) — इति, अनवगतम् । “जयमानरोहि” — इत्ये-
 यमाद्याः शब्दसमाधयः । “त मिन् न्ये ३ य समाना समानमभि
 कृत्वा पुनती धीतिरश्याः । ससस्य चर्मन्त्रे चारु पृश्नेरग्रे रूप
 आरुपितुं जयारु ॥” इति — (ऋ० सं० ३, ५, २, २) । वामदेवस्यार्षम् ।
 “यैश्वानराय मीव्वहुपे सजोपाः” — इत्येतस्मिन् यैश्वानरीये सूक्ते ।
 'तम्' एव हे यजमान ! त्वम् 'अभ्यश्याः' प्राप्नुयाः यैश्वानरं
 सूर्यम् । 'समाना' समानयैव, तदनु रूपैव अस्तुत्या 'समा-
 नम्' । केन पुनरभ्यश्याः ? 'कृत्वा पुनती' स्यात्मपवन-
 समर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किंलक्षणः पुनर्यो यैश्वानरः
 तमभ्यश्याः ? 'ससस्य पृश्नेः' स्वपनस्य द्युलोकस्य 'पृश्ने' प्राष्ट-
 वर्णस्य 'अधि' उपरि, स्वपन्तीव हि द्युलोको निश्चलत्वात् ।
 'चर्मन्' चरणार्थम् । कथं नाम सौर्व्येण प्रकाशेन जनाश्चरेयुरि-
 त्यनेनाभिप्रायेण । 'चारु' दीप्तिमन् । 'अग्रे' पूर्वसर्गादौ 'रूपः

आरुपितम्' 'ग्निः'—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरुपितम्' आरोपितं देवः, 'जवारु' मण्डलं यस्य । तं त्वंमभ्यश्याः । इह वा आदित्य आसीन्, तमाभ्यां परिगृह्योपरिष्ठात् नासां प्रजानां न्यदधुगिति विज्ञायते ॥ एवमत्र "जवारु=आदित्यमण्डलम्" उच्यते. तद्धि जघमानं गच्छन् नभसो मध्यमारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः, जघमानमेव हि तत्र तत्रोदेति । "जरमाणरोहि" वाभ्यान्, तद्धि जरमाणं सर्वभूतानि रोहति । "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं रसानारोहति ॥

"जरुथम् (८०)"—इति, अनघगतम् । "गरुथम्"—इत्य-
घगमः । "गुणानैः (क्रया० प०)"—इति धातुनिर्देशः । "त्वामग्ने
समिधानो वसिष्ठो जरुथं हन् यक्षि राये पुरन्धिम् । पुरुणीथा
जातवेदो जरस्व ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥"—इति (ऋ० सं०
५, २, १२, ६) । वसिष्ठस्यार्पम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनु-
वाकाश्चिनयोः शस्यते । हे भगवन् 'अग्ने!' 'वसिष्ठ' 'त्वां'
'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरुथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति,
"हन्ति, सैधति"—इति गतिकर्मसु पठितम् । 'यक्षि' यजति ।
'राये' धनप्राप्त्यर्थम् । 'पुरन्धिम्' बहुकर्मतमं धनसम्पन्नाद्वा
बहुदातुतममिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एवमिज्यसे, तं त्वां
वयमपि यजाम एव । सत्त्वं 'पुरुणीथा' बहुस्तुत ! 'जातवेदः'
अस्माभिरिज्यमानः 'जरस्व' जुषस्वैतद्भविः अस्मत्प्रप्तम् । किञ्च,
'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थं बहुवचनम् ।
'स्वस्तिभिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'सदा'

नित्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्था-
विरोधाच्च “जरुथम्=स्तोत्रम्” उपपद्यते ॥

“कुलिशम् (८१)” — इति, अनवगतम् । “वज्रनाम” — इत्य-
भिधेयवचनम् । “कूलशातनः” इति शब्दसमाधिः । “अहन्
वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो घज्जेण महता यधेन । स्कन्धांसीव ० — ०
पृथिव्याः ॥” — इति (ऋ० स० १, २, ३६, ५) । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
हिरण्यस्तूपस्यार्पम् । अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते । ‘अहन्’
हतवान्, हन्ति चा इन्द्रः ‘वृत्र’ मेघम् । ‘वृत्रतरम्’ — इति तस्यैव
या विशेषणम्, अन्यो वा वृत्रतरो यः तमपि हन्ति । कथं पुन-
र्हन्ति ? इति, — ‘व्यंसम्’ विच्छिद्यसन्धिवन्धनं कृत्वा । केन
पुनर्हन्ति ? इति, — ‘घज्जेण महता’ प्रहारेण । किञ्च, स्कन्धांसि
इव वृक्षशाखा इव, कुलिशेन “कूलशातनेन घज्जेण” ‘विबृक्णा’
विबृक्णानि । ■ एवम् ‘अहिः’ अगमनो मेघः, छिद्यमानोऽस्याः
पृथिव्याः ‘उपपृक्’ “उपपर्वतः” सम्पर्कस्य कर्ता भूयोदकभाधेन,
अस्यामेव पृथिव्याम् ‘अहिः’ ‘शस्यते’ अगमयन् । अयस्थानमात्रमेव
स्त्रोऽभिमतः ॥ एवमत्र यधसम्बन्धान् “कुलिशः=घज्ज” —
इत्युपपद्यते ॥

“तुञ्जे (८२)” — इति, अनवगतम् । “तुञ्जतेः” दानार्थम्येति
निर्यचनम् । ‘तुञ्जनम्’ — इति स्यात् ॥ २ (१७) ॥

तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न
विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दाने दाने य उत्तरे स्तोमा

इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्ति स्तुतेर्वर्हणा
परिवर्हणा । बृहच्छ्रुवा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमां
भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्जे तुञ्जे०—०सुष्टुतिम्”—इति (ऋ० सं० १, १, १४,
२) । मधुच्छन्दस आर्पम् । ऐन्द्री । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्म-
णाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता । ‘तुञ्जे तुञ्जे’ “दाने दाने”
‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया ‘स्तोभाः’ ‘इन्द्रस्य
वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति । किं
तेषाम् ? ‘न ‘यिन्धे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि “तैर्विन्दामि” “सुष्टुतिं”
समाप्ति स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत्पुन एव स्तुतय उपादीयन्ते’ ताः
सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूया भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र स्तोम-
सम्बन्धात् ‘तुञ्ज’ शब्दो दानपरितुष्टयवधनः’ तुञ्जतेश्च दानार्थस्य
दर्शनात् ॥

“वर्हणा (८३)” —इति अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपस-
र्गाध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा=परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ।
“अर्चा दिवे बृहते शुष्यं १ धनः स्वक्षत्रं यस्य धूपतो वृषन्मनः ।
बृहच्छ्रुवा असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषमो रथो हि
पः॥”—इति (ऋ० सं० १, ४, १७, ३) । सन्यत्वमापन्नस्यास्ये
न्द्रस्यार्पम् । जगती । ऐन्द्री । चतुर्थे पादे ‘रथः’ हि, सः”—
इति पदानि । हे स्तोतः ! ‘अर्च’ प्रोच्चारय इन्द्राय ‘दिवे’ द्योत-
नयते ‘बृहते’ च महते, ‘शुष्यं’ धनसंयुक्तं बलकृतिसंयुक्तं वा

यवः । किलक्षणायेन्द्राय अर्चं ? इति,—‘स्वक्षत्रं यस्य’ खोव क्षत्रं
धनं बलं वा यस्यः, न कदाचिदपि यः परकायमाकाङ्क्षतात्यभि-
प्रायः । किञ्च, यस्य ‘धृपतः’ धर्पयतः’ शत्रून् ‘धृपत’ पृथ ५
‘मनः’ भवति, तदर्थमर्चति । किञ्च, येनेन्द्रण ‘बृहच्छ्रयाः’ बृह-
दुद्योयः’ ‘असुरः’ मेघो वा । ‘बर्हणा’ परिवृद्धया परिवृद्धेन यथेन
परिर्हिसया वा ‘पुरः’ अर्चाकू ‘हरिभ्यां’ प्राप्तैर्नैव तावदर्थो हरी
स्थे युक्तौ तमसुरं प्राप्तुतः । अयेन्द्रेण शीघ्राम्भ्रत्याह दूरपानि-
त्याच्च ‘वृषभः’ वपिता ‘कृतः’ । अथच तावत् ‘रथोहि सः’
रंहणो हि शीघ्रः स मेघः । तथाहि,—येनेन्द्रण पुन्यं हरिभ्यां
प्राप्तेः प्रहारेर्जर्जरोक्त्य वपिता कृतो मेघः, तमभ्यर्च्य ॥ एवमत्र
शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च “बर्हणा = परिवर्हणा”—इत्युपप-
द्यते ॥ ३ (१८) ॥

यो अस्मै ग्रंस उत वा य ऊधनि सोमं मुनोति
भवति धुमां अह । अपाप शक्रस्तितनुष्टि मूहति तनू-
श्रुभ्रं मघवा यः कवासुखः ॥ ग्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽ-
स्मिन्नसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा स्नेहा
नुप्रदानसामान्याद्रात्रिरण्यू ध उच्यते स योऽस्मा अहन्यपि
वा रात्रौ सोमं मुनोति भवति भवति ह द्योतनवानपो-
हत्यपोहति शक्रस्तितनिषु धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिणु-
मपज्जानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मघवा यः कवामखो

यस्य कपूयाः सखायः । न्याविध्यदिलीविशस्य दृढा
विभृङ्गिणमभिनच्छुण्णमिन्द्रः । निरविध्यदिलाविलशयस्य
दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुण्णमिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“तननुष्टिः (८४)” — इति, अनवगतम् । “तितनिपु.” — अयं
स्यात् । “यो अस्मै घ्नस० — कथासखः” — इति (ऋ० सं० ४, २,
३, ३) । प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्थम् । ऐन्द्री । जगती । ‘यः’
‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घ्नसे’ “अहनि” ‘उत वा’ “अपि वा” ‘यः’ ‘ऊधनि’
“रात्रौ” ‘सोमं’ ‘सुनोति’ ‘अमिषुणोति’ नित्यकालमेव यः सोमा-
मिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य किम् ? इति, — स एव निश्चयेन
‘य मान्’ “घोतनघान्” ‘भवति’ । अथ पुनः इतो यो विपरीतो
भवति, पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्” अनुष्ठितात् “अपेतम्”
तमलं कर्मभिरित्येयंवादिनम् “अलङ्कुरिष्णुम्” “अयज्यानम्”
अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा, विषयोपभोगपरतया स्वचितं
“तितनिपुम्” अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि तनितुमिच्छति, तम्,
अथह्वानम् धर्मे । ‘शक्ः’ शक्तः इन्द्रः, “अप ऊहति — अप
ऊहति” — उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास आदराय कृतः,
पुनः पुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः । ‘तनूशुभ्रम्’ “शरीरशोभयि-
तारम्” ततनुष्टेरैवैतद् विशेषणम् । यश्च अन्योऽपि ‘कथासखः’
कपूयसखो भवति, तमप्यपोहति । ‘मघवा’ धनस्वामी इन्द्रः,
अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ केचित्तु ‘कथा-

सख' शब्दं 'तनूशुभ्रं' विशेषणमेव वर्णयन्ति ॥ इतरो विषय-
प्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्य-
साधुसम्पर्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनामिप्रायेण ॥ एवमत्र 'ततनुष्टि'
शब्देन 'विषयोपमोगप्रधानः' उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्यु-
पपत्तिः ॥

“ग्रंसः—इति बहर्नाम” “ग्रस्यन्तेऽसिन् रसाः” सूर्येण ।
“गोः ‘ऊधः’ उद्धततरम्”—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि
अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततरं “भवति” “उपोन्नद्धम्—इति धा”
तद्धि पिजायते केनचिदुपनिष्कृत्य गोरुदरे नदमिति । “स्नेहा-
नुप्रदानसामान्यात् रामिरप्यूध उच्यते” सावि ह्यवश्यापानो-
पधिघनस्पतिस्नेहकाम् दधाति ॥

“इलोविशस्य (८५)”—इति, एतदेकपटमनवगतम् । “इला-
विलशयस्य”—इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः, स हि इलाहेतो-
रुदकस्य आत्मीयानी निर्गमनविलानि सख्य शेने, तस्यैव वा
विलेषु इलाहेतुरुदकं शेने इति इलोविश । “न्याविध्यः—
मिन्द्रः । यावत्तरो मघधन् यावद्वोजो वज्रेण शत्रु मवधीः
पृतन्युम् ॥”—इति (ऋ० सं० १, ३, ३, २) । हिरण्यस्तूपस्यार्यम् ।
ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । गोसधविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते । ‘न्यावि-
ध्यत्’ “निरविध्यन्” निरताडयन्, इलोविशस्य’ “इलाविल-
शयस्य” मेघस्य ‘दृढा’ “दृढानि” दुर्मेघानि उदकसंगेधक्षमाणि
स्यानानि । न च केवलमेतावदेव, किन्तर्हि ? ‘विशृङ्गिणम् अभि-
नन्’ श्रेङ्गिणं शिखरचतुर्दीपिमन्नं वा चिद्युद्धि ‘शूष्णं’ बलघनं

मेघम्, 'इन्द्रः' एव स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षकृतः उत्तरो-
ऽर्द्धर्चः । हे 'मेघवन् ! 'यावत्तरः' यावद्वलमेतस्मिन् मेघेऽस्ति
तावदेव जहि । 'यावत्' च तत्र व्यथनसमर्थम् 'ओजः' बलमस्ति,
या ते शक्तिः, तथैव 'वज्रेण' 'शत्रुं' शातयितव्यम् 'अवधीः'
जहोत्यर्थः । 'पृतन्युम्' पृतनामिच्छन्तम् ॥ एवमत्र "इली-
यिश. = मेघः" शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥ ४ (१६) ॥

अस्मा इदु प्रमरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः
क्रियेधाः । गोर्न पर्व विरदा तिरश्चेप्यन्नर्णास्यपां चरध्यै ॥
अस्मै प्रहर तूर्ण त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः क्रियेधाः
क्रियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद
मेघस्येप्यन्नर्णास्यपां चरणाय भूमिभ्राम्यतेः । भूमिरस्यपि-
कृन्मर्यानामित्यपि निगमो भवति । विष्पितो विप्राप्तः ।
पारन्नो अस्य विष्पतस्य पर्पन्नित्यपि निगमो भवति
॥ ५ (२०) ॥

"क्रियेधाः (८६)" — इति, अनवगतम् । "क्रियद्धाः" "क्रम-
माणधा वा" — इत्यवगतम् । क्रियदप्युदकमपत्तिमात्रं धारयतीति
क्रियद्धा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा
मेघ एव ॥ "अस्मा इदु प्रमरा ०—० चरध्यै" — इति (ऋ०
सं० १, ४, २६, २) । नोधा नाम गौतमः, तस्येय-
मार्पम् । त्रिष्टुप । ऐन्द्री । आहीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनि-

युक्ता । हे इन्द्र ! एष वृत्रः, 'कियेधाः' "कियद्धाः" कियदप्नु-
 दकमपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । 'अस्मै' त्वं
 'नूतुजानः' "त्वरमाणः" 'वज्र' 'ग्रभर' । 'ईशानः' ईश्वरो यस्मात्
 त्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यते । किञ्च, प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहारस-
 म्बूढस्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्व' गोरिव पर्वाणि 'विरद' विदारय,
 यथा गोविकर्ता गोः पर्वाणि 'विरदेन्' विच्छिन्धात् । एवं
 त्वमप्येतं मेघमवयवशः 'विरद' विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ?
 इति,—'तिरश्चा' वज्रेण तिर्यग्गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ?
 इति—'इष्यन् अणांसि' उदकानीच्छन् । 'वरस्यै' "वरणाय"
 'अपाम्' प्रजाम्यो दानुम् । एवमस्माद् द्विशकलीकृतादापो निश्च
 रिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद ॥ एवमत्र "कियेधाः = मेघः" शब्द-
 सारूप्यादर्थापिरोधाच्च ॥

"कियेधाः = इन्द्रः"—इत्येवमेकं मन्यन्ते. स हि यदपि न
 ज्ञायते कियत्परिमाणमेतद् बलमिति, तदपि धारयति, क्रममाणो
 वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एव सति इयं योजना,—
 यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्रमिति ॥

"भूमिः (८७)—इति, भनवगतम् । 'भ्रमणम्' - इत्यवगमः ।
 "भ्राम्यतेः"—इति निर्वचनम् । 'अग्निः'—अभिधेयः ॥ "इमामग्ने
 शरणि मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् । आपिः पिता
 प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिहन्मर्त्यानाम् ॥"—इति (ऋ० सं०
 १, २, ३५, १) । हिरण्यस्तूपस्यार्पम् । प्रातःपुवाकाश्विनयोः
 शस्यते । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'इमां शरणि' मरणलक्षणां हिंसाम्,

इमां संसृतिं वा 'मीमृषः नः'. मार्जयस्व नाशयस्व नः ॥ कतमां शरणिम् ? 'इमम् अध्वानम्' 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो धयम्, अमुष्मालोकादिर्म लोकम् । अस्मासु एतां संसारहिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् मार्जयं जवीभवन्तमस्माकं मार्जय न्वम् । कस्मान् पुनरेवमुच्यसे ? उतः,—यस्मात् 'आपिः' न्वमस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना । 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमति' च प्रकृष्टमति । 'भूमिः' च, त्वमेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण, त्वदर्धान एव संसारो मोक्षश्च । 'ऋषिहृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदर्धानमेव दर्शनं 'मर्यानां' मनुष्याणाम् । सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोक्षयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः । देययानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति ॥ एवमत्र "भूमिः=अग्निः" अर्धाविरोधान् विशेष्यते ॥

"विष्पितः (८८)"—इति, अनवगम् । "विप्रातः"—इत्यवगमः । विस्तीर्ण इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे दिवो अर्निमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति । प्रयाजे चिन्नद्या गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्यन् ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, २, १) । "यद्य सूर्यं ब्रवोऽनगाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिब्रजे शौनकः,—अन्याः सर्वा मित्रावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थं बहुवचनम् । अपर्यमा वा तृतीयः स्यात्, अवाचपि हि 'अस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति

परोक्षः । 'इमे' मित्रावरुणार्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिपाः'
आदरयन्तः 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः'
सुरुतदुच्छ्रुतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतय-
मानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एवमतस्तानहं
प्रवामि.—'प्रव्राजे' प्रवृष्टे एतन्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले
उपस्थिते, यदि 'गाध' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति
नः' अस्त्यस्माकम्, हतः 'अस्य' 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य"
संसाराध्वनो नद्यः इव 'पारं पर्वन्' पारं यन्तित्यर्थः ॥ एवमत्र
शब्दसारूप्यादर्धाधिरोधाच्च "विष्पितः = विप्रातः" संसाराध्या—
इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरी॑षमद्भु॑तं पुरु॒वारं॑ पुरु॒त्मना॑ । त्वष्टा॑ पो॒षाय॑
वि॒ष्यतु॑ रा॒ये ना॒भानो॑ अ॒स्मयुः॑ ॥ तन्नस्तूर्णा॑पि महत्सम्भृ॒त-
मा॒त्मना॑ त्वष्टा॑ धनस्य पो॒षाय॑ वि॒ष्यत्वित्य॑स्मयुरस्मान्
का॒मय॑मानो रा॒स्पिनो॑ रा॒क्षी र॑पतेर्वा र॑सतेर्वा रा॒प्सिन-
स्या॒योरित्य॑पि नि॒गमो॑ भवत्य॒ञ्जतिः॑ प्रसाधनकर्मा आ व
ऋ॒जसे॑ ऊ॒र्जा व्युष्टि॑ष्वित्यपि नि॒गमो॑ भवति ऋ॒जुरित्य॑प्यस्य
भव॑ति । ऋ॒जुनी॒ती नो॒ वरु॑ण इत्यपि नि॒गमो॑ भवति ।
प्र॒तद्व॑स्व प्रा॒प्तव॑स्व । हरी॑ इन्द्र प्र॒तद्व॑स्व अ॒भि स्व॒रेत्य॑पि नि॒गमो॑
भव॑ति ॥ ६ (२१) ॥

“तुरीपम् (८६)” — इति, अनवगतम् । “तूर्णापि” — इत्य-
वगमः । ‘उदकम्’ — अभिधेयम्, तद्धि तूर्णमाप्नोति । “तन्नस्तु-
रीप ० — ० नामानो अस्मयुः ॥” — इति (ऋ० सं० २, २, ११,
४) । दीर्घतमस आर्पम् । त्वाप्नी । अनुष्टुप् । आप्री सक्ते ।
‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम् ‘अद्भुतं’ च “महत्”
इत्यर्थः । “अद्भुतः, बहिष्ठः” — इति महन्नामसु पठितम् ।
‘पुरुवारं’ च बहुदेशान्तरमावृणोत्युदकम् पुरतमना यद्वात्मना ।
यदेवलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नामां मध्ये ‘त्यष्टा’
‘विष्यतु’ विमुञ्चतु घर्षभावेन । ‘अस्मयु’ अस्मान् अनुगृहीतुं
“कामयमानः” ‘राये पोपाय’ “घनस्य पोपाय” इत्यर्थः, वर्षे हि
सति पशवः पुष्यन्ति । अथवा ‘नामानः’ — इति त्वष्टुरेव विशो-
षणं स्यात्, ‘नामानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि ? दीप्यमान एष-
विष्यतु ॥ एवमत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति विष्यत्स्वित्यनेन सम्य-
ग्धात्, “तुरीपम् = उदकम्” — इत्युपपद्यते ॥

“रास्पिनः (६०)” — इति, अनवगतम् । ‘रापी’ — इति वा
स्यात्, ‘राप्ती’ — इति वा, “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा”
शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसनशीलो यः, सः ‘राप्ती’ । “उ-
त त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तोशिजो हुवध्यै । प्र वो
नपातमपां कृणुध्वं प्रमातरा रास्पिनस्यायाः ॥” — इति (ऋ० सं०
२, १, १, ४) । कक्षीवत आर्पम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवे सूक्ते ।
‘उत त्यौ’ अपि तौ, अश्विनौ । ‘मे’ मम ‘यशसा’ हविलक्षणेन
घनेन तर्प्यमाणा, ‘श्वेतनायै’ उपसः काले प्राप्त ‘व्यन्ता पान्ता’

धीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
 'औशिजः' मेधाघिनः ! ऋत्विजः ! 'हुवध्यै' आह्वयध्वं तावद्विनी ।
 किञ्च, 'य' ब्रवीमि 'यः'—'कृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एत-
 स्मिन् कर्मणि भागिनम् । किञ्च, 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि
 सर्वभूतनिर्माण्यौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्यादिति एतच्च
 धो ब्रवीमि । कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतन् कुरुध्वम् ? इति,—
 'रास्पिनस्य आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दका-
 रिणो वर्णभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम्, अथवा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्य-
 र्थम् । "आयवः"—इति मनुष्यनाम ॥ एवमत्र 'रास्पिन'-शब्देन
 उदकं स्तोता वामिधीयते, शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

"ऋजुतिः(६१)" "प्रसाधनकर्मा" । "भास्वजीक."—इत्यनेन
 गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते ॥

केचित्त्वत्र एतं शेषमधीयते । "दूतं धो विश्वये दसं ह-
 द्यवाहुममर्त्यम् । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥"—इति (ऋ० सं० ३,
 ५, ८, १) । वामदेवस्यार्णम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुधा-
 काश्विनयोः शस्यते । 'यः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरि-
 णामः । हे यजमान ! त्वं 'दूतम्' विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्,
 'हव्यवाहुम्' हविषां षोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजि-
 ष्ठम्' यजुतमम्, 'ऋजसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एव-
 मत्र "ऋजुतिः" प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"ऋजुः(६२)"—"इत्यपि" "अस्य" एव ऋजुतेः "भवति" ।
 "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्प्यमा देवैः

सजोगाः ॥” — इति (ऋ० सं० १, ६, १७, १) । श्रोतमस्यापाम् ।
 वैश्वदेवस्तु । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते
 मैत्रावरुणस्य शस्त्रे । ‘ऋजुनीती’ ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा
 ‘वरुणः’ ‘नः’ अस्मान् इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं
 ‘नयतु’ । ‘मित्रः’ च ‘चित्रान्’ नयतु । ‘अप्यमा’ ‘देवैः’ ‘सजोगाः’
 सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एवमत्र ‘ऋजु’-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्,
 प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

“प्रतद्वसू (६३)” — इति, अनघगतम् । “प्राप्तवसू” — इत्यव-
 गमः । ‘अश्वी’ अभिधेयी । “इह त्या सधमाद्या युजानः सोम-
 पीतये । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभिस्वर ॥” — इति (ऋ० सं० ६, १,
 १२, २) । नारदस्येयमार्पम् । उष्णिक् । महाघृते भौष्णिही
 तृचाशीतिः, तस्यां शस्यते । हे ‘इन्द्र !’ ‘इह’ कर्मणि ‘त्या हरो’
 तावदश्वी ‘प्रतद्वसू’ “प्राप्तवसू” प्राप्तधनी, तयोर्हि ऋजीवं धानाश्च
 धनम्, स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । ‘सधमाद्या’ सहमदनी
 ‘युजानः’ युक्त्वा रथे, ततः ‘सोमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिस्वर’
 अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥ एवमत्र “हरी”-इत्येनेन सम्बन्धान्
 “प्रतद्वसू = प्राप्तवसू” अश्वी — इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हि॒नो॒ता नो अ॒ध्वरं दे॒वय॒ज्या हि॒नो॒त ब्र॒ह्म स॒नये
 ध॒नाना॑म् । ऋ॒तस्य॑ यो॒गे वि॒ष्यध्व॑मू॒धः श्रु॒ष्टीव॑रीभू॒तना॑-
 स्मभ्य॑मापः ॥ प्रहि॑णुत नोऽध्वरं दे॒वय॒ज्यायै प्रहि॑णुत
 ब्र॒ह्म ध॒नस्य॑ स॒ननाय॑ ऋ॒तस्य॑ यो॒गे यज्ञ॑स्य यो॒गे यात्रं॑ शक॒ट

इति वा शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तृकतीति ॥ शब्देन तर्क-
 तीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यो भवता-
 स्मभ्यमापः चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु
 वननीयम् । एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो
 मनुष्यान् ॥ व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्यु-
 भयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति
 चोष्कूयतेऽचर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयमित्यर्थः । उप प्रागात्सु-
 मन्मेधायि मन्म । उपप्रैतु मां स्वयं यन्मेमनोऽध्यायि
 यज्ञं नेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥ ७ ॥

“हिनोत (१४)” - इति, अनवगतम् । “प्रहिणुत” - इत्यव-
 गमः “हिनोता नो०—०भूतनास्मभ्य मापः ॥” - इति (ऋ० सं०
 सं ७, ७, २६, १) । कवपस्येयभार्पम् । अपोनर्त्नीयास्वृष्टु
 शम्यते । “हे ऋत्विजः ! ‘हिनोत’ ‘प्रहिणुत’ प्रगमयत,
 प्रोत्सर्पयत । एतम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ देवयज्यायै”
 देवयज्ञतार्पम् । किञ्च, प्रहिणुत ‘ग्रह’ स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रदृष्ट-
 क्रमेण । ‘सनये’ लब्धये ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च, ‘ऋतस्य’
 “यज्ञस्य” ‘योगे’ संयोगे यदेतन् ‘ऊधः’ इव सोमपूर्णम् अधिय-
 यणचर्म धर्तते, अथवा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः, तद्धि तत्र
 युज्यते, तेनाधियवणचर्मपः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो
 भाष्यकारो ब्रवीति,—“यान्ने शकटे—इति वा” यदेतद् यज्ञशकट-

स्याधस्तादुपाते वाधिष्वणचर्म, एतत् 'विष्यध्वम्' विमुञ्चध्वम्
 ग्रहचमस आल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम्
 अधिष्वणचर्मोपस', तद्धि सोमउत्सिच्यमाने श्लथीभवति,
 यथेन-ह्रांसधो दुह्यमानायां गवि । एधमृत्विज उत्त्वा अधुना
 ता एव सोमसम्मिश्रा अपो प्रवीति, — यूयमपि हे 'आपः !' एभिः
 मृत्विग्भिः उत्सिच्यमानाः 'श्रुष्टीचरीः' "सुखघृत्यः" 'भूतन'
 "भवत" 'अस्मभ्यम्' ॥ एधमत्र 'प्र'शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता
 भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'ष्वेशोऽध्यहृतः, 'अध्यरम्'—इत्यनेन
 सम्यग्धाद्विनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते ॥

“प्रहिणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ।

“शकटम्” “शकृदित भवति” । यदा अनङ्घ्रान् युक्तः,
 शकृत् मुञ्चति, तेनेतमिति । “शनकैस्तकतीति धा” तद्धि भारा-
 कान्तं शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति धा” तद्धिशब्देन गच्छति ॥

“चोष्कृयमाणः (६५)” “चोष्कृयते (६६)” —इति, एते अन-
 षगते । धातुरेवायमप्रतीतः । एते सुयन्ततिङन्ते, तदनयोः
 पूर्व 'सुयन्तम्' उत्तरं तिङन्तम् । दानार्थं वर्त्तमानस्य “चोष्कृय-
 माण इन्द्रभूरि वामम्”—इति (ऋ० सं० १, ३, १, ३) । निगम-
 मुक्त्वा “दददिन्द्र”—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥
 व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य “चोष्कृयते विश इन्द्रो मनुष्यान्”
 —इति (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १) । निगममुक्त्वा 'चोष्कृयते'
 —इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”—इति निर्वचनामाह भाष्य-
 कारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कृयतिशब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि धामम्”—इत्यस्य शेषः,—“नि सर्व-
 सेन इषुधीरसक्त समर्थो गा अजति यस्य घटि । चोष्क्यमाण
 इन्द्र भूरि धामं मा पणिभूरस्मदधि प्रवृध ॥”—इति (ऋ० सं०
 १, ३, १, ३) । हिरण्यस्तूपम्यार्यम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
 उद्विडलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यने । ‘न्यसक्त’ न्ययधनात् ‘इषुधीन्’
 तूणान्, पृष्टे रथम्य, ‘सर्वसेनः’ समग्रसेनः इन्द्रः । एवं तूणान्
 सनह्य घडा, गोधाङ्गुलित्रयान् भूत्वा “समर्थो गा अजति”
 इषुभिर्मेघान् छिन्दन् ‘सम् अजति’ समस्ताः क्षिपति ‘गाः’ अपः,
 ‘अर्थ्यः’ ईश्वरः इन्द्रः । कस्मै समजति ? यस्य घटि । यस्य
 राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते, क्षेप्नुम्, तस्यैव क्षिपति,
 धर्मं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः । एव स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः,
 यतः प्रत्यक्षहत उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे इन्द्र ! चोष्क्यमाणस्त्यं ददन्
 उदकं जनेभ्यः ‘भूरि’ “यहु” ‘धामं’ “धननीयं” शस्यसम्पत्करम्,
 शृणु यन् कुरुष्व । ‘मा पणि भूः’ मा यणिक्शीलोऽस्मान् प्रति
 मन्द्रोदकदाता हृषणो भूः । किन्तर्हि ? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः,
 अस्मान् प्रति यहदकदाता भव ॥ एवमत्र ‘मा पणिभूरि धामम्’—
 इत्येभिः पदै सम्यन्धात् ‘चोष्क्यमाणः’—इत्यस्य “वदत्”—इत्ये
 वमर्थ उपपद्यते ॥

एवमत्र दानार्थः ‘चोष्क्यति’ “एधमानद्विलुभयस्य”—
 इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः,—“शृण्वे धीर उग्रमग्रं
 दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः । एधमानद्विलुभयस्य राजा
 चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३३,

१)। तर्गस्य नार्हस्पत्यस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'दमा-
यन्'—इत्येकं पदम् । 'शृण्वे वीरः' अश्रौषमहं वीरमिन्द्रम्, 'उग्रम्'
उद्गूर्णधञ्जम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः आदरं चार्थभूयस्त्वम्,
“अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । अथवा
'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूर्णधञ्जम् । 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम् ।
कथं पुनरश्रौषम् ? इति,—‘अन्यमन्यम्’ देवताविशेषम्, ‘अतिने-
नीयमानः’ अतिशयेन स्वामीष्टेन कामेन तुष्टूपया ‘अमुष्मात्
सुतात् कामान् प्राप्सथ’—इत्येवं पुनः पुनः नयमानः । किम्पुन-
र्लक्षणं वीरमश्रौषम् ? इति,—‘एधमानद्विद्’ “एधमानान्” दीप्य-
मानानपि “द्वेष्टि” “असुन्यतः” सोमाभिषवमकुर्वाणान् अयञ्चन
इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन “सुन्वतोऽभ्यादधाति”—इत्यध्या-
जहार भाष्यकारः । क पुनरादधाति ? ‘सुहृतस्य लोके’—इति
सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य, ये न सुन्वन्ति,
ते द्वेष्ट्याः, इत्यभिप्रायः । ‘उभयस्य राजा’ “दिव्यस्य च” धनस्ये-
श्वरः “पार्थिवस्य च” मानुषस्य च । किञ्च, ‘चोष्कृत्यते’ व्युद-
स्यति,—यो ‘विशः’ एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः ‘मनुष्यान्’
अभ्यादधाति सुहृतस्य लोके इति ॥ एवमत्र ‘एधमानद्विद्’—
इत्यनेन सम्बन्धात् “चोष्कृत्यतिः, व्युदसनार्थः”—इति उप-
पद्यते ॥

“सुमत् (६७)”—इति, अनवगतम् । “स्वयम्”—इत्यवगमः ।
“उपप्रागात् सुमन्मे ऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः
अन्वनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चरुमा सुधन्धुम् ॥”—

इति (३६० सं० २, ३, ८, २) । दीर्घतमस आर्यम् । त्रिष्टुप् ।
अभ्यदेचताका । अश्वमेधेऽश्वतोमीयेन षोडशाहुतयो ह्यन्ते,
तत्रेयं चिनियुक्ता । 'उपप्रागात्' "उपप्रेतु" "मां" प्रकर्षेण एतु ।
'सुमन्' "स्वयम्" एव । 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम्
"इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" अनेकविधान् सङ्कल्प-
यिकल्पान् श्रकार, तत्तदहमेव, अह मनसा ध्यातयानित्यर्थः ।
किमुनन्तन् ? 'मन्म' मननीयमर्थज्ञातम् । किञ्च, अयमपि ।
'धातपृष्ट' कान्तपृष्टोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवानाम्'
'आशा' यम् एतं धयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'बहुम' वृत्तधन्तः ।
'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम् । तमेतमुपगच्छन्तम् 'अनुमदन्ति'
अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्या-
दर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येव विपरिणाम-
उपपद्यते ॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थमाह,
मन्त्रार्थं निब्रूयता प्रकरणमप्युपेक्षितमिति, एतदेनेन प्रदर्शितं
भवति ॥

"दिविष्टिषु (६८)"—इति, अनवगतम् । "दिव एषणेषु"
— इत्यवगतः । याभिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिवि-
ष्टयः ॥ ७ ॥

स्यूरं राधः शताश्रं कुरुङ्गस्थ दिविष्टिषु । स्थूरः
समाश्रितमाश्रो महान् भवन्यणरनु स्वर्वायासमुपसर्गो

लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगम-
नाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः कूरमित्यप्यस्य भवति
कुलं कुणातेर्विकुपितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रय-
इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पदः ॥ ६, ४ ॥

“स्थूरं—०दिविष्टिषु । राक्षस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु
तुर्वशे ष्वमन्महि ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४) । मेधाति-
थेरापम् । धृहती । दानमनया प्रशस्यते । ‘स्थूरं’ स्थूलमहत,
‘राधः’ धनम्, ‘शताश्वं’ बह्वश्वसंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ ‘राहः’
‘त्वेषस्य’ महतः, ‘सुभगस्य’ शोभनस्य ‘दिविष्टिषु’ क्रियासु
वक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’ मनुष्येषु याः रातयः वसयः, तासु
च, एतदेष स्थूलमित्येवं वयम् ‘अमन्महि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥
एवमत्र ‘दिविष्टि’ शब्देन ‘क्रिया’ उच्यते, ताभिर्हि धुलोकमिष्यते
गन्तुम् ॥

“स्थूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति” समस्ता हि तत्र मात्रा
आश्रिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—
“स्थवीयांसमनु” यो वर्त्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्वि-
त्ययम् “उपसर्गः” “लुप्तनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याप्यमेतन्नाम
स्यात्, सोऽत्र लुप्तो न ध्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः ? इति,—

“यथा सम्प्रति”—इति । असिद्धाप्रकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः, साम्प्रतम्—इति हि न्याय्यम्, नद्यापि सम्प्रतीत्येवमपि वर्तमान-कालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः, एवमिहाप्यनुशब्दे । कुरुङ्गो नाम राजा धर्मूय । “कुरुङ्गमनाहा” कुरुङ्गः, स हि कुरुङ्गं प्रति पुत्र-त्वेन गतो जेतुं वा । “कुलङ्गमनाहा” शत्रुकुलानि हि स नित्य-मेव याति विजेतुम् । “कुरुः हन्ततेः” ॥ हि शत्रून् हन्तति । “कूरम्”—“इति” एतत् “अपि” “अस्य” एव हन्ततेः “भवति” । “कुलं कुल्यातेः (ऋ० ५०)” तद्धि “विकुलितम्” इव “भवति” विस्तीर्णत्वात् ॥

“दूतः (१६)”—इति, अनवगतम् । “जुतः”—इति न्याय्यम् ।

“जघतेर्घा द्रघतेर्घा”—इति व्याख्यातम् ॥

“जित्यतिः (१००)” “प्रतिकर्मा”—इति अर्धवचनम्, अप्रतीतार्थत्वात् । “सुमानमेतत्”—इत्यत्र उपरिष्ठाद् व्याख्या-स्यामो द्वाद्वादध्याये ॥ ८. २३) ॥

इति निरुक्तवृत्ती एकादशाध्यायस्य (पष्ठाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महान्
अमत्रो धृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वज्र्युची
पमः । स्तूयते वज्र्युचा समोऽनर्शरातिमनश्शीलदानमश्शीलं
पापकमश्चिमद्विपमम् । अनर्शरार्ति वसुदामृपस्तुहीत्यपि
निगमो भवत्यनर्वाप्रत्युतोऽन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं
मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्द्धया नव्यमर्कः । अनर्वमन्यस्मिन्
वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा वृहस्पतिं
वर्द्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिपिदं
सामि स्यतेः । असाभ्यांजो विभृथा सुदानवः । असु-
समाप्तं बलं विभृत कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमत्रः (१०१)” — इति, अतवगतम् । “अमात्रः” — इति
शब्दसमाधिः । “महान् भवति” — इत्यर्थवचनम्, यो हि महान्
भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसाधमत्र इत्यु-
च्यते । “अभ्यमितो वा” स्यात्, अनभिहिंसितः केनचित् ।
“महो अमत्रो धृजने विरप्श्यु १ प्र शवः पत्यते धृष्यवोजः ।
ताह विव्याच पृथिवी च नैन यत् सोमासो हव्यं शुभममन्दन ॥” —
इति (ऋ० सं० ३, २, १६, ४) । विश्वामित्रस्यार्पम् । त्रिष्टुप् ।

ऐन्द्री । पृथ्वस्य चतुर्थपञ्चमयोरन्धोर्माध्यन्दिने सवने अच्छावा-
कस्य शाखे सम्पातं नाम सूक्तम्, तत्रेयं विनियुक्ता । 'महान्'
प्रभावतः । 'अमात्रः' च अपरिमाणमात्रः 'इन्द्रः' 'वृजने' सग्रामे
'विरप्सी' विराचणशीलः 'उग्रम्' उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, शवः'
शश्रुबलम् 'पत्यते' पातयते । 'धृषण्वोजः' धृषयितृ यम्य ओजः,
बलम्, तत् 'पत्यते' । किञ्च, 'नाह विद्याच' 'नैन' व्याप्नोति
'पृथिवी' नापि द्यौः, उपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति ? 'यत्'
यदा 'सोमासः' सोमाः 'हव्यंश्चम्' इन्द्रम् 'भमन्दन्' अतर्पयन्नि-
त्यर्थः ॥ एषमत्र 'शवः' 'पत्यते' 'वृजने'—इत्यनेन सम्यग्व्यान्
“अमात्रः=महान्”—इत्युपपद्यते ॥

“ऋचीपमः (१०२)” —इति, अनवगतम् । ईकारोऽत्रान-
वगतः । “ऋचा समः”—इत्यवगमः । “इह धत इन्द्रो अस्मे
अद्य स्तवे घृज् यृचीपमः । मित्रो न यो जनेष्व्या यशश्चक्रे
असाम्या ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ७, ६, २) । विमदस्यार्पम् ।
आस्तारपङ्क्तिः । ऐन्द्री । स पुनरेन्द्रो वा प्राजापत्यो वा वासु-
कस्य वा घसुकृतः । पृथ्वस्य चतुर्थेऽहनि निष्कैवल्ये शस्यते ।
'ध्रुतः' विध्यतः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अद्य'
'स्तवे' विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वज्री' । किलक्षणः ? 'ऋचीपमः'
“ऋचा समः” यावतैवार्थेन युक्तोच्चार्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण,
तावानेवासी भवत्यैश्वर्य्ययोगात् । किञ्च, 'मित्रो न' मित्र इव,
यथा हि कश्चिदासी मित्रो जनेषु यशः कुर्यात्, एवं य इन्द्रः
'यशः' 'आचक्रे' आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किलक्षण

पुनर्यशः करोति ? 'असामि' असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । य एव-
ङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽसामिहि स्तूयते ॥ एवमत्र स्तुतिसम्बन्धात्
शब्दसारूप्याच्च "ऋचीपमः = ऋचा समः"—इत्युपपद्यते ॥

"अनर्शरातिम् (१०३)"—इति, अनवगतम् । "अनश्लील-
दानम्"—इत्यधगमः । विग्रहप्रसक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थमाह,
"अश्लीलं पापकम्"—इति । ॥ यस्याश्लीला रातिर्दानम्, सोऽन-
र्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह,—“अश्लीलम् = अभिमद्गु विष-
मम्” तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्लीलमित्युच्यते । “अनर्शरातिं
वसुदासुपस्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं विधत्तो
॥ रोपति मनो दानाय चोदयन् ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ७, ३,
४) । “आपन्त इव सूर्यम्”—इत्यस्या अनन्तरैव । नेमस्या-
र्थम् । ऐन्द्री । सतो बृहती । हे स्तोतः ! 'अनर्शरातिम्'
अपापदानम्, एनम् इन्द्रम् 'वसुदां' वसुदातारम्, 'उप' उपगम्यो-
पगम्य चेतसा 'स्तुहि' । किङ्कारणम् ? यस्मात् 'भद्राः' भन्द-
नीयाः 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दत्तयः । किञ्च, 'सः' 'अस्य' 'कामम्'
अभिप्रायं 'विधतः' दधतः, कामिनां कामान् 'न रोपति' न पीड-
यति । 'मन' च 'इन्द्रस्य' आत्मनः 'दानाय' 'चोदयन्' भयति, य
एवं स्तुत्वा याचते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च
“अनर्शरातिम् = अनश्लीलदानम्”—इत्युपपद्यते ॥

"अनर्वा (१०४)"—इति, अनवगतम् । "अप्रत्यृतः"—इत्यव-
गमः । यः "अन्यस्मिन्" न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव सः
'अनर्वा'—इत्युच्यते । "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं

चर्ध्या नव्यमर्कैः । गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति
नवमानस्य मर्त्ताः ॥” — इति (ऋ० सं० २, ५, १२, १) । अगस्त्य-
स्यार्थम् । बार्हस्पत्या । त्रिष्टुप् । हे स्तोतः ! ‘अनर्वाणं’
‘मन्त्रेण महिम्ना युक्तम्, अप्रतिगतं कञ्चिदन्यं प्रत्यर्धानत्वेन, ‘वृषभं’
‘वर्षितारम्, ‘मन्द्रजिह्वम्’ “मन्दनजिह्वम्” हर्षकरो हि तस्य जनानां
स्तनयित्तु, घोषः, “जिह्वा, घोषः” — इति हि वाङ्मनामस्तु पठितम् ।
‘बृहस्पतिं’ ‘वर्ज्य’ । ‘नव्य’ स्तुत्यम्, ‘अर्कैः’ मन्त्रैः । किंलक्षणं
बृहस्पतिम् ? इति, — ‘गाथान्यः’ स्तुतिप्रापणार्हाः ‘देवाः’ ‘सुरुचः’
सुदीप्तिमन्तः, ‘यस्य’ शुभम् ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘शृण्वन्ति’
आदरेण, ‘मर्त्ताः’ च । ‘नवमानस्य’ नवो हि मानः तस्य, अहम्य-
हनि अनया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, तस्य,
अथवा ‘नवमानस्य’ प्रशस्त इत्यर्थः । अथवायमन्यो मन्त्रार्थः
स्यात्, ऐतिहासिकपक्षेण, — ‘मन्द्रजिह्वः’ हर्षकरो हि जिह्वा, तस्य
स्तुतिः । ‘गाथानीः’ स एव पौरहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति
प्रापयति देवान् प्रति । स एव च ‘सुरोचनः’ । तस्यैव च
‘नवमानस्य’ स्तुतयः ‘देवा आशृण्वन्ति’ ‘मर्त्ताः’ च । “बृहस्पतिर्दे-
वैवानां पुरोहितः” — इति ह विज्ञायते । तस्मादेवमप्युपपद्यते ।
एव, मन्त्रार्थाविरोधात् “अनर्वा = अप्रत्यृतः” — इत्युपपद्यते ॥

“अस्मामि (१०५)” — इति, अनवगतम् । सामाति समाप्त-
मुच्यते, तस्य प्रतिषेधः अस्मामि ॥ “अस्माम्योजो विभृथा
सुदान्वोऽस्मामिभृतयः शवः । ऋषिर्द्विषे मस्तः परिमन्यद्य इषुं न
सृजत द्विषम् ॥” — इति (ऋ० सं० १, ३, १६, ५) । कण्वध्या-

पम् । सतो बृहती । मारुती । हे 'सुदानवः' "कल्याणदानाः"
 मरुतः ! यूयम् 'असामि' अपरिसमाप्तम् अनन्तम्, 'ओजः'
 "बलम्" 'शवः' अभिवृद्धिरूपञ्च बलम् 'विभृथ' धारयथ । 'असा-
 मिधृतयः' असमाप्तगतयः । धवनं धृतिः, "धवति, धावति"
 —इति गतिकर्मसु पठितम् । एतत् कुरुध्यम् । य एषः 'ऋषि-
 षेष्टा' स्तोतृषेष्टा, तस्मै हे मरुतः ! 'परिमन्यधे' प्रकृष्टक्रोधाय
 'इषु' न 'इषुम्' इष 'द्विष' सर्वलोकद्वेष्यतां 'सृजत' क्षिपत ॥ एष-
 मत्र "असामि = असुसमाप्तम्" —इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात् ॥
 १ (२३) ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा ।
 भूर्णि मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ मा
 चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या
 स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न
 याचिष्यत् इति गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु
 धीयते । आ त्वा विशन्तिवन्दव आ गल्दा धमनी नाम् ।
 नानाविभक्तीत्येते भवत आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः
 ॥ २ (२४) ॥

"गल्दया (१०६)—इति, अनवगतम् । 'गलितधानी स्यात्'
 गलितं हि तस्यां धीयते । "धमनिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्,
 नाडीत्यर्थः । "मा त्वा सोमस्य०—०न याचिषत् ॥"—इति

(ऋ० सं० ५, ७, १३, ५) । मेधातिथेरार्षम् । ऐन्द्री । बृहती । महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! 'मा चुक्रुधं त्वा' मा क्रोधयेयम् 'अह' 'सोमस्य' 'गल्दया' "गालनेन" धमनेन, पूरणेन सोमस्य 'सदा' नित्यकालमपि 'याचन्' 'गिरा' गीत्वा स्तुत्या च 'सचनेषु' यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम् ? इति । 'भूर्णि न' 'मृगम्' इव । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ ? व्याघ्रो वा सिंहो वा, स हि भ्रमणशीलो विभर्त्ति च शृगालादीन् । तेनेन्द्र उपमायते । यथा शृगालादयो लाङ्गूललालनादिनी-पचारेणोपसर्पमाणः तं न क्रोधयन्त्येवमहं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भयन्तमिति । अथ मतम्,—यदि मम क्रोधान् विभेषि, मास्मान् याचेथा इति । "क ईशानं न याचिषन्" को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशानर्माश्वर न "याचिष्यते" ? न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति ॥ एवमत्रेन्द्रस्य या 'गलना' धमनिः, यया सोम आगल्यते सा, तेनैव आगलनेन उपलभ्यमाणा "गल्दा"—इत्युच्यते, ॥ ह्येवमर्थविरोधोऽस्ति ।

"गल्दा धमनिर्भवति"—इत्यस्य भाष्यकारघाक्यस्य मन्त्रे नात्र धमनिलिङ्गं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यद्वाहरणं प्रयीति,—“आ त्वा विशन्विन्द्रवः”—इति । हे इन्द्र ! 'आविशन्तु' 'त्वा' त्वाम् 'इन्द्रवः' सोमाः । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वामिन्द्रवः ? 'आगल्दा धमनीनाम्' या "आगलनाः" धमनयः, याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदमुत्पादयन्ति, अभ्योवाहिन्यो याः, ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ॥ एवमिह

‘धमनी’ शब्दसहयोगी ‘गल्दा’ शब्द इति कृत्वा “आगल्दा=धमनिः”
—इति उपपद्यते ॥

“नानाविभक्तीत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’ ‘गल्दा’—
इति, न तु नानार्थे । आह—कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते,— पूर्व-
स्मिन् मन्त्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-
शब्देन धमनिरेधाच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव
जापकमित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति तृतीयान्तम्, ‘गल्दाः’—
इति प्रथमाद्यहुवचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम् ॥ २ (२४) ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । न
पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु
ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मैतूपिर्वाचद् बहुरो भास्करो
भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २ (२५) ॥

“जल्हवः (१०७)” —इति, अनवगम् । “ज्वलनहीनाः”
— इत्यवगमः । “न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ।
यदिन्निवृत्तं वृषणं सवा मुते सखाय कृण्वामहे ॥”—इति (ऋ०
सं० ६, ४, ३७, ६) । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः, तस्येयमार्पम् ।
ऐन्द्री । बृहती । तस्यामेव तृत्राशीत्यां चिन्नियुक्ता । ‘न’ घञ
‘पापासः’ “पापाः” इत्येवं ‘मनामहे’ “मन्यामहे” । किङ्कारणम् ?
अस्त्यस्मास्वपापन्वे हेतुः,—‘ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः, दान-
कर्म’ च । अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप

एवेति ? तच्च न । किङ्कारणम् ? 'न अरायासः' न वयमधनाः ।
अथापि स्याद्धनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन
पापवत्त्वमिति ? तदपि न । किङ्कारणम् ? 'न जल्हवः' न वयं
“ज्वलनहीना.” किन्तर्हि ? आहिताग्नयो वयम् । तदेतदध्यय-
नाद्यपापत्थहेतुभूत सूर्यमस्मास्वस्ति । किञ्च, 'यदिन्ग्विन्द्रं' यस्माद्
वयम् इन्द्र 'वृषण' वर्षितारम्, एतस्मिन् यज्ञकर्मणि 'सखायं'
सहभूतस्य सोमपानस्य व्यापयितारम्, अर्माभिः सह प्रया सोमः
पान इत्येव यत्कारं 'कृण्वामहे' । तस्मात् न वय पापाः, नापि
वयमरायासः, नापि जल्हवः,—इत्येवमात्मानं मन्यामहे, न हि
पापानामधनानामनाहिताग्नीनां च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥
एवमत्र “जल्हवः = ज्वलनहीना.” शब्दसारूप्यादर्थाधिरोधाच्च ॥

“वकुरः (१०८)” — इति, अनवगतम् । “भास्करः, भयङ्करः,
भास्वद्द्रवणो वा” — इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

यवं वृके णाश्विना वपन्तेपु दुहन्ता मनुष्याय दत्ता ।
अभिदस्यु वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रधुरादर्याय ॥
यवमिव वृकेणाश्विनी निवपन्तौ वृको लाङ्गलं भवति
विकर्त्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा लाङ्गूलं लगतेर्लेङ्ग-
तेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं
वकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्य ईश्वरपुत्रो वेकनाटाः सलु
कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा

द्विगुणं कामयन्त इति वा । इन्द्रो विश्वान् वेकनाटां अह-
र्दश उत क्रत्वा णीं रभि । इन्द्रो यः सर्वान् वेकटनाटान्
हर्दशः सूर्यदशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति
वाभिभवति कर्मणा णींश्च वज्रिजः ॥ ३ (२६) ॥

“यद्य वृकेणाश्विना०—आर्याय ॥”—इति (ऋ० सं० १,
८, १७, १) । कक्षीयत आर्षम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनु
षाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यवं’ यथादि धान्यं ‘वृकेण’ लाङ्गलेन ।
‘वपन्ता’ “वपन्तौ” युवाम् ‘अश्विना’ हे “अश्विनौ !” तत्कृतौ,
यत्कृते महानुग्रहे सति वर्षादौ लाङ्गलकर्मणः फलसम्पद् भवती-
त्यतः तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते । ‘इषम्’ “अन्नम्” ‘बुहन्ता’
“बुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुपाय’ “मनुप्याय” । ‘दक्षौ’ शत्रूणां
दासयितारौ दसयितारो वा, कर्मणा कृप्यादीनां कारयितारौ वा
वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविध कर्म कारयन्तौ कुर्वाणौ वा । ‘अभि-
दस्युम्’ दासयितारमनाकालं दुर्मिश्रं ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाश-
यन्तौ, हृत्स्नं जगदमिषुष्यन्तौ युवाम् । केन पुनरभिधमन्तौ ?
इति,—‘यकुरेण’ अलसमूहेन ज्योतिःसमूहेन, च, मध्यस्थानो
ह्युदकसमूहेन, दुःस्थानो ज्योतिषा, शस्यमनुगृह्णाति, ततो दुर्मिश्रं
ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च, युवामेव ‘उरुज्योतिः चक्रयुः’
विस्तोर्णमविकलं चक्षुः चक्रयुः । ‘आर्याय’ “ईश्वरपुत्राय”
ऋज्राश्वाय, स हि युवाभ्यां मन्धोभूतः चक्षुष्मान् कृत इत्यभि-

प्रायः ॥ एवमत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च 'चकुर'शब्देनोच्यते,
शब्दार्थाविरोधात् । “ज्योतिषा घोदकेन वा”—इति
भाष्यपाठः ॥

“येकनाटान् (१०ः)”—इति, अनवगतम् । “द्विगुणकारिणो
वा” “द्विगुणदायिनो वा” “द्विगुणकामिनो वा”—इति, शब्दसमा-
धयः । इन्द्रो विश्वान् येकनाटान् । अहर्हंश उ त कृत्वा पणीन् ।
कद् महीरधृ ष्टा अस्य तविषीः कद् वृत्रघ्नो अस्तु तम् ॥”—इति
(ऋ० सं० ६, ४, ४६, ५) । प्रागाथः कलिर्नाम, तस्यार्पम् ।
ऐन्द्री । वृहती । महाप्रते घार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता ।
'इन्द्रः' 'विश्वान्' “सर्वान्” 'येकनाटान्' “कुसीदिनः” वृद्धिजीव-
नान्, 'अहर्हंशः' यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ।
अथवा “ये इमानि” एव “अहानि गश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः,
नास्तिकतया, “न” पारलौकिकेष्वहःसु,—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः
कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति, तान-
भिभवति । 'कृत्वा' स्थेन “कर्मणा” । 'उत पणीन्' अपि
'पणीन्' । “पणिवर्णिग् भवति” न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यव-
हरन्ति । याभिरेतन् कर्म करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृत-
कारिणो विभवति, 'कन् उ महीः' क ता महत्यः सेनाः ? 'अम्य'
इन्द्रस्य 'अधृष्टाः' अनाधर्षितपूर्वाः परैः, 'तविषीः' याश्च महत्यः ।
'कन् ऊ वृत्रघ्नः' क च वृत्रघ्नः इन्द्रः ? यस्य 'अस्तुतम्' अनुपहन
यलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एवमत्र “येकनाटाः = कुसीदिनः”
अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ॥ ३ (२६) ॥

जीवान्नो^१ अभिधे^२ तनादित्यासः^३ पुरा हयात् । क^४द^५
 स्थ हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हन-
 नात् क^६ नु स्थ हानश्रुत इति मत्स्यानां जालमापन्नाना-
 मेतदार्प^७ वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्ते-
 ऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं वा
 जलेशयं बाहुरोऽह्रस्वानंह्रणमित्यप्यस्य भवति । कुण्वन्नं
 ह्रणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त मर्यादाः कवय-
 स्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् । सप्त मर्यादाः
 कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यधिगच्छन्नह्रस्वान् भवति स्तेयं
 तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां श्रूणहत्यां मुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः
 पुनः पुनः सेवां पातके नृतोद्यमिति वत इति निपातः
 खेदानुकम्पयोः ॥ ४ (२७) ॥

“अभिधेतन (११०)” — इति, अनवगतम् । “अभिधावत”
 — इत्यवगमः । “जीवान्नो ० — ० हवनश्रुतः ॥” — इति (प्र० सं०
 ६, ४, ५१, ५) । उक्तमार्प भाष्यकारिणं चात्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं
 सर्वत्र परिज्ञेयमार्पमिति । गायत्री । आदितेयी । ‘आदित्यासः’
 हे “आदित्याः !” ‘जीवात् नः’ “जीवतः” अस्मान् ‘अभिधेतन’
 “अभिधावत” यूयम् ‘पुरा हयात्’ “पुरा हननात्” अहतान्
 अस्मान् सम्भाषयतेत्यभिप्रायः । ‘क^४ नु स्थ’ “क^६ नु स्थ” यूयम् ?

येन न शृणुत क्षिप्तं नामिधावत हे 'हवनश्रुतः ।' ॥ हात्तानामा-
ह्वानं शृण्वन्ति ॥ एवमत्र 'पुग हथात्'—इत्यनेन सम्यन्थात्
“अभिधेतन=अभिधावत”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

ऋपेवां मत्स्यवधकारुण्यमिभृतस्यैतदार्धम्, मत्स्यानां वा
केचिन्मन्यन्ते । “मत्स्याः, मर्धा उदके स्यन्दन्ते” मधु इत्युदक-
नाम, तत्र हि ने स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दति, कसति”—इति
गतिर्मसु पठितम् । “माद्यन्ते” हृष्यन्ति “अन्योन्यं भक्षणाय
—इति वा” मत्स्या हि इतरेतरभक्षार्जायिनः । “जालम्, जलचरं
भवति” तद्धि जले चरति । “जले भवं वा” जले वा भवति ।
“जलेशयं वा” जले वा शेते इति जालम् ॥

“अंहुरः (१११)” —इति, अनवगतम् । “अंहस्यान्”—इत्यव-
गमः । रो मत्वर्थे । “अंहुरणम्—इत्यप्यस्य भवति”—इति
प्रासङ्गिकम्, एवमपि हि प्रयोगो भवतीति । “त्रित, कूपेऽवहितो
देवान् हवत ऊ तये । तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहुरणादुर वित्तं
मे अस्य रो दत्ता ॥” इति (ऋ० मं० १, ७, २३, २) । “सप्त
मर्त्यादा” —इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यार्णे । एतयोः पूर्वा
कुत्स्यस्य वा । वैश्वदेवा । पङ्क्तिः । प्रातरनुवाकाशिवनयो-
र्विनिष्कृता । ‘त्रितः’ ‘कूपे’ ‘अवहितः’ पतितः, ‘देवान्’ ‘हवते’
आह्वयते, ‘ऊतये’ रक्षणायात्मन । तस्य आह्वानं ‘बृहस्पतिः
शुश्राव’ । “वित्तं मे अस्य रो दत्ता”—इत्येतन् पुनःपुनरुच्यमानं
यावापृथिवी शश्ववतुः । किमित्येतदसौ श्राधयाञ्चकार ? इति,
—‘कृण्वन्’ ‘अंहुरणात्’ अंहस्वतः कूपात् आत्मनः । ‘उरु’ विस्तीर्णं

त्राणं कुर्वन् ॥ एवमत्र “अन्धकूपः = अंधुरणः” — इत्युपपद्यते,
प्रकरणाविरोधात् ॥

“सप्त मर्यादाः०—०गात् । आयोहं स्कम्भ उ० पुमस्य
नीडे पथां विसर्गे धरुणे तस्थौ ॥” — इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३,
६) । ‘सप्तमर्यादाः’ सप्त स्थितीः ‘कचयः’ मेधाविनः, हिरण्य-
गर्भमनुप्रभृतयः ‘ततश्चुः’ कृतवन्तः । नित्या एष हि ताः, तैस्तु
तत्प्रत्ययापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिप्रेत्यञ्जितः, एतदेव कर-
णमित्युपचर्यते । “तासामेकामिदं हुरो गात्” । ‘इत्’ — इत्य-
नर्थकः, अप्यर्थे वा । ‘तासां’ मर्यादानाम् ‘एकाम्’ “अभिग-
च्छन्” अभिक्रामन् “अंहस्वान् भवति” । ‘गात्’ — इत्येतत्, अभेः
समीपमाह्वय “एकामप्यभिगच्छन्” — इति । कतमाः पुनस्ता
मर्यादाः ? इति, — “स्तेयम्” “तल्पारोहणम्” — इत्येवमाद्याः ।
यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ? इति, — सः ‘आयोः’ अय-
नस्य सूर्यस्य ‘स्कम्भे’ स्वम्भने मण्डले ‘उपमस्य’ सर्वभूतोपनि-
र्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य ‘नीडे’ निलयने स्थाने, यानि धरुणानि
धारयितृणि स्थानानि ‘अप्रध्वंसीनि’ आभूतसंग्रहस्थापीनि, तेषु
‘तस्थौ’ तिष्ठति । आह, — कस्मिन् काले इति ? उच्यते, — ‘पथां
विसर्गे’ विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामिन्द्रियाणां ‘विसर्गे’ विसर्जन-
काले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्बन्धात् स्पष्टतर एव
निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्मृतिसमाचारश्चानेन प्रतिविशिष्ट
उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव समाचारः
विशिष्टः स्मृतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति ॥

“वत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः” । “वत (११२)”
—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “निपातः”—इति पदजात्यव-
धारणम् । “खेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

वृ॒ता वृ॑तासि यम॑ नैव ते मनो॑ हृदय॑ञ्चाविदाम् ।
अ॒न्या किल॑ त्वां क॒क्ष्येव॑ युक्तं॑ परि॒ष्वजाते॑ लिबु॑ जेव
वृक्षम् । वतो॑ वला॒तीतो॑ भवति दुर्व॑लो वतासि यम॑ नैव
ते मनो॑ हृदय॑ञ्च विज॒नीमोऽन्या॑ किल त्वां प॒गिष्व॑डक्ष्यते-
कक्ष्येव॑ युक्तं॑ लिबु॑जेव वृक्षं॑ लिबु॑जा व्रत॑तिर्भवति लीयते
विभ॑जन्तीति व्रत॑तिर्वरणाच्च शय॑नाच्च तत॑नाच्च वा॒ताप्य॑मुदकं
भवति वात॑ एतदा॒प्याय॑यति । पु॒नानो॑ व्रा॒ताप्य॑ वि॒श्वश्च॑
न्द्र॒मित्य॑पि नि॒गमो॑ भवति । वने॑ न वा॒यो न्य॑ धायि
चाक॑न् । वन॑ इव वा॒यो वेः पु॒त्रश्चाय॑न्निति वा कामय-
मान॑ इति वा वेति च य इति च चकार॑ शाक॒ल्य उदा॑त्तं
त्वेवमा॒ख्यात॑मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो॑ रथ॑र्यतीति सिद्ध-
स्तत् प्रे॒ष्वरथ॑ङ्कामयत॑ इति वा । एष॑ दे॒वो रथ॑र्यतीत्यपि
नि॒गमो॑ भवति (२८) । धे॒नुं न॒ इषं॑ पि॒न्वत॑मसक्राम् ।
अस॑क्रमणीम् ॥ ५ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

“यतो यतासि०—वृक्षम्”—इति (अ० सं० ७, ६, ८, ३) ।
 यमी, यमं ब्रवीति,—“दुर्वलः ‘यत’ दुर्वलहृदयः त्वम्, अधर्म-
 भीरुर्मोहमयम्व्यम् । एवमसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेदमुपयासि,—
 नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स त्व सर्वथा हानुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः ।
 अथवा ‘नैव’ ‘ते’ तच्च ‘मनः’ सङ्कल्पम्, ‘हृदयं’ हृदयतमध्यवसायञ्च
 ‘विजातीम्’ । अथवा लघ्वस्ते मयाभिप्रायः,—‘अन्या किल त्वां’
 मत्तो विशिष्टतरा योषित्, ‘परिष्वजाते’ “परिष्वङ्क्ष्यते” ततः
 ‘किल’ त्वं मां तयापहतचेतस्त्वात् नेच्छसि परिष्वक्तुम् । कथञ्च
 पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ? ‘कक्ष्येव युक्तम्’ ‘लियुजेव वृक्षम्’ ।
 ‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘इव’ तुल्यज्ञा, ‘लियुजा’ बह्वी, यथा ‘युक्तम्’
 आत्मना संयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परिष्वेष्टयेत्, एवं किल
 त्वामन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥ एवमत्र प्रकरणाविरोधान्
 ‘यत’—इत्येव निपातः श्वेदानुकम्पयोः ॥ अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—
 ‘लियुजेव वृक्षम्’—इत्येकः ‘इव’ शब्दोऽनर्पकः, अथ घोषमानद्वय-
 मेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लियुजेव च,—यथा कक्ष्या च लियुजा
 च परिष्वजनीयौ अश्वत्थवृक्षां परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्ष्यते
 इति ॥

“वाताप्यम् (११३)”—इति, अनवगतम् । “उदकं भवति”
 इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्या-
 ययति” शीतं करोति । अथवा आप्यायतिर्बुद्ध्यर्थः स्यात्,
 पुरो घातेन हि वृष्टिभूतमुदकं संवर्द्धते । “नू नो रुधिमुपमासु
 नृकन्तं पुनानो घाताप्य विश्वध्वन्द्रम् । प्र वन्दितुर्दिन्दो तार्यायुः

प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥”—इति (अ० सं० ७, ४, ३, ५) ।
 नोधसो गौतमस्यार्पम् । पाचमानी सोमी । हे सोम ! 'नू तः'
 क्षिप्रमस्माकम् 'रयिम्' धनम् 'उपमास्व' उपनिर्मिणुहि । 'नृवर्गं'
 पुत्रपौत्रैः सहितम् । 'पुनानः' पूयमानः । 'घानाप्यम्' उदक
 प्राप्य द्रघीभूतः । 'चन्द्रं' चायनीयमुदकम् । 'विश्वः' च सर्वः
 पूयमानः । किञ्च,—'प्रतारि' प्रतीणं दीर्घं कुरु—हे 'इन्द्रो' सोम !
 'वन्दितुः' स्तोतुः 'आयुः' । किञ्च, तथा उपमास्व, यथा 'प्रातः'
 नित्यमेव 'धियावसुः' कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां पातुमस्माकम्
 'आजगम्यात्' आगच्छेदित्यर्थः ॥ एवमत्र "वाताप्यम् = उदकम्"
 अर्धाधिराधाच्छब्दोपपत्तेश्च ॥

"चाकन् (११४)"—इति अनवगतम् । "चायन्"—इति,
 "कामयमानः"—इति शब्दसमार्था ॥ "यने न चायो न्यधायि
 चाकङ्क्षुचिर्वा" स्तोमो भुरण्यावर्जागः । यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु
 होता नृणां नर्प्यो नृतमः क्षुपावान् ॥—इति (अ० सं० ७, ७, २२,
 १) । वसुक्रस्येयमार्पम् । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप् । 'यने न' "यने इय"
 वृक्षे इय । शकुनिः, स्वै नीडे वायमात्मीयं पुत्रं 'न्यधायि' तिद-
 धाति 'शिशुकम्' अजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः 'चाकन्'
 "चायन्" पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्, अथवा
 "कामयमानः" तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एवमयमस्मासु वृक्षस्य
 नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः, 'शुचि' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः
 स्वभूतः, 'स्तोमः' । हे 'भुरण्यो' भर्तारो अश्विनो ! शीघ्रो वा,
 भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति । किञ्च, यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु'

बहुष्वहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति,—ममायं स्तोमः
स्यादिति । किलक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता ? यः 'नृणां नृतमः'
मनुष्याणामपि मनुष्यतमः, शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः ।
'नर्त्य' अ नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' ॥ रात्रिपर्यायेषु सोम
भागी । एष इगुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यने, अस्मासु
घर्त्तमानः, स युषां प्रति 'अर्जीगः' नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेतामृचमाश्विनीमिति वृत्त्या व्याचक्षणे, तदसाधु,
ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयमृग् भवति । तच्च पुनः पृष्ठ्यस्य पष्ठेऽहनि
स्तोमे घर्त्तमाने माध्यन्दिने सघने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे
विनियुज्यते । हे 'भुरण्यो' भर्तारौ, देवतानां पती ! य एषः
स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र
इय, 'वने' घनावयते वृक्षे, 'चाकन्' पश्यन्निव कामयमान
इय वा इन्द्रम् आस्ते यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति,—यस्ये-
न्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु आह्वाता अभूत्, अपि नाम मामनेन
स्तोमेन स्तुयुरिति । किलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः ? इति,
—नृणां नृतमः नर्त्यश्च क्षपावांश्च । समानमेतत् पूर्वणैवार्थेन ।
यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः स्तोमः, तं प्रत्यर्जीगः, गच्छती-
त्यर्थः । अथवा स एषः स्तोमोऽस्मामिर्हर्द्यर्ध्यमाणः, तस्येन्द्रस्य
गुणान् गृह्णातीति स्यात्, "जिगर्त्तिः०—०गृह्णातिकर्मा वा"—इति
ह्युक्तम् ॥ एवमत्र 'चाकन्'—इत्यस्य "चायन्"—इति, "कामय-
मानः—इति वा"—इत्येतां विपरिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्या-
दर्थाविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”
—इति । शाकल्यः पदकारः । तदेतन् विचार्यमाणं न साधु
भवति, किङ्कारणम् ? “उदात्तं त्वेवमाख्यातमभिविधत्” ।
‘एवम्’ एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यात’ न्यधायीति,
एतन् ‘उदात्तम्’ अर्भाष्यत् यदुवृत्तात् परस्य नित्यमाख्यातस्य
निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते, न चेदमुदात्तम्, तस्मात्
‘य’—इति नैद यदुवृत्तम् । किन्तर्हि ? ‘घायः’—इति एकं पदम् ।
किञ्च, “अनुसमाप्तार्थः” अपुष्कलः, एवमेतस्मिन् पदद्वये सति
मन्त्रस्यार्थोऽनुसमाप्तो भवति । कथम् ? द्विपदत्वे हि सति ‘घा’
शब्दस्यार्थेन केनचित् भवितव्यम्, न वेह विकल्पः समुच्चयो वा
कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विप-
दत्वे, ‘घायः’—इत्येतदेकपदमेव, “शकुनिपुत्रः” एव चास्या-
भिधेयः उपपद्यते ॥

“रथ्यति (११५)”—इति, अनवगतम् । ‘रथं ह्यर्थति’
—इत्यवगमः, ह्यर्थतिशब्दो हि प्रेप्तायाम्, “रथं” हि यः “काम-
यते” इति रथ्यति । एव देवो रथ्यति पवमानो दशस्यति ।
आविष्करोति वग्वनुम् ॥”—इति (ऋ० स० ६, ७, २०, ५) ।
शुनःशेषस्यार्थम् । पावमानो सोमः । गायत्री । प्रावस्तुत
आवापे । ‘एषः’ सोमः ‘देव’ ‘रथ्यति’ रंहणमात्मनो गमन-
मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दानमात्मन इच्छति, कथं
नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किञ्च, ‘आविष्करोति’ प्रकाशी-

करोति 'धन्वनुम्' वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥ एवमत्र
“रथर्प्यति=रथप्रेप्सुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥

“असक्राम् (११६)” — इति, अनवगतम् । “असंक्रमणीम्”
— इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि वां पुरुभुजा द्वेष्णं धेनुं न इपं
पिन्वतमसक्राम् । स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये धामनु
रातिमगमन् ॥” — इति (ऋ० स० ५, १, ४, ३) । भरद्वाजस्या-
पैम् । त्रिष्टुप् । आश्विर्ना । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
'पुरु' यद्दु 'द्वेष्णं' दानं 'वां' युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे 'पुरुभुजा'
यद्भुभोजिनौ ! अश्विनौ ! नस्मात् युवां ब्रूमः,— 'धेनुं न.' तर्पयि-
त्रीमसभ्यम् 'इपम्' अन्नलक्षणम् 'पिन्वतम्' प्रक्षारयन्तम् 'अस-
क्राम्' असंक्रमणशीलाम् अनपायिनीम् अस्मत्तः, अथवा असंक्र-
मणशीलां धाम्, 'इपम्' इहहेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयतमिति
स्यात् । किम्पुनः तद् युषयोर्वहुदानम् ? इति,— 'स्तुतश्च' स्तुत-
शस्त्रवाश्च सोमो युषयोरन्नम् । हे 'माध्वी' मधुपौ ! 'सुष्टुतिश्च'
शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः, 'रसाश्च' आज्यादयः, य एते
'राति' पुरोडाशस्यानुगच्छति, सर्व एते युषयोरेव । तस्माद्
ध्रुवामि,— पिन्वतमिति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोचिरोच्चाश्च
'असक्राम्' — इत्यस्य शब्दस्य “असंक्रमणीम्” — इत्येव विपरिणाम
उपपद्यते । इडभिधेया, धीर्वा ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (पष्ठाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

पष्ठः पादः ॥

आध॑व आध॑वनात् । म॒तीनां च साध॑नं वि॒प्राणां
चाध॑वमित्यपि नि॒गमो भव॑त्यन॒वग्रवोऽन॑वक्षि॒प्तव॑चनः ।
वि॒जे॒प॒कृदिन्द्र॑ इ॒वान॑वग्र॒व इत्य॑पि नि॒गमो भव॑ति
॥ १ (२६) ॥

“आधवः (११७)” — इति, अनवगतम् । “आधवनात्” —
इत्यधगमः, आकम्पनादित्यर्थः । “मंसीमहि त्वा वयमस्माकं
देव पूयन् । म॒तीनां च साध॑नं वि॒प्राणां चाध॑वम् ॥” — इति
(ऋ० सं० ७, ७, १३, ४) । ऐन्द्रस्य विमदस्यार्पम् । अनुष्टुप् ।
पौष्णः । ‘मंसीमहि’ त्वां हे ‘पूयन्’ ! ‘देव !’ ‘मतीनां’ च
प्रजानामस्माकं साधयितारम्, आदित्येन हि प्राणिनां प्रज्ञा अमि-
ष्यज्यन्ते । किञ्च, ये चान्ये ‘विप्राः’ प्राप्तप्रज्ञाः मेधाचिनः,
तेषाम् ‘आधवम्’ आकम्पयितारं स्वयमेव । तथा त्वमात्मनो
गुणवत्तां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां स्तुयन्ते ॥
एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “आधवः = आकम्पयिता”
— इत्युपपद्यते ॥

“अनवग्रवः (११८)” — इति, अनवगतम् । “अनवक्षिप्त-
वचनः” — इति अवगमः । “वि॒जे॒प॒कृदिन्द्र॑ इ॒वान॑वग्र॒वोऽस्माकं
मन्यो अधि॑पा म॒व । प्रियं ते नाम स॒हुरे गृणी॑मसि वि॒प्रा तमुत्सं
यत् आ॒व॒भूथ ॥” — इति (ऋ० सं० ८, ३, १६, ५) । मन्योरार्पम् ।

त्रिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्केकल्ये शस्यते । 'विजे-
 पकृत्' विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवत्रयः' इन्द्र इवानवक्षिप्तवचनः,
 न हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः । हे 'मन्यो !' यस्तवम् अनव-
 क्षिप्तवचनः इन्द्र इव, स त्वमस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्टाय पाता
 'मव' । किञ्च, हे 'सहुरै' शत्रूणां सहनशीलः । 'प्रिय ते' यत्
 'नाम' तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च
 'विद्य' जानीमो वयम् 'तम्' 'उत्तमम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम्
 'आयभूथ' ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवत्रयः =
 अनवक्षिप्तवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२६) ॥

अ॒रा॒पि का॒णे वि॒कटे गि॒रिं गच्छ॑ स॒दान्वे॑ । शि॒रि-
 म्बि॒ठस्य॑ म॒त्वभि॒स्तेभि॑ष्ट्वा चा॒तयाम॑सि ॥ अ॒दायि॑नि
 का॒णे वि॒कटे का॒णोऽवि॑क्रान्तदर्शन इ॒त्योप॑मन्यवः कण॒तेर्वा
 स्याद॑णूभा॒वक॑र्मणः कण॒तिः शब्दा॑णूभावे मा॒प्यतेऽनु॑कण-
 तीति मा॒त्राणू॑भावात्क॒णो दर्श॑नाणूभावात्का॒णो वि॒कटो
 वि॒क्रान्त॑गति॒त्योप॑मन्यवः कु॒टते॒र्वा स्याद् वि॑परीतस्य
 वि॒कुटि॑ता भवति गि॒रिं गच्छ॑ स॒दानो॑नुवे शब्द॑ कारि॒के ।
 शि॒रिम्बि॑ठ॒य म॒त्वभिः॑ । शि॒रिम्बि॑ठा मेघः शो॒र्यते
 वि॒ठे वि॒ठम॒न्नाक्षं॑ वि॒ठ वी॑रि॒टेन॑ व्याख्यातं तस्य म॒न्त्रै-
 रु॒दकै॑रिति म्यत्तंष्ट्वा चा॒तयामोऽपि॑ वा शि॒रिम्बि॑ठा भार-

द्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णयिष्याञ्चकार तस्य सत्त्वंः
 कर्मभिरिति स्यात्तैष्ट्या चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः
 पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतया-
 तुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते
 परा शातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर
 इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती । यत्रा
 वो दिद्युद्भदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति । करूलती
 कृत्तदती अपि वा देवं कञ्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यन्
 ॥ २ (३०) ॥

“सदान्वे (११६)” — इति, अनवगतम् । “सदानोनुवे” — इति
 शब्दसमाधिः । “अरायि काणे० — चातयामसि ॥” — इति
 (ऋ० सं० ८, ८ १३, १) । शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् ।
 अनुष्टुप् । दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णा वा अलक्ष्मी । हे
 ‘अरायि’ “अदायिनि !” दुर्भिक्षाधिदेवते ! अथवा हे अलक्ष्मि !
 दुर्भिक्षेण पीडितानां ॥ दाने मतिः प्रभवति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूता-
 नाम् । ‘काणे’ दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषोर्भवति,
 अन्नाभावान्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते,
 लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते । ‘विकटे’
 दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि
 तद्रूपा । ‘गिरं गच्छ’ मात्रावस्थानं कार्योः । ‘सदान्वे’ “सदा-

नोनुवे शब्दकारिके” दुर्मिक्षे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिनो निःश्वसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा,—पिशाचादीनि नित्यमथक्त शब्दं कुर्वन्ति,—पिशाचाद्या हि शृणु ननुनायन्तस्थिति लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । ‘शिरिम्बिठस्य’ मेघस्य स्वभूतं ‘सस्यमिः’ “उदकैः” “सस्यम्”—इति ह्युदकनामसु पठितम् । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः” “तस्य सस्यैः नामभिः” तेन यानि वृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि, स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्घप्रं न्या नाशयाम. ॥ एवमत्र शब्दार्थाविरोधात् “सदान्वे”—इत्यस्य “सदानोनुवे”—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते,—“राति, रासति”—इति दान-कर्मसु पठितः, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य ‘अरायि’—इति भवति । “कणतिः, शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकरणतीति” “मात्राण-भाषात्” “कणः” श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् “दर्शनाणूभावात्” “काणः” । अथवा “काणः=विक्रान्तदर्शनः”—“इत्योपमन्यधः” विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात् । “काणः=अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा, मन्दबध्नुप्त्वात् । “विकटः=विक्रा-न्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः । अथ “वा” “कुट्टते” धातोः “स्यात्” असौ हि “विकुटितो भवति” कुत्सीभूत इत्यर्थः । “विठम्”—इत्यपठितमन्तरिक्षनामसु, तत् पुनरेतत् “वीरिट्तेन व्याख्यातम्” अत्र ह्युक्तम्,—“वीरिट्मन्तरिक्षम्, भियो वा भासो वा ततिः” । तस्मिन् “विठे” यः “शीर्यते” सः “शिरि-म्बिठः (१२०) मेघः” । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः” सो-

ऽनेन सूक्तेन “अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार”—इति निदानमन्या-
ख्यातम् । अद्यापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो भवति, स आस्यद्ग्रे उदके-
ऽवतीर्ण्य सूक्तमेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति ॥

“पराशरः (१२१)” —इति, अनवगतमनेकार्थञ्च । “पराशीर्ण”
—इत्यवगमः । “प्र ये शुहादममदुस्त्वाया पराशर शतयातु-
र्वसिष्ठः । न ते भोजस्य सत्यं मृपन्ताधा सूरिभ्यः मुदिना
व्युच्छान् ॥”—इति (ऋ० सं० ५, २, २८, १) । वसिष्ठस्यार्थम् ।
येन्द्रे सूक्ते । त्रिष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदुः’ तुमचन्त सोमेन,
हृष्टयन्तो धा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’ त्वया सह ‘पराशरः’ च
‘शतयातुः’ बहूनां रक्षसां यातयिता, तेन हि रक्षोघ्न सन्नमाहृत-
मासीदिति भारते श्रूयते । ‘वसिष्ठ’ च इत्येवमादयः । किं
तेषाम् ? इति,—‘न’ ‘ते भोजस्य’ भोगिनः तव ‘सत्यं सखिभार्यं
‘तृपन्त’ मार्जयन्ते नाशयन्तीत्यर्थः । ‘अधा’ अथैवङ्गुणयुक्तेभ्य-
स्तेभ्यः ‘सूरिभ्यः’ ‘मुदिना’ शोभनानि दिनानि ‘व्युच्छान्’ विभा-
न्तीत्यर्थः । तेषामेव सुप्रभाता गत्रयः इत्यभिप्रायः । एवमत्र
“ऋषिः = पराशर” वसिष्ठसम्बन्धान् ॥

“इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते” ॥ हि “परा” परितः “शात-
यिता” “यातूनां” यातयितव्यानाम्, असुरादीनामिति । “इन्द्रो
यातूनामभवत् पराशरः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ७, ६, २)
व्याख्यातः शेषः ॥

“क्रिविर्दत्ता १२२)” —इति, अनवगतम् । “विकर्त्तनदन्ती”
—इत्यवगमः । “यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टप्रामाः सुमर्ति

पिपत्तन । यत्रा धो दिद्युद्गति क्रिविर्दती रिणाति पश्यः सुधितेव
 वर्हणा ॥”--इति (अ० सं० २, ४, २, १) । अगस्त्यस्यार्पम् ।
 जगतां । हे 'मरुतः ! 'उग्राः' 'उद्गूर्णाः', 'अरिष्टग्रामाः' अनुप-
 हितितमङ्गाताः यूयम्, अस्माकं 'सुचेतुना' शोभनेन प्रज्ञानेन,
 एतां 'सुमति' शोभनां मतिम् 'पिपत्तन' पूरयत पालयत वा । केन
 पुनः पूरयत ? कुतो वा पूरयत ? इति--“यत्रा धो दिद्युत्” ।
 'यत्र' यस्मिन् मेघे 'दिद्युत्' वायुधं क्षिप्तं युष्माभिः, तमेव मेघं
 'रदति' पिच्छति, विदारयति यर्पार्थम् । किलक्षणा पुनर्दिद्युत् ?
 इति.--“क्रिविर्दती” विकर्त्तनसमर्थः दन्तैः या रदति । कथम्पुनर्या
 रदति ? “रिणाति पश्यः सुधितेव” इति । यथा 'पश्यः' पशोः
 अङ्गानि 'रिणाति' पृथक् करोति, 'सुधिता' स्वधित्या, 'वर्हणा'
 परिवृद्धया हिंसया, एवमस्मिन् मेघे दिद्युतः ता रदन्ति । ततः
 प्रम्रज्जेनोदकेन सुमतिमस्माकं पिपत्तन ॥ एवमत्रार्थाविरोधा-
 द्वायुधं 'क्रिविर्दती' शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“करुलती (१२३)”--इति, अनवगतम् । “कृत्तदती”--
 इत्यवगमः ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वय्यमा । वामं पूषा
 वामं भगो वामं देवः करु लती ॥ वामं चननीयं
 भवत्यादुरिरादग्णात्तत्कः करुलती भगः पुरस्तात्तम्यान्वा-
 देश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

ब्राह्मणम् । दनो विशे इन्द्र मृध्रवाचः दानमनमो नो
 मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरामिव मामयं शरा-
 रु रभिमन्यते । अवलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते
 संशि रिपरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते ।
 वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुगव्यूग्धयुर्वसूयुरि-
 त्यपि निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामं धामं त०—०द्वेषः करुलती ॥”—इति (ऋ० सं ३, ६,
 २३, ४) । धामदेवस्वार्थम् । ऐन्द्रे सूक्ते । अनुष्टुप् । रात्रिपर्व्याये
 प्रशास्तुः रात्रे धिनियुक्ता । ‘वाम धामम्’—इति भूपस्त्वार्थोऽ-
 भ्यासः, “अभ्यासः, “अभ्यासे भूयांसमर्थ मन्यन्ते”—इति हि
 वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’ तद्य धनम्,
 तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान ! स हि धामं प्रति नित्यम्
 आहूतो भवतीत्यत एव सम्बोध्यते—हे आदुरे ! । ‘वामं ददात्य-
 र्यमा’ । यदर्यमणो ‘वामं वननीयम्’ इष्टम्, आत्मनो धनम्,
 तत् असौ तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च, ‘वामं पूषा’ ददातु । ‘वामं
 भगः’ ददातु । ‘वामं देवः करुलती’ ददातिवत्येतदेवानुवर्त्तते ।
 ‘करुलती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तन्” एतन्
 विचार्यते—“कः करुलती ?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
 ‘करुलती’शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सन्निधान-

सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्य्यमतम् । “पूपा—इति अप-
रम्” । किङ्कारणम् ? “सः” हि पूपा “अदन्तकः” । आह,—
कुत एतन् इति, उच्यते,—“अदन्तकः पूपा—इति च ब्राह्मणम्” ।
प्राशिन्नमागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूष्णे पर्याजितः, तत्र पूषा
प्राश्नात्, तस्य दत्तो निर्जघान, तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूपा—
इति । यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्यात् भगः करुलती
स्यादिति । अकारणमेतत्,—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरप्यपि
तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्”—इति
न्यायविद् पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वेण ‘करुलती’—इत्युच्यते,
शब्दसाराख्यादर्थोपपत्तेश्चेति ॥

“वनः (१२४)—इति अनवगतम् । “दानमनसः—इत्यपगमः ।
“दानं विश इन्द्र मुध्रवाचः सत् यत् पुरः शर्म शारदोर्दत् । ऋणो-
रपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुन्साय रन्धीः ॥”—इति (ऋ० सं०
२, ४, ६, २) । अगस्त्यस्यार्पम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘वनः’ “दानमनसः”
एव एतान् अस्मभ्यं ‘विशः’ “मनुष्यान्” “कुरु” “मुध्रवाच”
“मुध्रवाचः” । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? इतः,—‘यत्’ यस्मात्
त्वम् ‘सत्’ स्मृताः, ‘पुरः’ मेघपुरः, ‘शारदोः’ शरत्कालोत्थाः
संवत्सरोत्था वा, संवत्सराऽपि हि शरदित्युच्यते,—“स जीव
शरदः शतम्”—इति लिङ्गात् । ‘शर्म’ सुखमिच्छन् जनानां ‘दत्’ दार-
यसि । किञ्च, ‘अनवद्यार्णाः’ अनवद्योदकाः, ताः पुरः ‘ऋणोः’ अपा-
मितवानसि इमं लोकं प्रति ‘अपः’ । स्वमात्र एवैष तव लोकान-
नुगृहीतुमित्यभिप्रायः । किञ्च, “यूने वृत्रम्” । यीतिः स्तुत्यर्थः ।

स्तोत्रे यजमानाय 'पुस्कुत्साय' बहुस्तुतिकर्त्रे 'वृत्रं' धनं 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एवमुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोत्राणा-
मेवाञ्च जनानाम्, तस्मान् वृमोऽस्माकमपि णतान् मृदुवाच कुरु
मनुष्यानि ॥ एवमत्र 'दनः'—इत्यसिन् पदे दकारे "दानमनस"
—इति एतान्यभराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण, 'न'कारश्चास्मद्योगे
विभज्योदाहृतः, तथार्थोपपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्थपरि-
समाप्यर्थमध्याहृतम् । उत्तरास्त्रयः पादा हेतुभावेन, 'सप्त यत्
पुरः'—इत्येतस्मात् सर्वनामसम्बन्धान् ॥

"शराहः (१२५)"—इति अनवगमम् । "संशिशरिषुः"—
इत्यपगमः । "अवीरामिषमामयं शराहुरभिमन्यते । उताह-
मस्मि वीरिणान्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तर ॥"—
इति (ऋ० सं० ८, ४, २, ४) । पङ्क्तिः । ऐन्द्री । इन्द्रपत्नी
एवं व्रथीनि—'अवीरामिव' "अश्लामिव" अपरिग्रहामिव । 'माम्
अयं' 'शराह' "वाल" मूलः "सशिशरिषुः" सशक्तुमिच्छन् शरीरं
तित्यश्रुरित्यर्थः । 'अभिमन्यते' अभिमविष्याम्येतामित्येव मन्यते,
क्षुद्रया बुद्ध्या । नहुषोऽन्यो वा कश्चिन्, "नहुषेण हीन्द्राण्य-
भिभवितुमारब्धासीन्"—इत्याख्यानं श्रूयते । "उताहमस्मि
वीरिणी" अथ तावदस्मि वीरिण्येव । केन च पुनर्वीरेण वीरिणी ।
'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्याहं पत्नी,—मरुत्सखा' यः 'इन्द्रः' ? 'विश्वस्मात्'
सर्वस्माद् यश्च 'उत्तरः' 'जगतः' द्यततरः प्रभावेण, स मे वीरः,
तदयं वालो न मन्यते, तेन मामभिभवितुमिच्छतीत्यभि प्रायः ॥
एवमत्र "शराहः = संशिशरिषुः" शब्दसात्प्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

“इदंयुः (१२६)” — इति, अनवगतमनेकार्यञ्च । इदमिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते । ‘युः’ — इत्येषः शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगतमेतत् स्यात् । “नानाधियो वसूयवः” — इत्यनेन गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं ॥ प्रवीति । वास्तिककारेणाप्युक्तम्, — “निगमघशादुत्कर्ष्यं भवति पदम्” तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’ — इत्येषः, “तद्वदर्थे भाष्यते” । आह, — किमुदाहरणम् ? “वसूयुरिन्द्र” — इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो अथापि सुध्यो निरेके पत्रेषु स्तोमो दुष्यो न यूपः । अश्वयुर्गव्यूरपयुर्वसूयुरिन्द्र इन्द्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥” — इति (ऋ० सं० १, ४, ११, ४) । सव्यत्वमापन्नस्येन्द्रस्येयमार्पम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतोये शस्यते । यः ‘इन्द्र’ ‘अथापि’ शृणाति, हिनस्तीत्यर्थः । ‘शुद्धः’ शुद्धचिक्रमः, अजिह्व-योधी, अथवा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधीर्वा स्यात् । क पुनः शृणाति ? ‘निरेके’ संग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् हन्ति । ‘पत्रेषु’ प्रार्जितायुधेष्वपि पदेषु संग्रामेषु । किञ्च, ‘स्तोमो न’ स्तोम इव । यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश इति हि व्यपदेशः, सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात् । किञ्च, यः इन्द्रः ‘दुष्यो न’ दुष्ये इव ‘यूपः’ यः प्रधानः । तस्य किम् ? इति, — स इन्द्रः ‘अश्वयुः’ अश्वैस्तद्वान् । ‘गव्युः’ गोभिः तद्वान् । ‘वसूयुः’ अन्नैर्वसुभिः तद्वान् । एवंगु-

णविशिष्टः 'यः इन्द्रः' सः 'रायेषु' घनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' इष्टे । 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण दात्येर्यः ॥ एवमत्र 'वसुषु'—इत्ययं युशब्दः "तद्वदर्थे" । किङ्कारणम् ? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्, परिशेषात् अयं "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते कृष्यन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहं न तपन्ति धर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाख मधव-
नृन्धया नः । किं ते कुर्वन्ति काकटेषु गावः कीकटा
नाम देशोऽनाय्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रिया-
भिरिति प्रेप्सा वा नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति धर्मं
हर्म्यमाहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माङ्गदो
मामागमिष्यतीति च ददादि तदपत्यं प्रमगन्दोऽस्त्यन्तकुसी-
दिकुलीनः प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति
प्रेप्सुःपण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डा-
वाण्डावाणी इव व्रीडयति तन्तम्भे नैचाशाखं नीचाशाखो
नीचैःशाखः शाखाः शक्रोतेराणिररणात्तन्नो मधवनृन्धवेति
रध्यतिर्वशगमने वुन्द इषुर्भवति वुन्दो वा भिन्दो वा
भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२) ॥

“कीकटेषु (१२७)” — इति, अनवगतम् । “किङ्कृताः” — इति शब्दसमाधिः, “किं क्रियाभिः—इति” “वा” । “किं ते कृण्वन्ति०—० नृन्धया नः ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४) । विश्वामित्रस्यार्पणम् । चेन्द्री । त्रिष्टुप् । इन्द्र ! याः ‘कीकटेषु’ अनाप्यदेशनिघासिषु मनुष्येषु ‘गायः’ ताः ‘ते’ तथ ‘किम्’ कमुपकारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदर्पात्यभिप्रायः । “नाशिरं दुहे, न तपन्ति घर्मम्” नाप्याशिगर्थं दुहन्ते, नापि घर्मं तप्यमानेऽङ्गमाघं गच्छन्ति, नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः । यत् एवमतो ब्रूमः,—“आ हर नः” ताः गाः, घयं ‘तथ’ तामिराशिगदिघिनियोमेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च, यदप्येतन् ‘प्रमगन्दस्य’ वृद्धिर्जीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मान्यमाहर, तदपि न क्रियासु “तन्स्थ” विनियुज्यते, घयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्पा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसाङ्ग्यञ्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति, तस्मात् तावदप्युपपद्येते । “नैचाशाखं मघवनृन्धया नः” । यदेतेषामन्यतमस्य नीचशाखाप्रसूतस्य नीचवशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तन् । हे ‘मघवन !’ शीघ्रं ‘रन्धय’ संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः ॥

एवमत्र ‘कीकटाः’ “किं कृताः” किं ते कृताः ? इत्येवमभिव्याहारमर्हन्ति, न नैः कश्चिदर्थोऽस्ति, न ते देवपितृमनुष्याणामुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” किं क्रियाभिः ? — “इति”

एवं “प्रेप्साः” ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः । एतस्माच्छब्द-
सारूप्यादर्धोपपत्तेश्च “कीकटाः = अनाय्यदेशनिवासिनः” — इत्यु-
पपद्यते ॥

“मगन्दः = कुसीदी” — इत्युच्यते, स हि “माम्” — इयान्
अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च “आगमिष्यति” — इत्येवमनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि “ददाति” । “तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुसीदिकुलीनः”
तद्वितार्थे प्रः, प्रमगन्दः, ‘प्रस्कण्यस्य’ — इति यथा । “प्रमदकः”
प्रमादशीलः, — “अयमेवैको लोकोऽस्ति, न परः” — “इति” एवं
“प्रेप्साः” नास्तिकः । “पण्डकः” । मृतीया प्रकृतिः, स हि
“पण्डगः” पण्ड गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । “प्रार्दकः” — इति “या”
स्यात्, “प्र” प्रकर्षणं ह्यसौ “अर्दयति” अजानैः सह स्त्रीत्वेन
गच्छति “आण्डौ” कस्मान् तौ “आण्डौ” ? “आणी इव घ्राड-
यति” तौ ह्यसौ पण्डको मुखे पुनर्मधुने कर्मणि वर्द्धमानः “आणी
इव घ्रीडयति” सम्प्रमतीत्यर्थः ॥

बुन्दः (१२८) — इति, अनद्यतम् । “इषुर्मवनि” — इत्यभि-
धेयवचनम् । “मिन्दो वा भयदो वा मासमानो द्रवतीति वा”
— इति शब्दसमाधयः ॥ ३ (३२) ॥

तुविक्षंते मुकृतं सम्यं धनुः साधुवन्दो हिरण्ययः ॥
उभाते बाहूरण्या सुमंस्कृत ऋदूपे चिह्दूध्या ॥ तुविक्षं-
यहुविक्षेपं महाविक्षेप ॥ ते मुकृतं सम्यं सुसुखं धनुः
साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय उमौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ

सांग्राम्यौ वर्द्धये अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ
 दूरपातिनौ वा मर्मप्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ
 दूरवेधिनौ वा ॥ ५ (३३) ॥

“तुविक्षं ते०—०दूदूध्या ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ६, ३०, १) ।
 “निराविध्यं—०स्वाततम् ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १) ।
 च कुरुस्तुतेरार्पमेतद्गृह्यम् । ऐन्द्रा । सतो बृहती पूर्वा, गाय-
 त्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविक्षं’ “यद्विशेषम्” वहूनां विशेषाणां
 ‘सुहृत्’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते तम्, अथवा शोभनं
 कृतम्, ‘समयं’ च सुखकरं सुहृदाम् । किमुनस्तत् ? ‘धनुः’ ।
 किञ्च, “साधुर्युन्दो हिरण्ययः” ‘साधयिता’ स्तोमानां शत्रुसङ्घा-
 तानां वा ‘वुन्दः’ इयुः “हिरण्ययः” हिरण्यविकृत इत्यर्थः । किञ्च,
 ‘उभा ते बाहू’ उभावपि ते बाहू, ‘रण्या’ “रमणीयां” स्वायतीं
 पानौ च, अथवा “सांग्राम्यौ” रणयोग्यौ, ‘सुसंस्कृतौ’ सम-
 लङ्कृतौ ‘ऋदूये’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेन तौ
 शत्रून् पातयतः । ‘ऋदूध्या’ ऋद्विति मर्मोच्यते, तत्र यौ विध्येते
 तौ ऋदूध्या मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाष्यमत्र न सम्यगिष्य लक्ष्यते,
 तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेप्यः, ततो योज्यम् । एवमत्र धनुःसम्यग्धात्
 “वुन्द = इयुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पक्वमोदनम् । इन्द्रो वुन्दं
 स्वाततम् ॥ निरविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पक्वमोदनमुदकदानं

मेधम् । इन्द्रो वुन्दं स्वातं वृन्दं वुन्देन व्याख्यातं वृन्दा-
रकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निरविध्यं—स्वाततम् ॥” इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०,
१) । ‘पक्रम्’ यद्वना मेधानां मध्ये यः पको मेघः, उदकदाने समर्थः,
तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ । विदुष्या च सायत् ‘आधारयत्’
यावभिदुदकः संवत्तं इति । कथं निरविध्यत् ? इति,— वुन्दं
‘स्वातनम्’ स्वाकृष्टमाकर्णोक्त्या ॥ एवमत्राकर्षणसम्बन्धात्
“इषुः = वुन्द्ः”—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम् (१२६)” —इति एतत् पदम् “वुन्देन” एव “व्याख्यातम्”
अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या वुन्दशब्दे ॥

“वृन्दारकश्च” ‘वुन्देन’ एव “व्याख्यातः” । हस्ती वृन्दारकः
प्रकरणचशाद्वान्यः कश्चित् ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमण्युहे यत्नमज्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मामि मास्यथा देवा दधिरे हव्य-
वाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमण्यन्नमभि-
वहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽर्द्ध-
मासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्वमूर्णोतेवृर्णो-
तेर्वा । महत्तदुल्वं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्यु-

वीसमपगतभासमपहतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ७
(३५) ॥

“किः (१३०)” — इति, अनघगतम् । “कर्त्ता” — इत्यघगमः ।
“अयं यो होता० — ० हव्यवाहम् ॥” — इति (ऋ० सं० ८, १, १२,
३) । ऋचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तम्, तत्रेयं विश्वेदे-
वानामार्षम् । आग्नेय्यौ । ‘यः अयम्’ अग्निः, ‘होता’ आह्वाता
देवानां पृथिवीस्थानः । किं तस्य ? इति — “किः उ सः” ‘यमस्य’
अगवत आदित्यस्य, अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते ।
तदुक्तम्, — “एष प्रातः प्रसूयति, तस्मात् प्रातर्घोषतिष्ठन्त इति ।
“यस्मिन् वृक्षे तु पलाशे (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)” — इत्यस्या-
मृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति । किञ्च, ‘कम् अपि ऊहे’
“कमप्यन्नम् अभिवहति” । “कम्” — इत्यन्ननाम, अन्नमपि चाय-
मेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हविलक्षण ‘समञ्जति’
“समश्नुयन्ति” ‘देवाः’ । अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः ।
किञ्च, अयमेव ‘अहरहः’ अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्बोध्य-
मानो महान् ‘जायते’ । ‘मासि मासि’ जायते पितृयज्ञेषु, “अर्द्ध-
मासेऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवङ्गुणविशिष्टोऽय-
मग्निः, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एतमग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’
“निदधिरे” ‘हव्यवाहम्’ हविषां वोढारमित्यर्थः । एवमत्र शब्द-
नारूप्यात् ‘यमस्य’ — इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् ‘किः’ — इत्यस्य
‘कर्त्ता’ — इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“उल्बम् (१३१)” — इति, अनवगतम् । ‘जरायु’ — इत्यवगमः ।

“ऊर्णोतिः” — इति धातुनिर्देशः । ‘ऊर्णम्’ — इति स्यात् । “वृणो-
तेवा” स्यात्, तेन हि गर्भं आवृतो भवति । “महत्तदुल्बं
स्थविरं तदासोद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः । विश्वा अपश्यद्
बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥” — इति (ऋ० सं० ८,
१, १०, १) । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उल्बं’ जरायु ‘भासीत्’
‘स्थविरं’ चिरन्तनञ्च तदासीत् । येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आवृतः,
हे भगवन् ! अग्ने ! ‘प्रविवेशिथ’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे
‘अपः’ । किञ्च, ‘विश्वाः’ सर्वा ‘तन्वाः’ तव, हे ‘जातवेदः !’
‘बहुधा’ अनेकेषु अभिधानेषु वर्तमानाः ‘अपश्यत्’ ‘एकः देवः’
प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः तव तनूनामन्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः ॥
एवमत्र ‘जरायु’ ‘उल्बं’ शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्यु-
पपद्यते ॥

“ऋत्रीसम् (१३२)” — इति अनवगतम् । “अपगतभासम्”
— इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘पृथिवी’ — अभिधेया, सा हि
कृष्णच्छाया । तस्मादपगतभासमित्येवमाद्याः शब्दसमाधय
उपपद्यन्ते ॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घ्नं समहारयेथां पितुमतीमूर्जं मग्मा अध-
त्तम् । ऋरीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं
स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्नं समहारयेथा-

मन्नवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयमृवीसे पृथिव्या-
मग्निरन्तरापधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यधुः सर्वगणं सर्वना-
मानं गणो गणनाद्गुणश्च यद्वृष्ट ओपधय उद्यन्ति प्राणि-
नश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैतां स्तौति स्तौति
॥ ८ (३६) ॥

इति पष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

“हिमेनाग्निं०—०सर्वगणं स्वस्ति ॥”—इति (ऋ० सं० १, ८,
६, ३) । कश्चोवत धार्षम् । अिप्सुप् । आश्विनी । प्रातरनुनाका-
श्विनयोः शस्यते । हे अश्विनी ! ‘हिमेन’ “उक्तेन” अतिप्रवृद्धं
प्राप्मान्ते’ ‘अग्निम्’ ‘धंसम्’ “अहः”लक्षणम्, इमान् लोकान्
द्विधक्षन्तमिव, युवाम् ‘अवायेयाम्’ । वारयित्वा च ‘पितुमतोम्,
“अन्नवतीम्” पुतोडाशाद्यन्नसहिताम् ‘ऊर्जम्, आज्यलक्षणम्,
युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘अस्मै’ अग्नये हविर्भाजे, यर्षानुग्रहपूर्विकया
ओपधिनिष्पत्त्या । किञ्च, “ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतम्” युवामेव
हे ‘अश्विनी !’ “योऽयम्” “ऋवीसे” “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रवि-
ष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिव्यागर्भेषु उपनिहितानि तिन्दुकादीनि
पच्यन्ते, यमवेक्ष्योक्तम्,—“ऋवीसपक्वं नाश्रीयात्” इति । ‘तम् उम्
निन्यधुः’ युवाम्, ओपध्याद्यन्तर्वर्त्तिनमापध्यादिरूपेणैव । ‘सर्व-
गणं’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव ह्ययमनेनोपध्यादिरूपेणावस्थितः,
सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः सर्वोत्पत्तिदर्शनात् । कन्पुनरर्थं

पुरोधाय उन्नियथुः ? इति,—‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनायास्य जगतः,
ओषध्याद्यभावेन हि सर्वमेव जगदभङ्क्ष्यत ॥ एवमत्र ‘ऋचीस’-
शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

। “गणः, गणनात्” स हि गण्यते बहुसंयोगात् “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव, असाद्यपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुण
इति । निगमप्रसक्तमेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थमाह,—“यद् वृष्ट
ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदध्विनो रूपम्” सोऽध्वि-
नोरधिकारः, तदध्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग्यलक्षणेन
रूपेण “एतौ” अध्विनौ मन्त्रद्वयं “स्तौति” ॥८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य्यभगवदुदुर्गस्य वृत्तौ

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

(त्वमग्ने ऽलातृणउद्बृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारुरहम-

८ ९ १० ११ १२ १३ १४

स्मेतेश्रायन्तइवाश्रवंहिसोमानमिन्द्रासोमाकृणुष्वतांअच्वरेऽ-

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१

स्तिहिवो ऽसूर्त्तप्रवोच्छासृप्रस्तुजं तुजं योअस्माअस्माइदुतन्न-

२२

२३

२४ २५

२६

२७

२८

स्तुरीपंढिनोतामत्रोमात्त्वानपापासोयवं वृक्षेणजीवान्नोवतो

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

धेनुं नोऽर्गायिकाणेवामं वामं किन्तेतु विक्षन्ते निराविध्यद्वयं यो-

३६

हिमेनाग्निं पट्त्रिंशत् ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपट्टके पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यावन्तो मन्त्राः सर्वशास्त्रास्तु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणो-
दं शत . तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ॥

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

इति निरुक्तपूर्वार्द्धः समाप्तः ॥